

esély

2011/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Verdes Tamás – Scharle Ágota – Váradi Balázs:** Intézet helyett.
A fogyatékos személyeket támogató szociálpolitika
megújításának lehetséges irányairól
- 35 **Andrácz-Tóth Veronika – Bódy Éva – Csicsely Ágnes –
Nyitrai Imre:** Az intézménytelenítés kapujában

MAGYAR VALÓSÁG

- 58 **Tausz Katalin – Simon Dávid:** A három részre szakadt
Magyarország

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

- 72 **Kende Anna – Illés Anikó:** Hátrányos helyzetű gyerekek jelen-
és jövőképe. „Erős fal, kerítés, nagy kutya, állás a rendőrségnél”.

DOKUMENTUM

- 93 **William Van Til:** A Duna átfolyik a fasizmuson.
Kilencszáz mérföld egy összehajtható csónakban (részletek)

RECENZÍÓ

- 108 **Nyilas Mihály – Sziklai István:** A tisztos munka nyomában –
foglalkoztatáspolitikai folyamatok és szociálpolitikai
összefüggések
- 112 **Bányai Emőke:** Elektromos könyvek a szociális munkáról
- 117 Abstracts
119 Contents

VERDES TAMÁS – SCHARLE ÁGOTA –
VÁRADI BALÁZS

Intézet helyett

A fogyatékos személyeket támogató szociálpolitika
megújításának lehetséges irányairól

Cikkünk a Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és a Társaság a Szabadságjogokért közös kutatásának főbb eredményeit foglalja össze a fogyatékossgal élő személyeknek nyújtott társadalompolitikai eszközök jelenlegi rendszeréről, következményeiről és megújításának lehetséges irányairól. Írásunk több területet érint (foglalkoztatáspolitikai, a helyi közösségben való megmaradást segítő szolgáltatások, jóléti transzferek, cselekvőképesség és gondnokság, választójog), a legnagyobb figyelmet azonban a nagy létszámú bentlakásos intézetek megszüntetésének és a közösségi lakhatási szolgáltatások kialakításának problémájára fordítjuk. Bemutatjuk a nagy létszámú (ún. totális) intézetek leépítése mellett szóló érveket, valamint igyekszünk feltérképezni azokat a pénzügyi és politikai tényezőket, amelyek mindeddig megakadályozták e rendkívül súlyos emberi jogi problémát jelentő területen a szükséges reformok végrehajtását. Munkánkat egy lehetséges átfogó reform vitaanyagának, továbbgondolható tartalmi alapjának szánjuk.*

Magyarország a rendszerváltás második évtizedének végéig nem alakította ki azt a társadalompolitikai eszközrendszert, amely megfelelően támogatná a fogyatékossgal élő emberek és családjaik részvételét a munka világában és a társadalmi életben. Mi több, jelenkori társadalompolitikánk e népesség társadalmi kirekesztődésének az egyik legfontosabb ágense, amely a fogyatékossgából eredő nehézségekhez és kihívásokhoz újabb hátrányokat társít, és az esetek döntő többségében strukturális akadályt képez a társadalmi integrálódásnak. Különösen kiszolgáltatott helyzetben vannak azok a fogyatékossgal élő emberek, akiknek feje felett egész életükben ott lebeg a végső és visszafordíthatatlan társadalmi kirekesztődés veszélye: az, hogy a hétköznapi világban élő emberek számára láthatatlanná válnak, és életük egész időszakára

* Tanulmányunk teljes terjedelmében elérhető a <http://tasz.hu/intezet-helyett> oldalon.

TANULMÁNYOK

egy családi ház vagy lakás elszegényedett és elszigetelt, emberi kapcsolatokkal alig-alig rendelkező lakói, vagy egy bentlakásos szociális otthon mások által soha nem látott gondozottjai lesznek. Értelmi fogyatékosokkal, autizmussal élő emberekről, illetve súlyosan, halmozottan fogyatékos személyekről – becsléseink szerint több mint százezer emberről és családjairól – van szó (lásd az 1. táblázatot).¹

1. táblázat *Értelmi fogyatékos, súlyosan és halmozottan fogyatékos, valamint autista személyek becsült száma Magyarországon*

	Népesség nagysága	Forrás
Értelmi fogyatékos személyek	56 963 fő – népszámlálás 40–52 000 fő – szakértői becslés	Népszámlálás (2001) Bass (2008)
Autista személyek	60 000 fő – szakértői becslés	Petri és Vályi (2009)
Súlyosan, halmozottan fogyatékos személyek	10–12 000 fő – szakértői becslés 10 000 fő – szakértői becslés	Bass (2008) Marketing Centrum (2009)

A fogyatékos népesség kirekesztődésének legfontosabb oka a közösségi életben való megmaradást és részvételt, valamint a munkaerő-piaci beilleszkedést elősegítő szolgáltatások *szinte teljes hiánya*. Az érintettek nem kapnak segítséget abban, hogy eredeti lakóhelyükön a helyi közösség aktív tagjaként és tevékeny munkaerő-piaci szereplőként éljenek. A helyben elérhető közszolgáltatások gyakran nem hozzáférhetőek a számukra, sok esetben pedig – különösen a lemaradó régiókban és depressziós körzetekben – egyáltalán nem is léteznek ilyenek (Bass 2004; 2008; Petri és Vályi 2009; Marketing Centrum 2009). E szolgáltatások hiányából és a munkaerőpiac rendkívüli szelektivitásából eredően a családok nehéz döntés elé kerülnek: vagy maguk látják el a fogyatékos családtagot, vagy pedig felmondják a családi szolidaritást, és bentlakásos szociális intézménybe adják felnőtt gyermeküket. A család integritásának megtartása a szülők tartós munkahelyvesztését és a család jóléti juttatásokra való rászorultságát vonja maga után. Ebből eredően a fogyatékos személy kényszerű „családfenntartóvá” válhat, és a szülői házból való kilépésre aligha marad esélye: elszegényedő családjának egyetlen stabil jövedelemforrása, egyszersmind foglya marad egész életére (Verdes 2008). A másik alternatíva még ennél is rosszabb kilátásokkal kecsegtet: a hazai, nagy létszámú bentlakásos otthonok többsége olyan – a goffmani értelemben meghatározott (Goffman 1973) – totális intézmény, amely a legtöbb esetben életük végéig elzárja az érintett személyeket (Kozma 2008). A fogyatékos személyeknek nyújtott jóléti szolgáltatások tehát kétféle csapdahelyzetet kínálnak fel számukra, ezért társadalmi elszigetelődésüknek a jelenkori struktúrában nincs alternatívája.

¹ A továbbiakban a *fogyatékos* terminust ebben a szűkebb értelemben használjuk. Írásunk a 2001. évi népszámlálás szerint fogyatékosnak tekintett, közel 600 ezer főt számláló népességnek csak egy szűkebb csoportjával foglalkozik. Mindezen túl a fogyatékoság terminust tanulmányunkban nem vonatkoztatjuk a mentális zavarokkal vagy pszichiátriai diagnózissal élő személyek csoportjára, bár az itt leírt jelenségek jelentős részben az ő helyzetükre is jellemzők.

E kétféle csapdát a jóléti szektor megfelelő szegmenseinek összműködése és a gondnokság alá helyezés jelenkori mechanikája tartja fenn és termeli újra (Verdes és Tóth 2010). A gondnokság alá helyezés jelenkori mechanizmusai nem okai a kirekesztődésnek, mindazonáltal a jogok korlátozása biztosítja e struktúra legitimitációját, miközben a gondnokság alá helyezett személyek választójogának megvonása gyengíti a társadalmi diskurzusban való részvétel lehetőségét, ezzel pedig a láthatóvá válás és integrálódás esélyét is a minimumra csökkentí. Ez a társadalompolitika egységes struktúrát alkot: a benne működő foglalkoztatáspolitikai, a pénzügyi juttatások és szociális szolgáltatások rendszere, valamint a fogyatékos állampolgárok jogi státusát szabályzó konstrukció egyöntetűen „felhasználóinak” társadalmi kirekesztődése irányában hatnak; hatásukat az említett elemek nem egymástól elkülönülve, hanem egymáshoz szorosan kapcsolódva és összegződve, rendszerszerűen fejtik ki. A hazai társadalompolitikára a függőséget erősítő eszközök túlsúlya jellemző (lásd az 2. táblázatot).

2. táblázat *Függőséget erősítő és autonómiát támogató jóléti eszközök*

Strukturális hatások	Függőséget erősítő eszközök	Autonómiát erősítő eszközök
Foglalkoztatási és munkaerő-piaci ösztönzők	Inaktivitás, eltartottság, szegregált munkavégzés (intézményhez kötött szociális foglalkoztatás)	Alternatív munkaerő-piaci szolgáltatások, nyílt piaci foglalkoztatást ösztönző adópolitika
Közösségi szolgáltatások	Közösségi szolgáltatások hiánya vagy alacsony volumene	Nappali intézmények, támogató szolgálatok, átmeneti otthonok mindenkinek hozzáférhető
Gyermekek és felnőtt korú személyek lakhatási formái	Nagy létszámú intézmények, főként 30 fős létszám felett	Közösségi lakhatási formák dominanciája
A jóléti szektor pénzügyi juttatásai	Csoportspecifikus támogatási formák, segítyezés	Személyes finanszírozás vagy magas támogatási szintű jóléti jövedelmek
Az állampolgáriság jogi keretei	Cselekvőképesség korlátozása vagy megszüntetése, választójog korlátozása	Támogatott döntéshozatal, a választójog elismerése

A kirekesztődés mindkét típusát súlyosbítják az erős és a jóléti ellátások szerkezetében is meghatározó területi egyenlőtlenségek, valamint az egyes szolgáltatások fenntartók szerinti szelektálódása, vagyis a helyi és a megyei önkormányzatok által fenntartott szolgáltatások összehangolatlansága. A jóléti ellátások problémái nem indokolhatóak pusztán a források alacsony szintjével, sokkal inkább szerkezeti torzulások és belső fékek felelnek ezek rossz színvonaláért. Úgy véljük, hogy a fogyatékos személyeknek nyújtott szociális szolgáltatásokra az alábbi strukturális vonások jellemzők:

TANULMÁNYOK

- *Intézménycentrikus szerkezet.* A szolgáltatások nem az egyéni szükségletekhez igazodnak, hanem azokat a meglévő, és jelentős részben elavult, bürokratikus szabályozott intézményes gyakorlatok határozzák meg. A szolgáltatások finanszírozását nem a személyes szükségletek és a valós igények, hanem a központilag megállapított normatív támogatások irányítják – ebből is ered merevségük, vagyis hogy nem képesek alkalmazkodni az egyéni igényekhez. Nem a szolgáltatásokat visszük az emberekhez, hanem nagyon sok esetben a fogyatékos személyek kényserülnek arra, hogy a szolgáltatásokhoz vándoroljanak.

- *Csapdaszerű ellátások.* Az ellátások csapdaszerű működésén azt értjük, hogy kimondott céljukkal gyakorta ellentétes hatást váltanak ki. A fogyatékos személyeket nem segítik megfelelően abban, hogy visszatérjenek vagy belépjenek a nyílt munkaerőpiacra, hanem a munkaerőpiacról való kiszorulás után lépnek működésbe. Legyen szó a jóléti juttatásokról vagy a nagy létszámú bentlakásos otthonokról, az igénybe vevők inaktivitása vagy társadalmi elszigetelődése a szolgáltatások révén tovább súlyosbodik.

- *„Mindent vagy semmit” elv.* A rendszer hatékonyságát jelentősen rontja az, hogy a fogyatékos személyek a legtöbb esetben semmilyen segítséget nem kapnak ahhoz, hogy a helyi társadalom életében aktívan részt vegyenek és a nyílt munkapiacra találjanak állást. Szolgáltatásokat többnyire csak akkor vehetnek igénybe, ha valamely nagylétszámú bentlakásos intézmény lakóiként élnek. Ekkor az intézmények totális gondoskodást nyújtanak számukra: étkezést, munkát, mindennapos ellátást és foglalkoztatást. Az intézményes ellátásra jellemző túlgondoskodás súlyos hospitalizációs ártalmakhoz vezet, és szinte lehetetlenné teszi, hogy a lakók később kilépjenek az intézményből.

- *Az inaktivitás ösztönzése.* A rendszer különösen súlyos hibája az, hogy nem segít a nyílt munkaerőpiacra való beilleszkedésben, sőt, nagyon sok esetben nemcsak a fogyatékos személyt, hanem a családja egy részét vagy egészét is kiszorítja a munkaerőpiacról, mivel arra kényszeríti a családot, hogy a fogyatékos személy ellátásáról maga gondoskodjon, ha nem akarja intézetbe adni felnőtt korú gyerekeit.

Az alábbiakban e struktúra elemeit mutatjuk be: szemügyre vesszük a fogyatékos személyek és családjaik szociális jogait körülíró legfontosabb elemeket, ezen belül (1) a fogyatékos személyek és családjaik foglalkoztatását ösztönző szolgáltatásokat és foglalkoztatási lehetőségeket, (2) a helyi közösségben való megmaradást támogató szolgáltatásokat, (3) a pénzügyi jóléti juttatások rendszerét, (4) a lakhatást nyújtó szolgáltatások szisztémáját, valamint (5) a fogyatékos személyek jogi státusát és állampolgári jogait döntő mértékben meghatározó jogi kereteket, vagyis a jelenleg hatályban lévő gondnoksági rendszert. Az egyes szakaszok egy helyzetleíró részt tartalmaznak, amelyet javaslataink kifejtése követ. A lakhatás problematikáját elemző fejezet részletesebb, közgazdasági és stratégiai elemzést is tartalmaz.

1. Foglalkoztatás, munkavállalás, munkaerő-piaci integráció

1.1. Helyzetleírás

A felnőtt korú fogyatékos személyek munkaerő-piaci helyzete a rendszer-váltás két évtizedében folyamatosan romlott. A népszámlálások szerint 1990-ben az összes fogyatékos személy 17 százaléka dolgozott, 2001-ben csak 9 százalékuk. A legrosszabb helyzetben az értelmi fogyatékos személyek voltak, esetükben alig 7 százalékot tett ki a foglalkoztatottak aránya (KSH 2009b). Az adatok mögött szélsőséges munkaerő-piaci kirekesztődés húzódik meg: az értelmi fogyatékos személyek foglalkoztatottságának e rendkívül alacsony szintjét ugyanis az állami-önkormányzati szektor központi forrásokból dotált, szociális foglalkoztatási konstrukciói adják, miközben az érintettek nyílt munkaerő-piaci jelenléte rendre mérhetetlennek bizonyul (Komáromi 2003; Könczei–Komáromi–Keszi–Vicsek 2005; Keszi–Horváth–Könczei 2008). A munkaerő-piaci kiszorulás hasonló arányai az autizmussal élő személyek esetében is tapasztalhatók: a felnőtt korú autisták mindösszesen 14 százaléka rendelkezik munkaviszonnyal, azonban csak 2-3 százalékot tesz ki azok aránya, akik a piacról szerzik jövedelmeiket (Petri–Vályi 2009). A munkát vállaló személyek szinte minden esetben valamely, az állam által dotált foglalkoztatási viszonyban vesznek részt.

E foglalkoztatás domináns formája az *intézményen belüli szociális foglalkoztatás*, amely a bentlakásos szociális intézményekben élő fogyatékos és pszichiátriai beteg személyek számára hozzáférhető (Gazsi 2008; Horváth 2007).² Az állami támogatás a foglalkoztatás körülményeinek kialakítására és fejlesztésére, a szükséges eszközök beszerzésére, a foglalkoztatásban részt vevő segítők és intézményi alkalmazottak bérezésére, valamint a fogyatékos munkavállalók munkajövedelmének és rehabilitációs díjának – vagyis keresetének – fedezésére fordítható. A fejlesztő-felkészítő foglalkoztatásban résztvevők munkajövedelmének 80 százaléka beszámítható az intézménynek fizetett térítési díjba, vagyis ez az összeg nem marad az érintett személynél, hanem az intézmény költségvetésébe kerül át.³ A munkajövedelmek ilyenén „átcsoportosítása” azért tekinthető problematikusnak, mert a fogyatékos munkavállaló nem rendelkezhet szabadon a saját munkájával megtermelt jövedelme felett, hanem azt, az intézményi jogviszony alapján, mintegy kötelezően elvonják az intézmény javára. A piaci kapcsolatok kialakítását a vonatkozó törvényi szabályok nem ösztönzik, ezek elmaradását nem szankcionálják. A támogatási összeget a fogyatékos személyek bentlakásos intézményei használják

² Lásd ehhez a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény 99/B–E. paragrafusait, valamint a szociális foglalkoztatás engedélyezéséről és a szociális foglalkoztatás támogatásáról szóló 112/2006. (V. 12.) kormányrendelet.

³ A szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény 117. § (2) bekezdése értelmében „az intézményi ellátásért fizetendő személyi térítési díj nem haladhatja meg az ellátott havi ... jövedelmének a) 15 százalékát a nappali ellátást, illetve 30 százalékát a nappali ellátást és ott étkezést; b) 60 százalékát az átmeneti elhelyezést; c) 50 százalékát a rehabilitációs célú lakóotthoni elhelyezést; d) 80 százalékát a c) pont alá nem tartozó egyéb tartós elhelyezést nyújtó intézmények esetén”.

TANULMÁNYOK

fel, ők azonban nem érdekeltek abban, hogy a fogyatékos lakó társadalmi kapcsolatai az intézményen kívül gazdagodjanak.

Az intézményen belüli foglalkoztatásban 2009-ben 8500, intézményben élő személy vett részt, a teljes foglalkoztatási konstrukció működtetése a költségvetésnek 8,1 milliárd forintjába került (lásd a 3. táblázatot).

3. táblázat *Intézményen belüli szociális foglalkoztatásban részt vevő személyek száma, a támogatás összege 2009-ben*

Foglalkoztatás típusa	Önkormányzati fenntartó		Nem állami fenntartó		Összesen	
	Folyósított tám. (ezer Ft)	Fogl. átlagos létszáma (fő)	Folyósított tám. (ezer Ft)	Fogl. átlagos létszáma (fő)	Folyósított tám. (ezer Ft)	Fogl. átlagos létszáma (fő)
Munka-rehabilitáció	2 229 794	3726	536 732	866	2 776 227	4592
Fejlesztő-felkészítő	3 119 708	2433	2 225 724	1401	5 345 433	3834
Összesen	5 349 503	6160	2 762 457	2267	8 111 660	8427

Forrás: Magyar Államkincstár.

Ezt az összeget szinte teljes egészében a bentlakásos intézmények fenntartására, fejlesztésére fordították. A konstrukció e hibájára az Állami Számvevőszék két jelentésében is felhívta a figyelmet: „A szabályozás áttekintéséből az a következtetés vonható le, hogy a fejlesztő-felkészítő foglalkozás elvileg az integrált foglalkoztatásra való felkészítést is szolgálja. A szabályozásban azonban semmi más olyan elem nincs, amely a szociális intézeteket fogyatékos ellátottjaiknak az integrált foglalkoztatásra való felkészítésében tenné érdekeltté.” (Pulay 2008, 31; vö. Pulay 2009). Úgy véljük, hogy e foglalkoztatási konstrukciót sokkal inkább a bentlakásos intézmények egyik támogatási formájának, mintsem a fogyatékos személyek munkaerő-piaci beilleszkedését ösztönző foglalkoztatáspolitikai eszköznek kell tekintenünk.

Hasonló a helyzet a védett szervezetek és a kiemelten akkreditált munkáltatók esetében: a jelentős összegű állami támogatás az érintettek szegregált, tartós foglalkoztatását finanszírozza, és a támogatott munkáltatók nem érdekeltek abban, hogy a nyílt munkapiacra lépést segítő rehabilitációs szolgáltatásokat nyújtsanak. Sem a védett szervezetek, sem a szociális foglalkoztatók dotációja nem függ attól, hogy a munkáltató hány dolgozóját tudta sikerrel rehabilitálni és elhelyezni a nyílt munkaerőpiacon (Scharle 2011).

Az utóbbi években eseti pályázatok vagy uniós programok keretében a kormányzat olyan kísérleteket is elindított, amelyben nonprofit szervezetek önállóan vagy a munkaügyi szervezettel együttműködve nyújtanak munkába állást segítő, ún. alternatív rehabilitációs szolgáltatásokat. A munkavállalók számára tájékoztatást, állapot- és szükségletfelmérést, egyéni fejlesztést nyújtanak, képzést vagy segítséget adnak a megfelelő képzés, a megfelelő munkakör megtalálásához, munkakipróbálást, gya-

korlati képzést, betanítást biztosítanak, kiközvetítik munkáltatókhoz, segítenek beilleszkedni az új munkahelyen és megoldani az első néhány hónap során felmerülő problémákat. A munkáltatók számára tájékoztatást adnak a nyílt piaci foglalkoztatás lehetőségeiről, tanácsot adnak a munkahely fogyatékoságnak megfelelő akadálymentesítéséhez, felkészítik a segítő személyt, érzékenyítik a munkáltatót és a leendő munkatársakat. Kifejezetten (értelmi vagy más) fogyatékosággal élő munkavállalók ellátásával nyolc szervezet működik, jelentős eredményekkel (Dávid-Móricz 2000; Leathem-Végh 2009; Pack 2009; Rác-Varjú 2008; Zalabai 2006).

Az eddigi felmérések szerint a dotált munkáltatók rehabilitációs tevékenysége legtöbbször csak a szervezetben belüli munkavégzésre készít fel, és nagyon ritkán célozza a nyílt munkaerőpiacra irányuló visszatérést (Krolify 2004; Scharle 2011). A nonprofit szervezetek szolgáltatásai lényegesen eredményesebbek: a hozzájuk kerülő ügyfelek 30–50-szer nagyobb eséllyel kerülnek állásba, mint a támogatott foglalkoztatók alkalmazottai (Scharle 2011). A meglévő szolgáltatási kapacitás azonban csak évi néhány ezer ügyfél ellátását tudja biztosítani: ennek legalább a tízszeresére lenne szükség ahhoz, hogy az évente rokkantsági vagy hasonló ellátást igénylők hozzáférést biztosítsa. A kapacitásbővítés legfontosabb korlátja az elégtelen, illetve a pályázati rendszerből adódóan bizonytalan finanszírozás (FRSZ, 2006).

Az elmúlt öt évben a támogatási rendszer több elemét is átalakították annak érdekében, hogy az megfelelően az uniós szabályoknak és jobban elősegítse az integrált foglalkoztatást. Ennek ellenére a foglalkoztatási rehabilitációra fordított évi 40–60 milliárdnyi támogatás legnagyobb része továbbra is a védett szervezeti foglalkoztatásra jut, és alig néhány milliárdot fordít a költségvetés a nyílt munkaerő-piaci elhelyezkedést segítő szolgáltatásokra.

1.2. Javaslatok

Az értelmi fogyatékosággal és autizmussal élő személyeknek elsősorban a nyílt munkaerő-piaci beilleszkedést támogató szolgáltatásokra, ezek elérhetőségére lenne szüksége. Az érintett népesség tartós szegénysége és társadalmi elszigeteltsége a piaci integrálódással hosszú távon és tartósan növekedhetne, miközben ez lehetővé tenné családtagjaik, elsősorban szüleik számára a munkavállaláshoz való visszatérést. Ez utóbbi lehetőség annál inkább vonzó lehet az érintett szülőknek, minél fiatalabbak, és minél kevesebb időt töltöttek a munkaerőpiacon kívül. Ez azt is jelenti, hogy az alternatív munkaerő-piaci szolgáltatások kiterjesztése az idő előrehaladásával mind több érintett szülőt terelhet vissza a munkaerőpiacra, bizonyos idő eltelte után vagy a fiatalabb szülők esetében pedig megelőzheti a piacról való kiszorulást és a tartós inaktívvá válást.

Az alternatív munkaerő-piaci szolgáltatások kiterjesztése a jelenlegi, esetleges pályázati forrásokra támaszkodó finanszírozás újrarendelését igényli: ezen a területen stabil költségvetési forrásokra és rugalmas elosztásra van szükség. Biztosítani kell az egyéni szükségletekhez igazítható finanszírozási keretet – ennek előfeltételeként a szükségletek felmérésére képes mérőeszközöket és apparátust, és felkészíteni a helyi munkaügyi

TANULMÁNYOK

központokat, hogy a potenciális ügyfeleket azonosítani tudják, és a megfelelő, helyi szinten elérhető rehabilitációs szolgáltatóhoz irányítsák őket. A rehabilitációs szolgáltatások célszektora elsősorban a piaci munkáltatók, azonban a jogalkotó arra kötelezheti az állami és önkormányzati szektort, hogy ő maga is legyen aktív felvevője az értelmi fogyatékos vagy autizmussal élő aktív korú személyeknek.

2. A helyi közösségben való megmaradást támogató szolgáltatások kialakításának szükségessége

2.1. Helyzetleírás

A fogyatékos személyek helyi közösségben való megmaradását elősegítő ellátások a rendelkezésre álló kapacitások alacsony volumene miatt a legtöbb potenciális felhasználó számára elérhetetlenek. A támogató szolgálat fenntartása 2009 óta nem kötelező a helyi önkormányzatok számára, fogyatékos személyek nappali intézményét a 10 ezer főnél nagyobb lélekszámú településeknek kell fenntartaniuk, átmeneti elhelyezést biztosító szállást a 30 ezer főnél nagyobb településeknek. 2008-ban fogyatékosok nappali ellátását az érintettek töredéke vehette igénybe, fogyatékosok átmeneti otthonában mindösszesen 65 férőhely állt rendelkezésre (lásd a 4. táblázatot).

4. táblázat *Közösségi ellátások szolgáltatóinak és felhasználóinak száma Magyarországon 2008-ban*

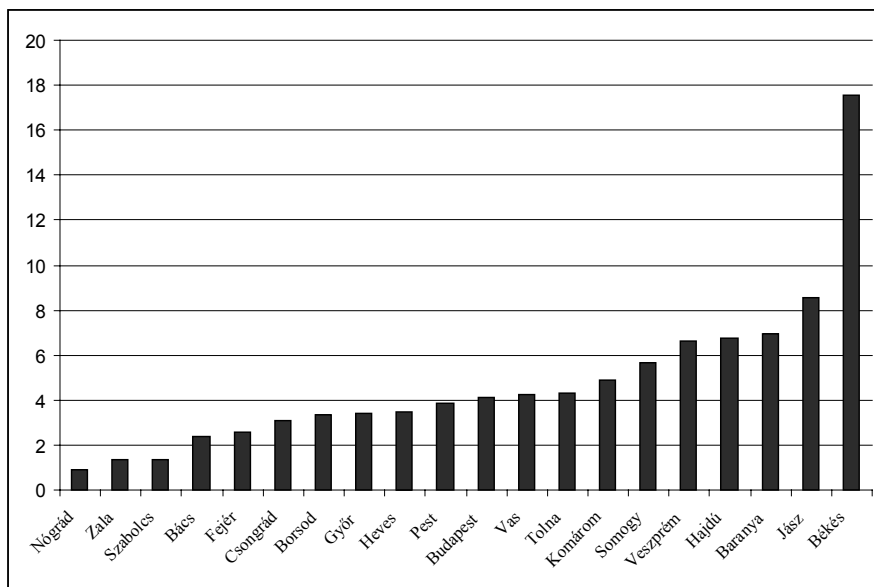
Szolgáltatás típusa	Felhasználók	Szolgáltatók
Fogyatékosok nappali ellátása	4705	179
Támogató szolgáltatás*	19 350	–
Fogyatékos személyek átmeneti otthona	65	21

Forrás: KSH 2009.

Megjegyzés: *ebben a körben vélhetően jelentős a nem fogyatékosággal élő időskorú személyek aránya.

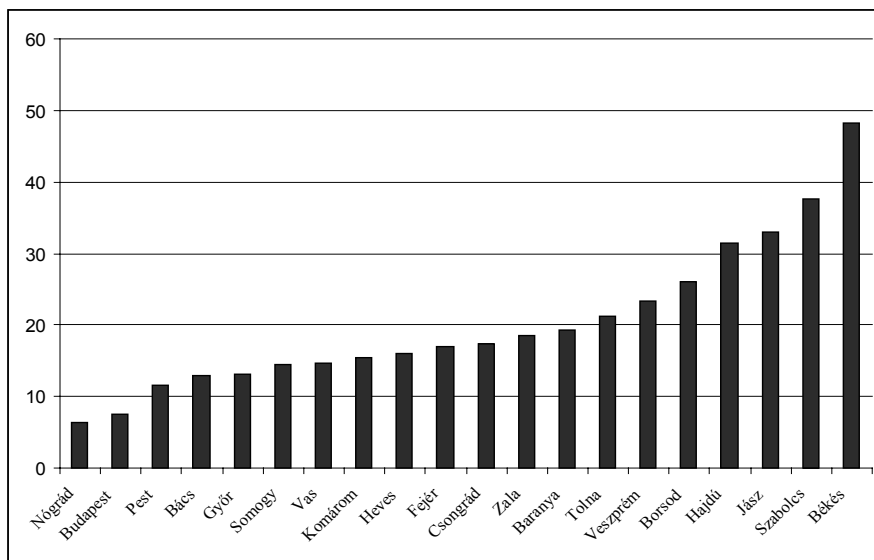
Mind a nappali intézmények, mind pedig a támogató szolgáltatók tekintetében jelentős területi különbségek tapasztalhatók. Nógrád megyében, Zala megyében és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 10 ezer főre egy vagy kevesebb mint egy fogyatékosok nappali intézményi férőhelye esik, míg Békés megyében ez a mutató majdnem eléri a 18-at. Ha a legszélsebb értékektől eltekintünk, akkor is azt látjuk, hogy jellemzően két-háromszoros különbségek tapasztalhatók a megyék között (lásd az 1. ábrát).

1. ábra Fogycatékos személyek nappali intézményeinek engedélyezett férőhelyei (10 ezer főre) 2008-ban

Forrás: KSH, Tájékoztatósi Adatbázis.

2. ábra Támogató szolgáltatásokban ellátott személyek (10 ezer főre) 2008-ban

Forrás: Szociális Ágazati Információs Rendszer.

TANULMÁNYOK

A támogató szolgálatok területi lefedettsége hasonlóan éles különbségeket mutat. Nógrád megyében és Budapesten 10 ezer főre kevesebb mint nyolc ellátásban részesülő személy esett 2008-ban, míg Békés megyében, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Jász-Nagykun-Szolnok megyében és Hajdú-Bihar megyében ez a szám meghaladta a harmincat (lásd a 2. ábrát).

2.2. Javaslatok

A nappali szolgáltatások vonatkozásában meg kell fontolni a 2009. január 1-ig fennálló önkormányzati kötelezettség visszaállítását. A fogyatékos személyek nappali intézményeinek elsődleges felhasználói körének a súlyosan, halmozottan fogyatékos személyeket érdemes tekinteni, akiknek a száma 10–12 ezer fő közé becsülhető (Bass 2008; Marketing Centrum 2009), vagyis egy tízezer főt számláló közösségben átlagosan tíz ilyen személyt találunk. Ez azt jelenti, hogy a jelenleg rendelkezésre álló kapacitásoknak legalább a kétszeresére, de inkább a háromszorosára lenne szükség. Ebből következik, hogy az önkormányzati kötelezettséget a tízezres lélekszámot elérő települések esetében már érvényesíteni kell.

Hasonló volumenű kapacitásbővítésre van szükség a támogató szolgálatok és az átmeneti szállást biztosító lakhatást nyújtó szolgáltatások terén. Láthattuk, hogy a támogató szolgáltatásokhoz az érintett fogyatékos személyek és családjaik nem, vagy alig férnek hozzá. Feltételezhető, hogy a meglévő kapacitásokat főként az időskorú személyek kötik le. Pontos becslést nem tudunk adni arra vonatkozóan, hogy milyen kapacitásbővítésre lenne szükség, de mivel a rendelkezésre álló adatok szerint az érintett családok 80–90 százaléka nem fér hozzá a szolgáltatásokhoz, ebben a körben folyamatos és rendszeres fejlesztésekre van szükség. Ebben az esetben is érdemes megfontolni a korábbi kötelezettségek visszaállítását a korábbihoz képest kisebb lélekszámú települések esetében is. A területi egyenlőtlenségeknél is fontosabb azonban a kapacitások általában vett, rendkívüli szűkössége. Ezek a szolgáltatások a legtöbb fogyatékosággal élő ember számára ugyanis egyszerűen nem léteznek.

3. Jóléti transzferek: az egyéni kockázatok menedzselése felé

3.1. Helyzetleírás

A fogyatékos személyekkel egy háztartásban élő családok különösen kiszolgáltatottak a szegénység és az elszegényedés veszélyének. A szegénység kockázatának három összetevője van ezekben a családokban:

1. A teljes népességre jellemző általános szegénységi kockázat, amelyet befolyásol az érintett családok nagysága, összetétele, a szülők jövedelmi helyzete, iskolai végzettsége, valamint az, hogy az ország mely pontján élnek, és milyen munkaerő-piaci esélyeik vannak.

2. A fogyatékos személy helyi közösségben való megmaradását és önálló életvitelét támogató szolgáltatások hiánya a családokat arra kény-

szeríti, hogy amennyiben nem kívánják intézetbe adni a fogyatékos személyt, maguk vállalják mindennapos gondozását, ápolását. Ennek következtében az egyik felnőtt családtag arra kényszerül, hogy kilépjen a munkaerőpiacról, és teljes munkaidejében a fogyatékos személy mellett legyen. Ez egyszerre jelenti azt, hogy a családi háztartásból kiesik egy jövedelem, és azt, hogy a család jóléti juttatásokra szorul.

3. A fogyatékos családtag ellátásához speciális, más családok esetében ismeretlen költségek merülnek fel: speciális segédeszközök beszerzése, gyógyszerek, a lakás vagy a gépjármű akadálymentesítése stb.

A súlyosan, halmozottan fogyatékos személyeket nevelő családok 36 százaléka saját bevallása szerint nélkülözik, illetve máról holnapra él. A családok 42 százaléka úgy érzi, hogy a fogyatékos családtag érkezését megelőző helyzetükhöz képest két vagy több fokkal lecsúsztak a gazdasági létrán, 18 százalékuk egyfokozatnyi lecsúszást érzékelt (Marketing Centrum 2010, 20–23). Az értelmi fogyatékos személyek családjainak 85,6 százalékában a havi egy főre eső jövedelem nem éri el a 60 ezer forintot, míg a családok 25,6 százalékában havonként 26 ezer forintnál kevesebb az egy főre eső jövedelem (Bánfalvy 2008, 58–65). Az autizmussal élő személyek családjainak 39–47 százalékában az egy főre eső jövedelem 40 ezer forint körül mozog, a családok 6–18 százaléka ennél is kevesebb pénzből gazdálkodik, míg a fennmaradók ennél jobb anyagi körülmények között élnek (Kiss 2009, 59–61). A fogyatékos népesség életminőségét Hajdú-Bihar megyében vizsgáló kutatás eredményei szerint 2004-ben az értelmi fogyatékossgal és/vagy halmozott fogyatékossgal élő személyek családjában az átlagos egy főre eső havonkénti nettó jövedelem nem érte el az akkori létminimumot; kevesebb mint 32 ezer forint volt (Fónay – Pásztor – Zolnai 2007, 98).

5. táblázat A fogyatékos személyek családjában igénybe vehető domináns támogatási típusok és az összes támogatás becsült nagysága havonként, 2010-ben

Járandóság típusa	Járandóság neve	Támogatás nagysága
Nyugdíjszerű ellátások	Rokkantsági járadék	33 330 Ft
	Rokkantsági nyugdíj	30 850 Ft
Fogyatékossg-specifikus járandóságok	Emelt összegű családi pótlék	23 300 Ft
	Fogyatékossg támogatás	18 525 Ft
	Ápolási díj	28 500 Ft
Havonkénti átlagos támogatás becsült legmagasabb és legalacsonyabb összege		49 375–61 830 Ft

Az igénybe vehető támogatások havonkénti összege 50 és 60 ezer forint között mozog (lásd az 5. táblázatot). Ez a támogatási összeg a családok legtöbbje számára a létminimum alatti jövedelem-szintet tud csak biztosítani.

3.2. Javaslatok

A szegénység kockázatának csökkentését elsősorban a nyílt munkaerőpiaci hozzáférést támogató szolgáltatások, másfelől pedig a nappali intézmények, támogató szolgálatok és átmeneti szállások kapacitásainak növelésétől várjuk. A meglévő juttatások és segélyek emelése – anélkül, hogy a foglalkoztatás és a jóléti szolgáltatások terén minőségi és mennyiségi javulás indulna meg – akkor is tovább erősíti a családok kirekesztettségét, ha hozzájárul jövedelmi helyzetük javulásához. A szegénység csak akkor csökkenthető tartósan, ha mindhárom problémát kezelni tudjuk.

Egyszerűbb, és az egyéni szabadságnak, önállóságnak nagyobb teret adó rendszerre van szükség. Egy áttekinthetőbb, olcsóbb és igazságosabb rendszerben nem egyes csoportokat, hanem a jövedelemcsökkenés vagy szükségletnövekedés alapvető kockázattípusait (betegség, munkahely elvesztése, munkaképesség elvesztése stb.) kezeli a jóléti ellátórendszer (Czibere és mtsai 2011). Így például nem a nyugdíjasok, az árvák, az ilyen vagy olyan fogyatékossgal élő emberek kapnak többféle kedvezményt és ellátást, hanem

- a munkából származó jövedelem elvesztésének pótlására ad a rendszer nyugdíjat vagy munkanélküli-járadékot,
- tartós jövedelemkiesés vagy a kivédhetetlen okból támadt nagyobb kiadás esetére rendkívüli vagy rendszeres szociális segélyt, illetve
- az életviteli költségek megemelkedése (fogyatékossg, baleset, megrokkánás) esetén a költségek kompenzálására járadékot vagy segélyt.

A háromféle támogatástípuson belül az egyéni élethelyzetek szerint differenciáltan kell a támogatás mértékét megállapítani, egységes eljárási szabályok alapján, de egyedi elbírálással. A fenti, három támogatástípust jellemzően pénzben kell adni, annak érdekében, hogy az egyén maga dönthesse el, mire fordítja jövedelmét. E támogatási forma előnye, hogy nem a fogyatékossg vagy valamely csoporthoz tartozás, hanem az egyéni szükségletek differenciált figyelembevételé jelenti az igényjogsultság alapját.

Hasonló, de az egyéni helyzetekre még pontosabb és hatékonyabb választ kínáló támogatási forma a személyes finanszírozás konstrukciója. Ebben az esetben a fogyatékos személy személyes szükségleteit a szolgáltató vagy a helyi önkormányzat által kijelölt szerv pontosan feltérképezi, s egyúttal meghatározza azokat a szolgáltatásokat, amelyek a lehető legjobban támogatják abban, hogy a helyi közösségben éljen, és a lehető legmagasabb életszínvonalat érje el. Ezt követően megbecsülik az ezek megvásárlásához szükséges pénzeszközök nagyságát, és azt a fogyatékos személy rendelkezésére bocsátják. A fogyatékos személy vagy családja dönt arról, hogy a konkrét támogatás mely formájára és módjára van szüksége, hogy e szolgáltatást kitől vásárolja meg. Kitüntetett jelentősége van annak, hogy a fogyatékos személy, illetve családja rendelkezik a források felett. Ebben az esetben csoportspecifikus támogatási formákról ekkor egyáltalán nem beszélhetünk. A konstrukció előnye, hogy a fogyatékos személy és/vagy családja számára megrendelői, vásárlói szerepek gyakorlását teszi hozzáférhetővé, ezzel pedig hosszú távon – mintegy piaci mechanizmust illesztve a szociális szolgáltatások működésébe –

hatékonyan növeli a szolgáltatások minőségét, ösztönzi a minőségi szelekciót (KVJS 2006). A fejlett országokban sem régóta alkalmazzák a személyes finanszírozást, az eddigi tapasztalatok azonban döntően pozitívak (MHE 2007).

4. Lakhatás: totális intézmények helyett közösségi lakhatási szolgáltatások

4.1. Helyzetleírás

A fogyatékos személyek legtöbbje családi háztartásban él, de a népesség jelentős hányada a szociális rendszer által fenntartott nagy létszámú bentlakásos otthonokba kerül. A rendelkezésre álló adatok alapján ennek a csoportnak a nagyságát 16–20 ezer főre becsüljük. 2007-ben minden negyedik értelmi fogyatékos ember – összesen 14 ezer fő – élt intézetben. A nagy létszámú intézetekben átlagosan 130 fő élt együtt, az intézményben élők háromnegyede 50 fős létszámot meghaladó otthonban volt elhelyezve, s összesen 13,5 százalékot tett ki közöttük azok aránya, akik 20 főnél kevesebb emberrel laktak együtt (Bass 2008; Kozma 2008). Ezeket az intézményeket nagy létszámú bentlakásos intézményeknek – vagy totális intézményeknek – kell tekintenünk. Ennek a fogalomnak akkor felel meg valamely lakhatást nyújtó szolgáltatás, ha a) abban 20 főnél több ember él együtt; ha b) az intézmény bármilyen okból elszigeteli a lakókat a helyi társadalomtól, és megakadályozza a helyi társadalomban való életvezetést; ha c) a lakóknak nincs lehetőségük rá, hogy megválasszák, hol, kivel és hogyan éljenek; valamint ha d) az életkörülmények és életfeltételek jelentősen eltérnek a helyi társadalomban normálisnak és átlagosnak tekintettől. Bármely feltétel teljesülése esetén az adott szolgáltatást intézetnek tekintjük (Mansell és Beadle-Brown 2010). Ennek a meghatározásnak a fogyatékos személyek ápoló-gondozó otthonainak és rehabilitációs intézményeinek a legtöbbje megfelel.

A lakhatási szolgáltatások kevésbé elterjedt formája a kiscsoportos lakóotthoni ellátás: fogyatékos személyek ápoló-gondozó és rehabilitációs célú lakóotthonairól van szó, amelyekben legfeljebb 12, kivételes esetben 14 fő élhet együtt. Ezek gyakran egy-egy nagy létszámú bentlakásos intézményhez csatoltan működnek, az intézmény mellett vagy annak udvarán épültek fel, s ekkor biztosan nem tekinthetők önálló, az intézettől független struktúráknak (Verdes 2009). Összességében a nem családban élő érintettek többsége nagy létszámú bentlakásos intézetekben él, de nem elhanyagolható a kiscsoportos lakóotthonokban élők száma sem (lásd a 6. táblázatot).

TANULMÁNYOK

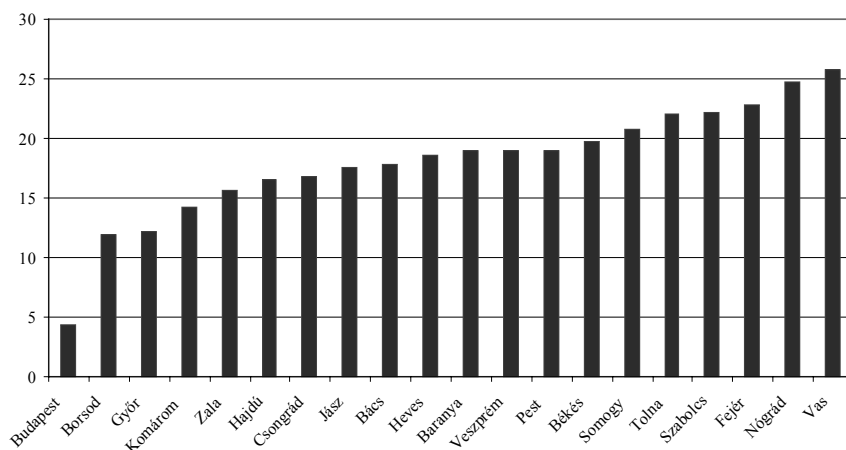
6. táblázat *Bentlakásos intézményben élő fogyatékos személyek száma Magyarországon 2000 és 2008 között*

Lakhatás típusa	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Intézet	15 223	15 122	15 304	15 264	15 157	15 225	15 084	15 150	15 027
Lakóotthon	123	317	524	772	969	1 062	1 183	1 307	1 378
Összesen	15 346	15 439	15 828	16 036	16 126	16 287	16 267	16 457	16 405

Forrás: KSH 2004; 2005; 2006; 2007; 2008; 2009a

A lakhatást nyújtó szolgáltatások területi megoszlására mind a nagy létszámú intézmények, mind pedig a lakóotthonok tekintetében számottevő egyenetlenségek jellemzők (lásd a 3. ábrát).

3. ábra *Fogyatékos személyek bentlakásos intézményei férőhelyeinek megyénkénti megoszlása 10 ezer főre vetítve*

Forrás: KSH 2009

Az intézményrendszer területi szóródására a centrum és a periféria közötti feszültség kétszeresen is jellemző. Egyfelől országos vonatkozásban: a főváros nem tart fenn felnőtt korú fogyatékosoknak lakhatást nyújtó bentlakásos otthonokat a közigazgatási határain belül; intézményeit jellemzően a nyugati határszél közelében működteti. Ugyanezen jelenség tetten érhető a megyék vonatkozásában is: a megyeszékhelyeken jellemzően alacsony, míg a megyék periferiáján vagy elszigeteltebb területein magasabb az intézmények előfordulásának esélye. A lakhatást nyújtó szolgáltatások ilyen elrendeződéséből következik, hogy a fogyatékos személyek igen gyakran nem tudják az eredeti lakóhelyükön igénybe venni a szolgáltatásokat, hanem arra kényszerülnek, hogy

elvándoroljanak. A vándorlási kényszer erőteljes jelenlétére a 2001. évi népszámlálás adatbázisa szolgáltat bizonyítékot: az értelmi fogyatékos népesség egyenletes megoszlását feltételezve Budapesten közel tízezer érintett személyt kellene találnunk, azonban azt tapasztaljuk, hogy e virtuális csoport minden második tagja, mintegy ötezer ember „eltűnt”. Az 50 százalékot meghaladó és az országban egyedülálló különbségre – ha nem is teljes egészében, de jelentős részben – a fővárosi intézmények perifériákra való kiszervezése adhat magyarázatot (Verdes – Tóth 2010, 93).

A hazai irodalom bőséges tényanyagon igazolta, hogy a nagy létszámú bentlakásos intézményekben lakó személyek másokhoz képest kevesebb emberi kapcsolattal rendelkeznek, választási lehetőségeik gyakran szélsőséges módon beszűkülnek, mozgásszabadságuk jelentősen korlátozott lehet. Az intézetekben élő személyek védtelenek és kiszolgáltatottak a velük szemben megnyilvánuló – és rendre következmények nélkül maradó – verbális, fizikai és szexuális erőszaknak, elhanyagolásnak. (Bánfalvy 1996; 1998; Bass 2008; Gönczöl 1997a; 1997b; Kozma 2008; Lányiné 1996; 2002; TASZ 2010a; 2010b; 2010c; 2011a; 2011b; 2011c; Verdes – Tóth 2010; Zászkaliczky 1998).

7. táblázat A lakók fluktuációja és annak okai a lakhatást nyújtó szolgáltatásokban 2007-ben a lakók számában és százalékban

Intézmény típusa	Lakók száma	Gondozás indokolt-sága megszűnt	Kikerülők			Bekerülők	
			Más tartós ellátást nyújtó intézménybe került	Más átmeneti intézménybe került	Meghalt	Újjonnan felvettek	Más intézményből érkezők
Fogyatékos személyek otthona	13 367	158 (1,2%)	341 (2,5%)	6 (0,04%)	594 (4,4%)	630 (4,7%)	387 (2,9%)
Fogyatékosok rehabilitációs intézménye	1552	89 (7,7%)	40 (3,5%)	8 (0,7 %)	11 (1%)	84 (7,3%)	23 (2%)
Fogyatékos személyek ápoló-gondozó lakóotthona	783	21 (2,7%)	36 (4,6%)	1 (0,1%)	4 (0,5%)	57 (7,3%)	73 (9,3%)
Fogyatékos személyek rehabilitációs lakóotthona	369	13 (3,5%)	8 (2%)	15 (4%)	4 (1%)	29 (7,9%)	14 (3,8%)
Összesen	16 071	281	425	30	613	800	497

Forrás: Szociális Ágazati Információs Rendszer

Az intézmények életre szóló és végleges szálláshelyül szolgálnak a beköltözők számára, amelyet elhagyni legtöbbszörnek soha nincs lehetősége. 2007-ben fogyatékos személyek ápoló-gondozó otthonait az adott

TANULMÁNYOK

évben ott lakók 8,14 százaléka hagyta el: ők legnagyobb arányban elhunytak, vagy más intézményekbe helyezték át őket, s a gondozás indokoltságának megszűnésére csak az intézményből való összes kikerülés 31 százalékában került sor. A fogyatékos személyek rehabilitációs intézményeiben valamivel magasabb rehabilitációs mutatót látunk: az adott évben a lakók 7,7 százaléka hagyta el az intézményt azért, mert gondozásuk indokoltsága megszűnt (lásd a 7. táblázatot).

A lakóknak nyújtott szolgáltatásokat a költségvetés, a helyi önkormányzatok és a fogyatékos lakók több forrásból, közösen finanszírozzák. Számításaink szerint lakónként az állam 2010-ben 1,9 és 3 millió forintot fordított a lakhatást nyújtó szolgáltatások, így a nagy létszámú intézmények fenntartására. A fenntartás költségei négy forrásból származnak: (1) a helyi önkormányzatoknak fizetett központi hozzájárulásból; (2) az önkormányzatok által adott, saját kasszájukból fizetett kiegészítésből, amely szakértő becslések szerint az összes költség harmadát fedezi (Skultéty 2007); (3) az intézményen belüli szociális foglalkoztatás – nem minden lakó után járó – központi támogatásából; valamint (4) a fogyatékos személyek fizetése vagy jóléti jövedelmei alapján számított – és legfeljebb e jövedelmek 80 százalékára rúgó – térítési díjból.

A Szociális Ágazati Információs Rendszerben hozzáférhető adatok szerint 2009-ben a fogyatékos személyek ápoló-gondozó otthonainak fenntartása 25 milliárd forintot, a fogyatékos személyek rehabilitációs intézményeinek fenntartása 2007-ben közel 2,8 milliárd forintot tett ki, és valószínű, hogy ez a számadat 2010-ben is hasonlóan alakult. Az adatok nem tartalmazzák az intézményen belüli szociális foglalkoztatás éves költségigényét, amelyet mi – ahogyan ezt a vonatkozó fejezetben részletesen indokoltuk – nem foglalkoztatási kiadásként számoltunk el, hanem az intézmények működési költségeihez soroltunk. A Szociális Regiszterben hozzáférhető adatok szerint 2010-ben munka-rehabilitációban 1081 személy vett részt, fejlesztő-felkészítő foglalkoztatásban *legalább* 4987 fő. A 2010-es finanszírozási feltételekkel számolva ez azt jelenti, hogy az adott évben a központi költségvetés legalább 4 milliárd, legfeljebb 8 milliárd forintot költött intézményen belüli szociális foglalkoztatásra. Az adatok alapján megbecsülhetjük a fogyatékos személyek bentlakásos intézményi lakhatásának éves költségigényét. Reálisnak tűnik, ha ezt az összeget évenként 34–38 milliárd forintban határozzuk meg a 2007 és 2010 közötti időszakban.

4.2. Javaslatok

A nagy létszámú bentlakásos intézetek feljavítása, modernizálása vagy bővítése bizonyos tekintetben javíthat a bent élő személyek életminőségén, de az intézetek szerkezeti adottságait és az ebből eredő hatásokat ez nem befolyásolja, így az intézetek a modernizációs kísérletek után is sokkal inkább elszigetelik az ott élő embereket a társadalomtól, mintsem hogy társadalmi beilleszkedésüket támogatnák (Zászkaliczky 1998).⁴ Tár-

⁴ A következő szakasz az *Intézménytelenítés és közösségi lakhatás – vitaindító munkaanyag*, 22 pontban c. dokumentum felhasználásával készült. A dokumentum kidolgozásában

sadalompolitikai célkitűzésnek ezért a bentlakásos intézetek felszámolását tekintjük, ezzel párhuzamosan pedig azt, hogy közösségi lakhatási szolgáltatásokat hozzunk létre a fogyatékossgal élő állampolgárok számára. A *közösségi lakhatás* a fogyatékos személyeknek nyújtott lakhatási szolgáltatások terén a legújabb paradigmának tekinthető, amely nemcsak a nagy létszámú bentlakásos otthonok, hanem a kiscsoportos lakóotthonokra épülő ellátási modellek meghaladására is törekszik. Abból a tapasztalatból indul ki, hogy a kiscsoportos lakhatást nyújtó ellátási formák konzerválhatják az intézeti életkörülményeket, és hasonlóan a nagy létszámú bentlakásos otthonokhoz, az elszigetelés nem szándékolt eszközeivé válhatnak. A közösségi lakhatási szolgáltatások meghatározásakor ezért olyan kvalitatív mutatókat alkalmaznak, amelyek elsősorban nem a lakók létszámára, hanem a lakók életminőségére és szubjektív megelégedettségére helyezik a hangsúlyt. Ennek megfelelően közösségi lakhatásnak tekintünk valamely, lakhatást nyújtó szolgáltatást akkor, ha a) az adott szolgáltatás lehetővé teszi, hogy a lakók a társadalomban átlagosként elfogadott életkörülmények között éljenek és életkoruknak megfelelő szerepeket gyakorolhassanak; ha b) a szolgáltatás a helyi társadalomba területileg szorosan integrálódik; ha c) lehetővé teszi lakói számára, hogy maguk válasszák meg, hogy hol, kivel és hogyan éljenek; ha d) lehetővé teszi, hogy a lakók részt vehessenek a helyi társadalom életében; valamint akkor, ha e) az együtt élő személyek száma az esetek döntő többségében 2-3, de legfeljebb 12 fő (vö. Mansell és Beadle-Brown 2010). Közösségi életvitelt nyújtó szolgáltatásnak akkor tekintünk valamely szolgáltatást, ha valamennyi feltételnek megfelel. A közösségi lakhatás a jelenlegi formáknál rugalmasabb, nagyvárosi és vidéki településeken egyaránt alkalmazható, bérleményen és tulajdonlason alapuló, minimális létszám nélküli szolgáltatásforma.

Az intézménytelenítés és a közösségi lakhatás rendszerének a kialakítása hosszú, több parlamenti ciklust átfogó, legalább 10 éves folyamatot jelent. A folyamat megkezdéséhez a szükségletek felmérésén, az infrastrukturális és pénzügyi lehetőségek számbavételén alapuló, a prioritásokat meghatározó logisztikai terv szükséges, amely előre jelzi az intézmények kitagolásának idejét, valamint a megvalósítás szakmai és pénzügyi feltételeit.

A kitagolás egyértelmű elköteleződést, és ennek kinyilvánítását igényli. Ennek értelmében el kell apasztani az intézményekhez áramló fejlesztési forrásokat, biztosítani kell azt, hogy jelentős beruházások egyetlen intézményben sem valósulhassanak meg állami, önkormányzati vagy közösségi finanszírozással. Ezzel párhuzamosan kezelni kell az intézményekre vonatkozó kényszerkereslet problémáját. A kitagolás során a lakók és a jelenleg családban élő, intézeti várólistán lévő szemé-

részt vett az Autisták Országos Szövetsége, a Down Alapítvány, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, a Központ a Fogyatékos Emberek Jogaiért Alapítvány, a Központ a Mentális Sérültek Jogaiért Alapítvány, a MACTE ANIMO Alapítvány, az Open Society Mental Health Initiative, a Sérültek, Halmozottan Sérültek és Segítőik Szövetsége, a Soteria Alapítvány és a Társaság a Szabadságjogokért. A dokumentum kidolgozásában magunk is részt vettünk, abból idézőjel használata nélkül emeltünk át egyes szakaszokat.

TANULMÁNYOK

lyek szükségleteit és igényeit is fel kell mérni, és ezeket minden esetben figyelembe kell venni. A várólistán szereplő személyek ellátásának előzetes tervezése elengedhetetlen annak érdekében, hogy mérséklődjön az intézmények iránti kényszerkereslet, illetve azért is, hogy hosszú távon valóban csökkenni kezdjen az intézetekbe kerülő személyek száma. Egy, a jogalkotó által meghatározott időpontot túl az intézetekbe való felvétel lehetőségét meg kell tiltani. Ezek a döntések biztosítékul szolgálhatnak ahhoz, hogy az intézményekben élő személyek létszáma csökkenni kezdjen, és az esetlegesen nehezebb nemzetgazdasági körülmények se lehessenek okai az intézmények további fejlesztésének és a reformfolyamat visszafordításának.

Javasoljuk, hogy a központi költségvetés minden évben különítsen el forrásokat előzetesen meghatározott intézmények kitagolására és a helyükbe lépő közösségi lakhatást nyújtó szolgáltatások kiépítésére, a nemzetgazdasági lehetőségek függvényében évente 3–10 intézményre vonatkozóan. Az intézet eladhatósága vagy hasznosíthatósága nem lehet a kitagolás feltétele.

A súlyosan, halmozottan fogyatékos személyek számára ugyanúgy biztosítani kell a közösségi lakhatási formákban való részvételt, mint bármely más fogyatékos személy számára. A fogyatékoság súlyossága nem lehet indoka annak, hogy valamely személy nagy létszámú bentlakásos intézményben maradjon, a fogyatékoság súlyossága és a lakhatási szükségletek között ugyanis nincs összefüggés. Ezeknek a személyeknek nincs arra szükségük, hogy számukra speciális lakóegységeket hozzunk létre: a közösségi lakhatási szolgáltatásoknak fel kell készülniük az intenzív gondozási szükségletek kielégítésére. A súlyosan, halmozottan fogyatékos személyek életminőségének javulását és funkcióképességének fennmaradását jelentős mértékben támogatja, ha heterogén összetételű közösségben élnek.

Kiemelt figyelmet kell fordítani azokra a személyekre, akik az intézményrendszer területi egyenetlensége következtében arra kényszerültek, hogy eredeti lakóhelyüket elhagyva az ország távoli pontjain éljenek. Ez a jelenség különösen a Budapestén született személyeket érinti. Számukra fel kell kínálni a fővárosba való visszatérés lehetőségét és azt, hogy ott vegyenek igénybe közösségi lakhatást. A közösségi lakhatás fővárosi rendszerének a város közigazgatási határain belüli kialakítása azért is kiemelten fontos feladat, mert csak így lehet elejét venni az elvándorlási kényszer további fennmaradásának.

A reform során számolni kell a helyi munkaerőpiacok átalakulásával és az ebből fakadó konfliktusokkal, az intézetek munkatársait sújtó következményekkel. Az intézetek gyakran depressziós, alacsony foglalkoztatási rátával bíró kistelepüléseken találhatóak, és a helyi munkaerőpiacok jelentős és stabil pilléreit képezik. Az intézménytelenítés ebből a szempontból azt jelenti, hogy a jelenleg a településen koncentrálódó munkahelyek a lakhatást nyújtó szolgáltatások decentralizációjával párhuzamosan szétszóródnak, és a munkatársak lakóhelyétől távolabbra kerülhetnek. Az egyes konkrét intézetek kitagolását megelőzően ezért azt is meg kell tervezni, hogy az érintett dolgozók milyen segítséget igényelnek új munkahelyük megtalálásához.

4.2.1. RENDSZERÁTALAKÍTÁS ÉS MŰKÖDTETÉS: KÖLTSÉGVETÉSI BECSLÉSEK

A javasolt, alapvetően a közösségi lakhatás keretében működő ellátórendszer költségei alig nagyobbak, mint a nagyintézményi ellátásé, miközben magasabb életszínvonalat eredményeznek. Hatásvizsgálatok szerint a társadalmi hatások széles körét figyelembe véve a közösségi lakhatás biztosan költséghatékonyabb, mint az intézményi (Mansell–Beadle–Brown 2010). A személyes és a társadalmi hozamok a közösségi lakhatás esetében nagyrészt az egyén ápolási igényétől és a gondozási módszertől függenek. A facilitáló, az önállóságot erősítő és aktiváló jellegű segítség jobb kimeneteket eredményez. A struktúra működtetésének egyénhez kapcsolható, becsült kiadásait a 8. táblázat foglalja össze.

8. táblázat *Egy főre jutó költségek összetétele nagylétszámú intézet és támogatott lakhatás esetén (2010. évi ezer Ft/fő)*

	Nagylétszámú intézet		Támogatott lakhatás	
	állam	egyén	állam	egyén
Lakhatás	160	50	140	100
Étkezés	210	70	0	310
Gyógyszer	210	70	200	90
Fejlesztés	830	280	1 000	110
Személyes szükségletek	0	130	0	130
Társas élet / szórakozás	0	10	0	10
Összesen	1 410	620	1 340	740

A *nagylétszámú intézet* esetében az összes költséget a 2008-as adatok alapján, inflációval korrigálva, ezen belül az egyéni befizetés arányát a jelenlegi díjak és működési költségek szerint számítottuk. A működési költségek nem tartalmazzák a személyes szükségletek és a szórakozás fedezését – ezekről feltesszük, hogy az egyéni kiadások 30 százalékát teszik ki. A működési költségeken belül a fejlesztés tartalmazza az intézmények gondozóinak bérköltségét, ennek arányát a polgárdi-terekerespusztai intézet költségvetése alapján, a többi költségelem megoszlását a darvastói költségvetés alapján becsültük. A *közösségi lakhatás* esetében: a lakhatás költsége az országos átlagnál 10 százalékkal magasabb (a KSH 2008. évi háztartási költségvetési adatfelvétele szerint), az étkezés költsége 10 százalékkal nagyobb, mint a nagy létszámú intézet esetén, a gyógyszer és a fejlesztés költsége azonos (4,6 fő/lakó).

Becsülésünkben feltételeztük, hogy az állami támogatás aránya nem csökken jelentősen, de átalakul: a nagyintézményhez képest (ahol a díjfizetést egységesen osztottuk el minden költségelemre) az étkezésemre) az étkezésemre nincs, a lakhatás és a gyógyszerek esetében átlagosan 60–70%, a fejlesztő szolgáltatások esetében 90% körüli az állami támogatás. A támogatás mértéke az egyén rászorultságától függően szóródhat. Ahhoz, hogy az ellátásban részesülők életszínvonala valóban nagyobb legyen az új rendszerben, az önálló életvitelt támogató, illetve fejlesztő szolgáltatásokat jó minőség-

TANULMÁNYOK

ben kell biztosítani. Ehhez szükség van egy szakmai minőségbiztosítási hálózatra, ami monitorozza a szolgáltatások minőségét, és szakmai konzultációt, képzést biztosít a szolgáltatóknak, függetlenül attól, hogy azok nonprofit vagy állami szervezetek. Járási-kistérségi szinten átlagosan 1 szakember és országosan egy 4-5 fős módszertani egység fenntartása és a továbbképzések finanszírozása évi 5–600 millió Ft körüli további kiadást jelent.

4.2.2. AZ ÁTMENET ÜTEMEZÉSE

Nemzetközi tapasztalatok szerint a nagylétszámú intézmények leépítése a probléma felismerésétől számítva 15–25 évet vehet igénybe (Mansell és mtsai 2007). Ennek az időszaknak az elején kevés a konkrét lépés, de a jogvédő és érdekvédelmi szervezetek elérhetik a probléma egyre szélesebb körű tudatosítását és a politikai akarat megszilárdulását, ami megteremt az alapot a kormányzati cselekvéshez. Feltételezve, hogy Magyarország már ebben a szakaszban tart, azaz a tudatosítás nagyrészt megtörtént, 10–15 éves távlatban látjuk reálisnak a kitagolás végigvitelét.

9. táblázat *Fogyatékos személyek ellátásának alakulása 2008–2020, ezer fő*

Év	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Létszám (intézetben)	16,4	16,8	15,1	12,9	10,3	7,7	5,6
Létszám (nappali ellátásban)	4,5	4,5	5,4	6,5	7,8	9,3	11,2
Létszám (családban)	69,1	68,7	65,3	55,5	41,6	30,8	22,5
Létszám (közösségi lakhatás) ^a	10,0	10,0	13,2	23,2	36,9	47,3	53,9
Éves nettó beáramlás feltételezett csökkenése			0,010	0,010	0,015	0,015	0,020
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>99,0</i>	<i>98,0</i>	<i>96,5</i>	<i>95,1</i>	<i>93,2</i>
Intézményben dolgozik	8,5	8,5	7,6	5,1	3,1	1,9	1,1
Intézményen kívül dolgozik	9,2	12,5	16,8	21,3	30,2	35,0	35,0
Ebből: integráltan	0,9	1,2	2,5	6,4	12,1	21,0	31,5

^a Jelenleg ennek a létszámnak töredéke él önállóan, a cél az, hogy 2020-ban többségük már ne a családdal, hanem önállóan éljen, illetve saját döntése szerint lakjon együtt családjával vagy mással.

Az uniós tervezési ciklusban ez azt jelenti, hogy 2020-ig reális lehet a nagy létszámú intézetekben élő fogyatékos személyek és a családban, ellátás nélkül élők létszámát egyaránt a mai harmadára csökkenteni. Ennek egy lehetséges forgatókönyvét mutatja a 9. táblázat.

Mint láttuk, az új rendszer működtetése nem igényel nagyobb állami

ráfördítást. Az átmenet idején azonban át kell alakítani a működési kereteket, és beruházásokra van szükség a lakhatási infrastruktúra és a szolgáltatásokat biztosító humán infrastruktúra területén is. Ezeket a feladatokat foglalja össze a 10. táblázat. A számításokban azt feltételeztük, hogy a nagyjából 44 ezer érintett többsége a meglévő bérlakás-piacon talál lakást, egynegyedük viszont olyan helyen lakik, ahol nincs elegendő (és megfizethető árú) bérlakás, ezért ott az állami-önkormányzati bérlakás-állomány bővítésére van szükség. A lakásbérlet és fenntartás költségeit a működési kiadásoknál vettük figyelembe (a további feltevéseket lásd a táblázat alatti jegyzetekben).

10. táblázat Az átmenet becsült költségei

Jelenlegi helyzet	Feladatok az átmenet idején ^a	Becsült költség, 2012–2020
Input alapú/ intézményi működésfinanszírozás	<ul style="list-style-type: none"> Jogszabály a nagyintézményi létszám fokozatos csökkentésére, új felvétel tiltása Minőségbiztosítási rendszer (országos módszertani egység, szupervizori hálózat, képzés/átképzés, monitoring) kiépítése Egyénhez (és nem intézményhez) rendelt normatív finanszírozás 	0,1 Mrd Ft
Hiányzó szolgáltatási formák	<ul style="list-style-type: none"> Szolgáltatási paletta bővítése: önálló életvitelre felkészítő fejlesztés, önállóságot aktívan támogató szolgáltatás (szolgáltatási protokoll) Esetgazda-hálózat^b kiépítése (kistérségi szinten: munkaügyi kirendeltségen): képzés 	<ul style="list-style-type: none"> 200 kirendeltségi (legalább 1 fő/járás) esetgazda képzése (meglévő képesítéstől függően 30–150 óra, átlagosan 200 E Ft): 0,04 Mrd Ft
Hiányzó szolgáltatási kapacitás, elérés területi egyenlőtlenségei	<ul style="list-style-type: none"> Szolgáltatási kapacitás bővítése, területtől független elérés biztosítása 	<ul style="list-style-type: none"> Jogszabályi kötelezettség és bővítésre anyagi ösztönzés a szolgáltatóknak ott, ahol nagy a hiány: 1 Mrd Ft
A gondozók többségének képesítése, szemlélete a bentlakásos szolgáltatásokhoz igazodik	<ul style="list-style-type: none"> Gondozók, más, nagyintézményben/nem aktíváló jellegű nappali ellátásban dolgozó szakemberek felkészítése: átképzés 	<ul style="list-style-type: none"> 7500 gondozó átképzése^c (meglévő képesítéstől függően 30–150 óra, átlagosan 100 ezer Ft): 0,8 Mrd Ft

TANULMÁNYOK

Jelenlegi helyzet	Feladatok az átmenet idején ^a	Becsült költség, 2012–2020
Lakhatás jellemzően nagy létszámú intézményben vagy családban	<ul style="list-style-type: none"> • Nagyintézmények kiürítése, értékesítése • Nagy létszámú intézmény alkalmazottainak átirányítása más területre: átképzés, segítség új munkahelyük megtalálásához • Önálló életvitelt segítő új lakhatási-támogatás rendszerének kiépítése: átmeneti és tartós bérlakások, lakásfenntartási támogatás, nappali ellátásban új férőhelyek 	<ul style="list-style-type: none"> • 150 telephely felszámolása: -1,5 Mrd Ft (bevétel)^d • 1000 alkalmazott átképzése, aktív, munkaerő-piaci szolgáltatások: 0,2 Mrd Ft • Bérlakás-vásárlás^e 11 000 fő számára: 41 Mrd Ft • Átalakítás támogatása 33 000 fő számára: 3 Mrd Ft • Nappali ellátás^f: 7 ezer új férőhely: 7 Md Ft
Összesen		52 Mrd Ft

^a Mindegyik lépés igényelhet jogszabályi módosításokat is, de ezt csak ott jeleztük, ahol a lépés lényege a jogszabály-módosítás.

^b Az esetgazdák feladata, hogy egyablakos rendszerben biztosítsák a hozzáférést az önálló életvitelhez szükséges alapvető szolgáltatásokhoz, és szükség esetén segítsenek a speciális szolgáltatások vagy más lakhatási forma elérésében (ha változnak az ügyfél szükségletei).

^c A célállapotban 5 gondozott jutna egy fogyatékos személyre, így 50 ezer fő ellátásához kb. 10 ezer gondozóra van szükség. Feltesszük, hogy a ma nagy létszámú intézményben dolgozó kb. 3600 gondozó (becslés KSH [2008] alapján) egy része átképzés nélkül is el tudja látni az új feladatokat és hajlandó átlépni az új rendszerbe, így csak 7,5 ezer gondozót kell (át)képezni. Feltesszük, hogy legalább a harmaduk (1000 fő) nem vállalja az átlépést, és inkább más területen helyezkedik el, amihez segítséget kell adni.

^d A bevételre alsó becslést adunk, mivel nincs információnk a meglévő épületek állapotáról.

^e A bővítés lehet építés vagy vásárlás is, az alábbi átalánnyal számoltunk: 150 ezer Ft/nm² és 25 nm²/fő. A többiek (33 ezer fő) a bérlakás piacon talált lakás megfelelő átalakításához kapnak támogatást.

^f A bővítés lehet új építés, más intézmény átalakítása, vagy meglévő nappali intézmény bővítése egy férőhelyre átlagosan 1 millió forint beruházást számoltunk.

Az átmenet 52 Mrd forintba becsült költsége nyolc évre értendő, azaz évi 6,5 Mrd forintos beruházást igényel, ami nagyrészt uniós forrásokból biztosítható. A költségeket csökkentheti, ha a meglévő épületállományt az itt adott nagyon óvatos becsléshez képest jobb hozammal lehet eladni, illetve más állami feladatokra átalakítani. A nettó költségeket tovább csökkentheti, ha az átalakítás nyomán az érintett fogyatékos személyek egy része munkába tud állni (és járulékfizetővé válik). Hasonlóan pozitív hatása lehet az önálló életvitelt támogató szolgáltatások bővülésének, ami a fogyatékos személyeket gondozó családokat részben vagy teljesen tehermentesíti, és lehetővé teszi, hogy a családtagok visszatérjenek a munkaerőpiacra.

4.2.3. AZ ÁTMENET POLITIKAI MEGVALÓSÍTÁSA

A fogyatékossgal élők intézeti ellátásának a korábban bemutatott hazai struktúrája a rendszerváltástól napjainkig alig változott. Annak ellenére sem, hogy a szakmában és a szakpolitika-előkészítésben fokozatosan egyre többen megismerték a nagy, településeken kívüli bentlakásos szociális intézmények alternatíváját jelentő nemzetközi jó gyakorlatokat, és annak ellenére sem, hogy Magyarország nemzetközi megállapodásban is elkötelezte magát az intézménytelenítés és kitagolás mellett. Egy sor területen, a szociális szférán kívül (pl. felsőoktatás tömegesítése) és azon belül (pl. akadálymentesítés), sebesen vagy komótosan, közvetlenül vagy közvetett intézkedésekkel, de a magyar kormányzat nekilátott a megismert és egyértelműen jobbnak tartott gyakorlatok hazai megvalósításnak. Ezért azzal a hipotézissel éltünk, hogy az általunk vizsgált területen a változtatás látványos hiánya mögött politikai- és érdekviszonyok állnak. Feltevésünk szerint tehát azért nem jutottunk egyről kettőre, mert a kitagolás megkezdése olyanok érdekeit sértené, akik képesek megakadályozni azt, és/vagy azért, mert nincsenek befolyásos támogatói. Ha ez így van, akkor az általunk javasolt átmenet megvalósításához nem elég, hogy a felsorolt célok kívánatossága a tárgyban elmélyedni hajlandók számára meggyőző legyen. Habár ezt Magyarországon még nem szokás expliciten, írásban elvégezni, de fel kell térképeznünk a kulcsszereplők céljait és befolyásának mértékét, és meg kell találnunk az érdekeltkezelésének (bevonásának, semlegesítésének, leszerelésének, hasznosításának) azt a módját, ami lehetővé teszi, hogy kitörjünk a változást eddig blokkoló politikai csapdából. Erre teszünk itt és most kísérletet.⁵

A vizsgálat módja a szakpolitika előkészítés szakirodalmában (Gajduschek és Hajnal 2010) bevett ún. *stakeholder-analízis* egy egyszerű változata. Ez egy átalakítás tervezésekor az érintettek listájának azonosítása, az átalakításban való érdekelttségük és rá gyakorolt befolyásuk tisztázása, végül stratégiák kidolgozása arra, hogy miképp lehet az átalakítás céljainak minél kisebb mértékű feláldozásával megszerezni az érintettek támogatását, vagy leszerelni ellenállásukat. Alább ennek az elemzésnek egy korai, részben spekulatív változatának első fázisát végezzük el. Ez az irodalmon kívül fél tucat, ebből a célból intézményvezetőkkel, szakminisztériumi köztisztviselőkkel és szakpolitikusokkal készített anonim interjún, a szerzők államigazgatási (Pénzügyminisztériumban és a Miniszterelnöki Hivatalban szerzett) tapasztalatán illetve szakértői munkamegbeszélések tapasztalatain alapszik, és célja egyelőre inkább gondolatébresztés, semmint a megoldás egyértelmű kijelölése.

Néhány megjegyzés előljáróban. A stakeholderek felsorolásakor a funkcionális szerepekből, illetve a közelmúlt politikai intézményrendszeréből indultunk ki (például: Pénzügyminisztérium [PM], Nemzetgazdasági Minisztérium helyett), a javaslatok megfogalmazásakor viszont igyekeztünk az általunk ismert, tervezett vagy már végrehajtott politikai, intézményi változásokat (pl. megyék erősödése a régiók rovására) is figyelembe venni. Alább – lásd a 11. táblázatot – röviden bemutatjuk az

⁵ Hasonló módszerekkel külön vizsgálatot igényelne a többi (foglalkoztatáspolitikával, szociális transzferekkel, választójoggal kapcsolatos) fenti elképzelés bevezetése is.

TANULMÁNYOK

egyes stakeholdereket, majd igen leegyszerűsítve az interjúkból megtudottakat. Két számmal igyekszünk megragadni, hogy

1. milyen csatornán keresztül, mekkora a potenciális befolyása azokra az eljárásokra, folyamatokra, amelyekben keresztül a kitagolás megvalósítható (0: semekkora, ... 5: megkerülhetetlen, döntő befolyással bír rájuk),

2. mi a viszonyuk az általunk javasolt kitagoláshoz (-5: mindent meg fog tenni, hogy akadályozza a kitagolást,...,0: semleges vele kapcsolatban,...5: erősen elkötelezett és tűzön-vízen át támogatni fogja).

11. táblázat Stakeholder potenciális befolyása, érdekeltsége a kitagolással kapcsolatban

Stakeholder	Befolyás	Érdekeltség
Medián választópolgár általában	1	0
Medián választópolgár olyan településen, ahol nincs (nagy, bentlakásos) intézmény, de ahova kitagolás történne	3	0
Hosszú ideje bentlakásos intézményekben vagy családban gondozott fogyatékosok szülei, felnőtt családtagjai	2	-4
Nem régóta fogyatékosok vagy fogyatékos fiatalok (fiatal) szülei, felnőtt családtagjai	1	4
Szociális és munkaügyekkel foglalkozó miniszter	4	2
Szociális és munkaügyekkel foglalkozó bürokrácia (5,-1)	5	1
Pénzügyminiszter	3	-3
Pénzügyminisztérium bürokráciája	3	-3
Munkaügyi miniszter	1	1
Munkaügyi Minisztérium bürokráciája	2	1
Országgyűlés Szociális Bizottsága	1	1
Országgyűlési kormánypárti frakció	3	-1
Országgyűlési ellenzéki frakciók	1	0
Nagylétszámú bentlakásos intézmények vezetői	4	-5
(Nagylétszámú bentlakásos) intézmények dolgozói	4	-3
Fogyatékos-szervezetek vezetői	3	-1
Önkormányzati vezetők – ahol van nagylétszámú bentlakásos intézet	4	-5
Önkormányzati vezetők – ahol nincs nagylétszámú bentlakásos intézet, de ahova kitagolás történne	4	-1
Megyei közgyűlések politikusai, képviselői	3	-2
Egyházak (mint intézmény-fenntartók és mint potenciális szolgáltatók)	3	-1
NFÜ politikai vezetője	1	0
NFÜ bürokraták	1	-1
EU Bizottság	1	1
EU Parlament	1	1
Fogyatékosokkal foglalkozó non-profitok	2	4

A pontszámok alapján érdemes a fenti két dimenzióban (érdekeltség és lehetséges befolyás) elrendezni a stakeholdereket; ez segíti a stratégia-alkotást. Sematikusan a következő négyes felosztást érdemes alkalmazni (lásd a 12. táblázatot).

A nagy (lehetséges) befolyású stakeholderek megakadályozhatják a kitagolást, rájuk tehát mindenképpen koncentrálni kell. Közülük is elsőrendű fontosságúak az erősen érdekeltek vagy ellenérdekeltek. Ők *kulcsfontosságúak*, hiszen mindenképp ki fogják alakítani véleményüket, amelynek súlya lesz (hiszen nagy a befolyásuk). Csatasorba vetésük vagy leszerelésük elsődleges. A második csoport a nagy befolyású, de a kitagolásban kevésbé érdekelt stakeholderek. Ők a *kockázatok forrásai* lehetnek, hiszen, miközben nem érdekli őket intenzíven a kitagolás, lehet, hogy maguktól nem is tájékozódának felőle alaposan, képesek megcsályázni a folyamatot. A kicsi befolyásúak közül az intenzíven érdekelteket érdemes lehet a kitagolás mellett csatasorba állítani, *bevonni*, vagy az ellene fordulókat *kezeln*i, ellenérzéseiket csökkenteni, de ez, ha szűkösek az erőforrások, kevésbé fontos. Legkevésbé fontos a kis befolyású, alacsony érdekeltségű stakeholderekkel foglalkozni, bár velük sem haszontalan tartani a kapcsolatot.

12. táblázat Stakeholderek csoportosítása 2.

Stakeholderek	Nagy érdekelttség (-5-3,3-5)	Alacsony érdekelttség (-2-2)
Nagy (lehetséges) befolyás (3-5)	<p><i>Kulcsfontosságúak:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Intézetek vezetői (4,-5) • Önkormányzati vezetők – ahol van (nagy, bentlakásos) intézmény (4,-5) • Intézetek dolgozói (4,-3) • Megyei közgyűlések politikusai, képviselői (3,-2) • Pénzügyminiszter (3,-3) • Pénzügyminisztériumi bürokrácia (3,-3) 	<p><i>A kockázatok fő forrásai:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Szociális Minisztérium, bürokrácia (5,-1) • Szociális miniszter (4,-2) • Önkormányzati vezetők – ahova kitagolnánk (4,-1) • Medián választópolgár, – ahová kitagolnak (3,0) • Egyházak (3,-1) • Országgyűlés, kormánypárti frakció (3,-1) • Fogyatékos-szervezetek vezetői (3,-1)
Kicsi (lehetséges) befolyás (0-2)	<p><i>Lehetőleg bevonni/kezeln</i>i:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hosszú ideje bentlakásos intézményekben vagy családban gondozott fogyatékosok szülei, felnőtt családtagjai (2,-4) • Fogyatékosokkal foglalkozó non-profitok (2,4) • Nem régóta fogyatékosok (fiatal) szülei, felnőtt családtagjai (1,4) 	<p><i>Lehetőleg velük is érdemes kapcsolatot tartani:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Munkaügyi miniszter (1,1) • Munkaügyi Minisztérium, bürokrácia (2,1) • Országgyűlés Szociális Bizottság (1,1) • EU Bizottság (1,1) • EU Parlament (1,1) • Medián választópolgár (1,0) • Országgyűlés ellenzéki frakciók (1,0) • NFÜ politikai vezetője (1,0) • NFÜ bürokraták (1,-1)

TANULMÁNYOK

A táblázat fő tanulsága, ami egyben meg is magyarázza, miért nem haladt eddig Magyarországon a kitagolás, az, hogy a kulcsszereplők (bal-felső rubrika) egytől egyig ellenzik a kitagolást. Olyanokat, akik támogatják azt, csak a kis befolyásúak között (alsó sor) találunk. Ha tehát a fenti kategorizációnk helyes, akkor olyan stratégiát kell alkotnunk, amely egyértelműen leszereli az ellenérdekelt kulcsszereplők ellenállását:

Akár fájdalmas kompromisszumok árán el kell érni, hogy a nagy létszámú bentlakásos intézmények vezetői, dolgozói és az önkormányzatok ne csákyázzák meg a reformot.

1. Nem szabad tehát elidegeníteni az intézményvezetőket azzal, hogy azt kommunikáljuk, hogy rossz, amit csinálnak, de fontos, hogy a szakmai jó gyakorlatok ne tűnjenek el szem elől.

2. Fontos, hogy a változtatásokról hitelesen kommunikálhassa feléjük a kormányzat: azok célja nem a költségvetési források csökkentése.

3. A kitagolás fokozatos bevezetésében a szakmailag már alkalmas intézmények kapjanak elsőbbséget.

Továbbá kompenzálni kell a pozícióikat veszítő megyei közgyűléseket, és meggyőzni őket arról, hogy a mostani intézményrendszer fenntarthatatlan: normatívájuk reálértékben feltartóztathatatlanul csökken, nekik is jobb, ha a kitagolást kísérő szolgáltatások járási szintre kerülnek. Meg kell nyugtatni a költségvetésért aggódó pénzügyminisztériumot: nem költségvetési, hanem közösségi forrásokból lesz az átmenet megoldva. Az átmenet hatására nem szabadul rá azonnal a költségvetésre a most látens és sorban álló kielégítetlen kereslet. A rehabilitáció, a munkába való visszasegítés révén a folyamat legalább részben megteremti saját költségvetési forrásait.

Mindeközben pedig kezelni kell az abból fakadó kockázatokat, hogy a tájékozatlan laikus és önkormányzatai, a szakminiszter és a szakbürokrácia, a kormánypárti parlamenti frakció és a fogyatékos-szervezetek vezetői, ha nem is esküdt ellenségei a kitagolásnak, nem is feltétlenül rajonganak érte, és szinte bármelyik csoport blokkolhatja azt. Mindezt a fogyatékosokkal foglalkozó nonprofitok és a kitagolásra mint megoldásra tekinteni képes, fiatalabb szülők aktív bevonásával és egy sor kisebb befolyású potenciális támogatóval kapcsolatot tartva kell megtenni. Mindebben kulcsfontosságú az átmenet első lépéseinek (érintett intézmények, felmenő rendszerben, területi pilot) gondos megtervezése, és a pénzügyi keretek több évre szóló, világos meghatározása.

Meggyőződésünk, hogy az eddigi hatósági halogatás nem valamiféle eleve elrendeltetett magyar fátum: türelemmel, jó érvekkel, kellő előkészítéssel, a szövetségesek megtalálásával, a közösségi források okos felhasználásával a kitagolás Magyarországon is megvalósítható.

5. Az állampolgáriság jogi keretei: cselekvőképesség, gondnokság, választójog

A fenti területeken végrehajtott reformok önmagukban nem elegendők. A szociálpolitikai rendszerek megújításának célja a fogyatékos népesség társadalmi beilleszkedésének elősegítése, állampolgárisága konkrét tartalmainak gazdagítása. Ehhez még arra is szükség van, hogy átfogó reformot hajtsunk végre a fogyatékos népesség polgárjogi státusát jelenleg meghatározó cselekvőképességet és gondnokságot körülíró szabályozás terén.

5.1. Helyzetleírás

Az értelmi fogyatékosokkal, autizmussal és súlyos, halmozott fogyatékosokkal élő személyek tömegeinek társadalmi kirekesztődését ugyanis cselekvőképességük korlátozása teszi véglegessé.

13. táblázat *Gondnokság alá helyezett személyek aránya az értelmi fogyatékosokkal és autizmussal élő személyek körében*
(Petri – Vályi 2010; Verdes 2008)

	Felnőtt népesség nagysága	Ebből gondno- koltak	Kizáró gondnokság	Ebből Korlátozó gondnokság	Ügycsoportos korlátozás
Értelmi fogyatékos személyek	39 998 fő	28 078 fő (70,2%)	21 321 fő (76%)	5370 fő (19%)	1387 fő (5%)
Autizmussal élő személyek	60 000 fő	29 400 fő (51%)	19 698 fő (67%)	7350 fő (25%)	2352 fő (8%)

Magyarországon mintegy 50–60 ezer személy áll gondnokság alatt. Tudományos tények és hazai tapasztalatok támasztják alá, hogy a jelenlegi gondnoksági rendszer inkább növeli, semmint csökkenti a kiszolgáltatottságukat. A gondnokság alá helyezés jogi értelemben vett passzivitást és kiszolgáltatottságot okoz, és egyaránt csökkenti az egyén rehabilitációs esélyeit, illetve állampolgári részvételének lehetőségeit (ÉFOÉSZ 2005a; 2005b; Fridli 2001a; 2001b; Gazsi 2008; Gombos – Kismódi – Pető 2001; MDAC 2006; 2007; Verdes 2008). További súlyos problémát jelent az, hogy a gondnokság alá helyezés jelenkori rendszere erősen összekapcsolódott más, jogkorlátozó rendszerekkel, például a nagy létszámú bentlakásos intézményekkel. Az intézetekben élő személyek kilenczede gondnokság alatt áll, az intézeteket elhagyni sem tényleges lehetőségük, sem pedig joguk nincs. Számos tény utal arra, hogy az értelmi fogyatékos személyek esetében igen gyakran éppen azért kerül sor a gondnokság alá helyezésükre, mert intézeti elhelyezésre kényszerítik őket (Verdes – Tóth 2010). A gondnokság alá helyezett személyek a jelenleg hatályos alkotmányos szabályozás értelmében elveszítik választójogukat. A választópolgárok közösségéből való kizárás a nemzethez és a politikai közösséghez tartozás lehetőségének megtagadását jelenti sokuk számára,

miközben torzítja a demokratikus akaratképzés egész rendszerét (Fiala 2010; Kapronczay – Verdes 2010; Verdes 2010).

5.2. Javaslatok

A jelenlegi gondnoksági rendszert fokozatosan meg kell szüntetni, és lehetővé kell tenni, hogy a lehető legtöbb cselekvőképtelennek vagy korlátozottan cselekvőképtelennek minősített és gondnokság alá helyezett személy visszanyerje cselekvőképességét. Az intakt cselekvőképesség garantálásával együtt olyan támogató rendszert kell kiépíteni, amely biztosítja, hogy az érintettek mindennapos ügyeik vitelében és szerződéses viszonyaikban megfelelő tájékoztatást kapjanak, és a lehető legtöbb döntési jogosítványt szerezzék meg (MDAC 2006; 2007). Az itt részletesen ki nem fejtett javaslat tartalmi alapját a korábban az új Polgári Törvénykönyv elfogadásával a parlament által is megerősített, végül azonban hatályba nem lépett koncepció képezi.⁶ E koncepció legfontosabb eleme a *támogatott döntéshozatal*: a támogatott döntéshozatalban részesülő személy megőrzi cselekvőképességét, és egy olyan támogató személy kijelölésére kerül sor, akit a támogatott személy elfogad, vele bizalmi viszonyban áll. A támogatott döntéshozatal éppen erre a bizalmi viszonyra épül, amelyet a bírósági kinevezés elismer és jogi formában is megerősít. A támogatott személynek nincsenek olyan jogosítványai, amilyenekkel a hagyományos gondnok rendelkezik: a támogató személy nem hozhat döntéseket a fogyatékos személy helyett, hanem tanácsokkal, javaslatokkal segíti őt, döntéséért és annak következményeiért a támogatott személy viseli a felelősséget.

A gondnoksági rendszer reformját a Polgári Törvénykönyv elbukott reformja alaposan és jó színvonalon előkészítette, a választójogi kérdésről azonban nem folyt szélesebb körű társadalmi diskurzus, és tudásunk szerint mindeddig a jogalkotó sem foglalkozott alaposan a kérdéssel azt követően sem, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága 2010 májusában a *K. A. kontra Magyarország* ügyben elmarasztalta hazánkat a gondnokság alá helyezett személyek választójogának megsértése miatt. Magunk úgy véljük, hogy a választójogi kérdés rendezése rendkívül sürgős, mindazonáltal egyszerű feladat: az alkotmányos korlátozás teljes törlésével el kell ismernünk minden fogyatékossgal élő állampolgár választójogát, vagyis az államnak le kell mondania arról, hogy állampolgárainak választójogát fogyatékossgukra hivatkozva korlátozni legyen joga. Úgy véljük, hogy a legsúlyosabb fokban értelmi fogyatékos személyek választójoga is védelemre és elismerésre méltó.

⁶ Az Országgyűlés által 2009. november 9-én elfogadott Új Polgári törvénykönyv megszüntette a kizáró gondnokság intézményét, egyben a cselekvőképesség korlátozásához szükséges kritériumok szigorításáról is döntött. A jogszabály jelentős újítása a támogatott döntéshozatal intézménye volt, amely a támogatást igénylő személy cselekvőképességének meghagyását és személyre szabott segítségét jelenti. Az elfogadott törvénykönyv hatályba lépésétől szóló jogszabályt az alkotmánybíróság a felkészülési idő rövidségére hivatkozva megsemmisítette, így a jogszabály nem léphetett hatályba.

6. Befejezés

A társadalompolitika célja nem csak és nem elsősorban az elemi létfeltételek biztosítása és a nyomor enyhítése. Legfontosabb funkciója az, hogy fenntartsa és újratermelje a társadalom egységét és belső integritását, hogy csökkentse az egyének közötti távolságot, hogy a lehető legtöbb személy számára lehetővé tegye azt, hogy részt vegyenek a hétköznapi döntési színterein, és hogy a társadalom mind szélesebb rétegei számára nyissa meg a lehetőséget ahhoz, hogy jövedelmeiket és emberi kapcsolataikat a munkaerőpiacon való részvétel révén gazdagítsák. Javaslataink egy ilyen társadalompolitika értelmében fogalmazódtak meg. Úgy véljük, hogy az egyes területeken való előrelépés is kecsegtet eredményekkel, de hosszú távon – mind társadalmi, mind közgazdasági szempontból – akkor járunk a legjobban, ha felhagyunk végre a jogszabályok toldozgatására épülő szociálpolitikai tervezéssel, és egy olyan társadalompolitikai rendszer kidolgozásának fogunk neki, amely mind a szociálpolitikában, mind pedig a polgári jog területén lemond az egyének elnyomásáról, és az állampolgáriság tartalmi gazdagításának igénye felől építi át a jóléti rendszert.

Irodalom

- Bass László (2004, szerk.): Jelentés a súlyosan-halmozottan fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről. Budapest, Kézenfogva Alapítvány.
- Bass László (szerk.) (2008): „Amit tudunk és amit nem...” Az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon. Budapest, Kézenfogva Alapítvány.
- Bánfalvy Csaba (1996): A felnőtt értelmi fogyatékosok életminősége. Budapest, BGGYTF.
- Bánfalvy Csaba (1998): Az intézetekben élő értelmi fogyatékosok életminősége és a kitagolás aktualitása. In: Zászkaliczky Péter (szerk.): A függőségtől az autonómiáig. Helyzetértékelés és jövőkép a kiscsoportos lakóotthonokról. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 177–189.
- Beadle-Brown, Julie – Kozma Ágnes (2007): Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European Study. Country Reports. Volume 3. Canterbury, Tizard Centre, University of Kent.
- Czibere Károly et al. (2011): Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció 2011–2020. Budapest, Kézirat. http://szoszak.hu/adat/dokumentumtar/hu32_NSZK_2011_10.pdf (letöltve 2011-05-05)
- Dávid Andrea – Móricz Rita (2000): Támogatott foglalkoztatás. Értelmi sérült emberek a nyílt munkaerőpiacon. Budapest, Salva Vita Alapítvány.
- Értelmi Fogyatékosokkal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szervezete (2005a): Észrevételek a cselekvőképességet érintő szabályozáshoz. Budapest, ÉFOÉSZ. Kézirat.
- Értelmi Fogyatékosokkal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szervezete (2005b): A cselekvőképességet korlátozó és kizáró gondnokság alatt lévő értelmi fogyatékosokkal élő személyek munkavállalásával összefüggő kérdései. Nemzetközi összehasonlítás. Budapest, ÉFOÉSZ. Kézirat.
- Fiala János (2010): A fogyatékosokkal élő személyek választójogának kérdései a Kiss Alajos kontra Magyarország döntés tükrében. *Fundamentum*, 14, 3, 109–117.
- Fridli Judit (2001a): Saját érdekében. *Élet és Irodalom*, 44, 50, O. N.

TANULMÁNYOK

- Fridli Judit (2001b, szerk.): Ki a kompetens? A Polgári törvénykönyv gondnoksági szabályainak reformja. Budapest, TASZ.
- Fónay Mihály – Pásztor Enikő – Zolnai Erika (2007): A fogyatékos emberek helyzete, életmódja és életkörülményei Hajdú-Bihar megyében. *Esély*, 19, 6, 87–119.
- FRSZ (2006): Hungarian Research report on people with disability and employees with changed capacity for work. 2006. október 16. Szombathely, Foglalkozási Rehabilitációs Szolgálat.
- Gajduschek György és Hajnal György (2010): Közpolitika. A gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata. Budapest, HVG-Orac.
- Gazsi Adrienn (2008): A cselekvőképességet kizáró és korlátozó gondnokság alatt álló fogyatékos személyek foglalkoztatása. In: Fehér Miklós (szerk.): Munkaviszonyban – egyenlő esélyekkel? A gondnokság alatt álló emberek általános és foglalkoztatási jogi helyzetéről. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 35–69.
- Goffman, Erving (1973): *Asyle. Über die soziale Situation psychiatrischer Patienten und anderer Insassen.* Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Gombos Gábor – Kismódi Eszter – Pető Katalin (2001): Az ellátottak emberi jogai a pszichiátriai betegek otthonában. Budapest, Pszichiátriai Érdekvédelmi Fórum.
- Gönczöl Katalin (1997a): Vizsgálat fogyatékosokat ápoló-gondozó otthonokban. Ombudsmani jelentés. *Mozgó Világ*, 23, 5, 50–63.
- Gönczöl Katalin (1997b): A betegek emberi és állampolgári jogainak érvényesülése a pszichiátriai fekvőbeteg-intézetekben és pszichiátriai otthonokban. *Psychiatria Hungarica*, 12, 1, 45–50.
- Horváth Olga (2007): Intézményen belüli foglalkoztatás. H. n., k. n. Forrás: www.rszfk.hu (2008. január 24.)
- Kapronczay Stefánia – Verdes Tamás (2010): A gondnokoltak választójoga. *Élet és Irodalom*, 55, 2, 12.
- Keszi Róbert – Horváth Péter – Könczei György (2008): Intellektuális fogyatékosokkal élő emberek a munka világában. In: Bass László (szerk.): „Amit tudunk és amit nem...” Az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 101–117.
- Kiss Márta (2009): Az autizmussal élők és családjaik társadalmi helyzetét felmérő empirikus adatfelvétel. In: Petri Gábor és Vályi Réka (szerk.): *Autizmus – Tény – Képek.* Budapest, Autisták Országos Szövetsége – Jelenkutató Alapítvány, 117–307.
- Komáromi Róbert (2003): A megváltozott munkaképességű és fogyatékos munkavállalók munkaerő-piaci integrációjáról. *Esély*, 14, 5, 27–59.
- Kozma Ágnes (2008): Az intézetben élő értelmi fogyatékos emberek helyzete. In: Bass László (szerk.): „Amit tudunk és amit nem...” Az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 157–177.
- Kozma Ágnes (2010): Előtanulmány a támogatott életvitel modell magyarországi bevezetéséhez. Kézirat.
- Köllő János (2009): A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban. Budapest, Osiris.
- Könczei György – Komáromi Róbert – Keszi Roland – Vicsek Lilla (2005): A fogyatékos és megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásáról a TOP 200 adatbázis alapján. In: Pongrácz László (szerk.): Foglalkoztatást elősegítő munkaügyi kutatások. OFA Kutatási Évkönyv 3. Budapest, OFA, 170–181.
- Krolify (2004): A célszervezetek körében készült kérdőíves felmérés eredményei. Empirikus elemzés az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány megbízásából. Krolify Vélemény- és Szervezetkutató intézet, 2004. október. KSH (2001): Népszámlálás, 2001. Budapest. Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2004): Szociális statisztikai évkönyv, 2003. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2005): Szociális statisztikai évkönyv, 2004. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

- KSH (2006): Szociális statisztikai évkönyv, 2005. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2007): Szociális statisztikai évkönyv, 2006. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2008): Szociális statisztikai évkönyv, 2007. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2009a): Szociális statisztikai évkönyv, 2008. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2009b): Társadalmi jellemzők és ellátórendszerek, 2008. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KVJS (2006): Persönliches Budget für Menschen mit Behinderung. Leitfaden für die Sozialhilfepraxis. Stuttgart, Kommunalverband für für Jugend und Soziales Baden-Württemberg.
- Lányiné Engelmayer Ágnes (1996): Értelmi fogyatékosok pszichológiája I. Budapest, BGGYTF.
- Lányiné Engelmayer Ágnes (szerk.) (2002): Kiscsoportos lakóotthonok. Hol is tartunk? – Két munkakonferencia tapasztalatai. Budapest, Soros Alapítvány.
- Leathem, Karl – Végh Katalin (2009): Mindenkinek megéri! A Salva Vita Alapítvány Támogatott Foglalkoztatás szolgáltatásának elemzése a Befektetés Társadalmi Megtérülése alapján. In Csányi Zsuzsanna – Jásper Éva – Végh Katalin (szerk.): Támogatott Foglalkoztatás szolgáltatás. Szöveggyűjtemény. Budapest, ELTE BGGYK, 39–71.
- Mansell, Jim – Beadle-Brown, Julie (2010): Deinstitutionalisation and community living: position statement of the Comparative Policy and Practice Special Interest Research Group of the International Association for the Scientific Study of Intellectual Disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities Research*, 54, 2, 104–112.
- Mansell, Jim – Knapp, Martin – Beadle-Brown, Julie – Beecham, Jeni (2007): Deinstitutionalisation and Community Living. Outcomes and Costs Report of a European Study. Volume 2. Main Report. Canterbury, Tizard Centre, University of Kent.
- Marketing Centrum (2009): Súlyosan-halmozottan fogyatékos embereket nevelők munkaerő-piaci helyzete. Budapest, Országos Piackutató Intézet.
- MDAC (2006): Gondnokság és emberi jogok Magyarországon. A gondnokság jogintézményének és gyakorlatának jogi elemzése. Budapest, Mental Disability Advocacy Center.
- MDAC (2007): Gondnokság és emberi jogok Magyarországon. Budapest, Mental Disability Advocacy Center.
- MHE (2007): Final Results of the MHE Survey on Personal Budget. Brussels, Mental Health Europe.
- Pack, Resourse (2009): Fogyatékos és megváltozott munkaképességű emberek munkaerő-piaci esélyeinek növelése. Budapest, ELTE BGGYK.
- Petri Gábor – Vályi Réka (2009): Autizmus – Tény – Képek. Budapest, Autisták Országos Szövetsége – Jelenkutató Alapítvány.
- Pulay Gyula (2008): A fogyatékos emberek integrált foglalkoztatása ösztönzésének koncepciója. Budapest, Állami Számvevőszék.
- Pulay Gyula (2009): A megváltozott munkaképességű személyek támogatási rendszere társadalmi-gazdasági hatékonyságának felülvizsgálata. Budapest, Állami Számvevőszék.
- Rác Kata – Varjú Tamás (2008): A megváltozott munkaképességű emberek munkaerő-piaci (re)integrációját elősegítő szolgáltatások leírása és a szolgáltatást nyújtó nonprofit szervezetek vizsgálata, típusalkotása. Debrecen, Revita Alapítvány.
- Scharle Ágota (2011): Foglalkoztatási rehabilitációs jó gyakorlatok Magyarországon, Budapest Intézet, kutatási jelentés, 2011. április.

TANULMÁNYOK

- Skultéty László (2007): A kastélyokban működő felnőtt fogyatékos bentlakásos intézményei kiváltása lakóotthonokkal. Gazdaságossági számítások. Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt. kézirat.
- TASZ (2010a): Fogyatékos személyek emberi jogai a Fővárosi Önkormányzat Darvastói intézményében. Budapest, Társaság a Szabadságjogokért.
- TASZ (2010b): A TASZ jelentése a regölyi fogyatékos személyek otthonáról. Budapest, Társaság a Szabadságjogokért.
- TASZ (2010c): A TASZ jelentése a Tolna Megyei Önkormányzat Mechwart András Otthonában tett látogatásról. Budapest, Társaság a Szabadságjogokért.
- TASZ (2011a): A TASZ jelentése a pálfai fogyatékos személyek otthonáról. Budapest, Társaság a Szabadságjogokért.
- TASZ (2011b): A TASZ jelentése a szekszárdi fogyatékos személyek otthonáról. Budapest, Társaság a Szabadságjogokért.
- TASZ (2011c): Jelentés a bonyhádi fogyatékos személyek otthonában tett látogatásról. Budapest, Társaság a Szabadságjogokért.
- Verdes Tamás (2008): Jogok a jóléti présben. Cselekvőképtelenség és értelmi fogyatékoság problematikájához a rendszerváltás utáni Magyarországon. In Bass László (szerk.): Amit tudunk, és amit nem az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 133–156.
- Verdes Tamás (2009): „A ház az intézet tulajdona”. A totális intézmények lebontásáról, humanizálásáról és modernizálásáról. *Esély*, 21, 4, 92–114.
- Verdes Tamás (2010): A láthatatlan census. *Fundamentum*, 14, 3, 97–106.
- Verdes Tamás – Tóth Marcell (2010): A per tárgya. A gondnokság alá helyezett személyek társadalmi kirekesztődésének mozgásformái a rendszerváltás utáni Magyarországon. Budapest, ELTE BGGYFK – ELTE Eötvös Kiadó.
- Zalabai Péterné (2006): A Motiváció Alapítvány módszertani kézikönyve foglalkozási rehabilitációs szolgálatok számára. Budapest, ELTE BGGYK.
- Zászkaliczky Péter (1998): A deinstitutionalizáció folyamata a német nyelvű országokban. In: uó (szerk.): A függőségtől az autonómiáig. Helyzetértékelés és jövőkép a kiscsoportos lakóotthonokról. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 35–80.

ANDRÁCZI-TÓTH VERONIKA – BÓDY ÉVA –
CSICSELY ÁGNES – NYITRAI IMRE

Az intézménytelenítés kapujában¹

A Pixelből² kép válhat?

A cikk bemutatja a hazai intézménytelenítés elindításának feltételeként értelmezhető elmúlt évtizedek eredményeit, mind a szociális szolgáltatás és ellátórendszer fejlődése, mind a szakmai és jogszabályi változások terén. Kitér az infrastrukturális fejlesztések és az uniós csatlakozás összefüggéseire, valamint ismerteti a vonatkozó uniós dokumentumok elfogadásának történetét. Ezek együttes áttekintéséből elemezhető és fogalmazható meg a jövő iránya. Magyarország törvényi szinten már 1998-ban kinyilvánította elkötelezettségét a fogyatékos személyeket ellátó, nagy létszámú intézmények átalakítása mellett. A törvényi előírást követően azonban mintegy tizenhárom évet kellett arra várni, hogy a kormányzati akaratban is tényleges paradigmaváltás következzen be, és elkészüljön a fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásáról szóló stratégia (továbbiakban: Stratégia). A cikk bemutatja, hogy 1993 óta, azaz a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló törvény (továbbiakban: Szociális törvény) hatályba lépésétől hogyan változott a fogyatékosoknak nyújtott szociális szolgáltatások tartalma és minősége, milyen út vezetett ahhoz, hogy a kitagolás ethosza túllépje az elméleti keretet és kitörjön a tudományos és közéleti diskurzus viszonylag zárt világából.

Közhelyszámba vehető megállapítás, hogy mindenféle változás az érintettek számára igen nagy megrázkódtatással, stresszel jár. Minél többet

¹ A szerzők a cikkben szereplő adatokért köszönettel tartoznak Horváth Dánielnek.

² A pixel szó az angol *picture element* szavakból összeállított rövidítés. Jelentése képpont, amely egy elemi képpalkotó egység. Két dolog határozza meg. Egyfelől a helyzete (x,y koordináta), másfelől pedig az információ (szín) tartalma. A rácsba rendezett pixelek alkotják magát a pixelgrafikus (vagy más néven rasztergrafikus) képet. Mivel a pixelek nagyon kicsik és rengeteg van belőlük, ezért az emberi szem egységes felületként érzékeli őket.

TANULMÁNYOK

szeretnénk megváltoztatni egy teljes rendszer elemei közül, annál mélyebb a szorongás, függetlenül attól, hogy a hosszú távú változtatás minden eszköze és része (értelmezhető jövőkép, motiváltság, elkötelezett szereplők stb.) rendelkezésre áll-e, felkészült-e erre a változásra, a megújulásra.

Az intézménytelenítésnek pedig elsősorban *az ember a tárgya*: az érintett ellátott és mindazok, akik róla, az élete egyes elemeiről vagy egészéről – egyfajtaképpen – gondoskodnak. Minden változás kulcseleme a tanulás. Az első és legfontosabb kérdés tehát az, hogy a helyzet készen áll-e a változásra, a személy alkalmassá tehető-e a tanulásra, vagyis arra, hogy a környezeti és belső változások során a „régit” felcserélje az adott rendszer az „újra” (Csepeli, 2001).

Fontos tehát megállapítani, hogy – a változásmenedzsment terminológiáját használva – az intézménytelenítés elindítása és remélt megvalósítása nem az ún. elsőfokú (vagy morfosztatikus) változás kategóriájába esik, ahol a változás egy adott rendszer keretein belül zajlik le, hanem *határozottan az ún. másodfokú (vagy morfogenetikus) változás példája*, ahol a változás magának a rendszernek a megváltozását is jelenti.

Egy nagy, kialakult és több évtizedes hagyományokkal rendelkező ellátórendszer modernizációja általában akkor kerül előtérbe, ha az ellátottak társadalmi megítélésében alapvető változás következik be, és ha ezek az elméletek nemcsak a tudományos diskurzusokban, hanem a gyakorlatban, az ágazati jogszabályokban és a szakmai munkát támogató módszertani útmutatókban, ajánlásokban is megjelennek. A szakmai felismeréstől a jogszabályi előírások megjelenéséig akár több évtized is eltelhet, de az elmélet csak akkor válhat az ellátórendszer elemévé, ha megjelenik a képzés és továbbképzés rendszerében, a mindennapi szakmai munkában. Ezzel válik – a tanulás, a továbbadás útján – a változás megvalósíthatóvá.

Az ellátórendszer modernizációja tehát feltételezi mind a társadalmi attitűd változását, mind a tudományos diskurzus élénkülését, emellett a szakmai eszköztár adekvátságát, hatékonyságát.

A fogyatékos emberekről alkotott társadalmi megítélésnek fontos eleme az „épek” fogyatékosokról alkotott képe és a hozzájuk való viszonya, amely jelentős változáson ment át az elmúlt évtizedekben. Egyfelől jól példázza ezt a fogyatékos személyek elnevezésére használt szavak értékítélettelé alakulása. A „bolond” és a „hülye” kifejezések eredetileg az értelmi fogyatékosok semleges megjelölésére jöttek létre, mára mégis sértéssé váltak a köznyelvben (Bánfalvy, 2006). Az embereket gyakorta fogyatékoságukkal írják le, jelzőként használva azt, mintegy azt sugallva, hogy az egyén legfontosabb tulajdonsága a fogyatékosága. Másfelől, bár ez sokak számára ellenszenves, a fogyatékos személyek megnevezése változik a politikailag korrekt nyelv használatában is; hatalmas különbség van aközött, hogy valaki értelmi fogyatékos vagy tanulásban akadályozott. A változtatás mögött az a társadalmi és politikai szemléletmód áll, miszerint ne a fogyatékoságot tegyük meg az adott csoport legfontosabb kritériumává, megkülönböztetésük alapjává, hanem *tekintsük őket embereknek, akik történetesen fogyatékosok*. A modern, demokratikus társadalmakban a fogyatékoság meghatározása során a társadalom felelősége vált hangsúlyossá. Colin Barnes definíciója szerint a fogyatékoság

kezelése a társadalmi következmények része, annak kifejezése, ahogyan a társadalom az érzékelt károsodásra válaszol.³

A rendszerváltás utáni tudományos diskurzusban Magyarországon egyre erősödött a paternalisztikus gondozási szemléletet felváltó, az egyéni szükségletekre alapozó gondozás és a lakóotthoni ellátás iránti igény. A reformot kezdeményező civil szereplők és gyógypedagógusok a lakhatási szolgáltatások új elemeire, a nyugati országokban kialakult modellek adaptációjára helyezték a hangsúlyt. A tudományos publikációkban egyre több szó esett a fogyatékos személyek polgári, politikai és társadalmi integrációjáról, az egyéni fejlesztési terven alapuló, segítő gondozási modellről. A szakmai diskurzus a Szociális törvény 2001. évi módosításakor (2001. évi LXXIX. számú törvény) az intézménytelenítés vonatkozásában jobban fókuszált az ellátásszervezésre, az ellátottak érdekérvényesítésére és a szükségleteiknek megfelelő szolgáltatások biztosítására, arra, hogy az egyén a saját ellátása kapcsán önálló akarattal, beleszólással, partneri-mellérendelő viszony kialakítása mellett tudjon szociális szolgáltatáshoz jutni, abban részt venni. Ez a diskurzus alakult át és egyszerűsödött az épületi adottságok szintjére az elmúlt két évben.

Magyarországon e témában valódi, széleskörű szakmai és közéleti párbeszéd nem alakult ki.⁴ A tudományos diskurzus hiátusát azért fontos kihangsúlyozni, mert, ahogyan fentebb már említettük, a tudományos diskurzusnak kell indukálnia az ellátórendszer változását.⁵

2009-ig, a nagy létszámú intézmények kiváltását célzó Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program – Béntlakásos intézmények kiváltása (TIOP 3.4.1. kódszámú) program pályázati kiírásáig nem találunk az *Esély* című társadalom- és szociálpolitikai folyóiratban olyan cikket, amely kifejezetten az önálló életvitel támogatásáról, a nagy létszámú intézmények kiváltásáról szólna. A 2009-es pályázati kiírás társadalmi egyeztetése során ugyanakkor a civil érdekvédő és szakmai szervezetek által megfogalmazott kritika – amely szerint a tervezett fejlesztések a nagy létszámú intézmények rendszerét konzerválják – megakadályozta, hogy kiírják a pályázatot. Azért, hogy a fejlesztési forrásokat a fogyatékos személyek társadalmi integrációját elősegítő módon lehessen felhasználni, a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, mint irányító hatóság, a nagy létszámú intézmények kiváltására vonatkozó stratégia kialakítását kez-

³ Prof. Colin Barnes előadása. Seminar on Human Rights for Persons with Disabilities from a North and South perspective. Stockholm, 1998. www.independentliving.org

⁴ A hazai tudományos diskurzus vizsgálata során az *Esély* című folyóirat 1989–2011 között megjelent számait áttekintve a következőket tapasztaltuk. A fogyatékos személyeket és pszichiátriai betegeket érintő cikkek száma a huszonnégy év alatt összesen harminckilenc volt. A témában a legtöbb tanulmány 1991-ben és 2003-ban született. Míg a nemzetközi szakirodalomban a támogatott életvitel modellje már az 1990-es években megjelent, addig az *Esély* című társadalom- és szociálpolitikai folyóiratban összesen 4 tanulmány – melyből kettő 2009-ben, kettő pedig 2011-ben íródott – sürgeti a hagyományos, sok esetben a településektől elszigetelten, korszerűtlen épületekben működő intézmények kiváltását és az önálló életvitel támogatását.

⁵ 2004. évben a Szociális törvény nevesítette a külső gondozó, külső férőhely fogalmát az ellátási rendszer elemei között. Ez a két szolgáltatás a valóságban nem indult el, nem lett gyakorlat hazánkban. Ez jó példa arra, hogy ha nincs széleskörű szakmai diskurzus valamely szolgáltatás, szolgáltatási rendszer mögött, az nem tud adaptálódni.

TANULMÁNYOK

deményezte a Nemzeti Erőforrás Minisztérium jogelődjénél. A pályázat társadalmi vitája kapcsán ugyan megjelentek a különböző szakmapolitikai érdekellentétek, de széleskörű tudományos-szakmai diskurzusról a mai napig nem beszélhetünk.

Szociális szolgáltatások változása az intézménytelenítés tükrében

Magyarországon jelenleg a fogyatékos személyek számára nyújtott tartós bentlakást nyújtó szociális intézményi ellátásban 16 740⁶ férőhely az engedélyezett. Ápoló-gondozó intézményi ellátásban 14 967 engedélyezett férőhely van, aminek 7,3 százalékát teszi ki a lakóotthoni férőhelyek száma (1098 férőhely). A működő lakóotthonok többsége csak a férőhelyek számának tekintetében tér el a nagy létszámú intézményektől, nem úgy működnek a gyakorlatban, mint ahogy azt a jogalkotó a bevezetésükkor elképzelte. Az intézeti kultúra egyes elemei a lakóotthonokban is jelen vannak. Az intézeti kultúra jellemzői az elszemélytelenítés, a merev napirend, a tömbösített kezelés, a szociális távolságtartás és a paternalizmus. A méret csupán csak egy mutatószám, ami növelheti ezen determinációkat.⁷

A szociális szolgáltatások-ellátások működtetésében az elmúlt tizen-nyolc évben többszörösen vált szükségessé a szolgáltatási rendszer változása. A paternalisztikus gondoskodás attitűdjét a szolgáltatások fejlődése, az új szolgáltatások megjelenése, az igénybe vevők szükségleteinek változásai, a társadalmi-gazdasági életben bekövetkező fordulatok felülírták, s a bentlakást nyújtó szolgáltatási formák kizárólagosságát megszüntették. Az átalakulás nem egy koncepció jegyében zajlott, s emiatt a szolgáltatások tartalma, s hatékonysága igen változó formát, elérhetőséget mutat.

A Szociális törvény elfogadásakor a már korábban is létezett szolgáltatásokat nevesítette. 1993-ban a fogyatékos személyek számára 13 379 bentlakást nyújtó és 1110 nappali férőhely állt rendelkezésre. Jelenleg – a KSH 2010. évi adatai alapján – 16 740 bentlakást nyújtó férőhely (ebből 1300 rehabilitációs intézményi, 473 rehabilitációs célú lakóotthoni, 1098 ápoló-gondozó célú lakóotthoni és 13 869 ápoló-gondozó intézményi férőhely), és 6485 nappali férőhely áll rendelkezésre országos szinten.

⁶ KSH 2010. évi adatok.

⁷ Európai Bizottság Foglalkoztatási, Szociális és Esélyegyenlőségi Főigazgatósága: Az intézeti gondozásról a közösségi alapú gondozásra történő átállással foglalkozó AD Hoc Szakértői Csoport Jelentése.

1. táblázat *Fogyatékos személyek és pszichiátriai betegek tartós bentlakásos ellátásának férőhelyszáma 1993–2010 között*

Év	Fogyatékos személyek bentlakásos ellátása			Pszichiátriai betegek bentlakásos ellátása		
	Tartós bentlakásos ellátás férőhely száma	Tartós bentlakásos ellátásból lakóotthon	Tartós bentlakásos ellátásból rehabilitációs intézmény férőhelyszáma	Tartós bentlakásos ellátás férőhely száma	Tartós bentlakásos ellátásból lakóotthon	Tartós bentlakásos ellátásból rehabilitációs intézmény férőhelyszáma
	1993	13379	–	–	8025	–
1994	14034	–	–	7885	–	–
1995	15220	–	–	7412	–	–
1996	15809	–	–	7444	–	–
1997	15509	–	–	7534	–	–
1998	16151	–	–	7117	–	–
1999	15736	–	–	7605	–	–
2000	15975	–	–	7939	–	–
2001	15731	–	–	7887	–	–
2002	16205	541	–	7963	82	–
2003	16303	788	–	7832	133	–
2004	16403	991	–	7987	123	–
2005	16521	1089	–	8004	169	–
2006	16646	1244	1809	8068	223	165
2007	16746	1360	1730	8117	257	95
2008	16752	1417	1730	8266	321	77
2009	16902	1553	1343	8647	345	65
2010	16740	1571	1300	8735	307	108

Forrás: KSH 2010. évi adat.

2. táblázat *Fogyatékos személyek és pszichiátriai betegek nappali ellátásának férőhelyszáma 1993–2010 között*

Év	Fogyatékos személyek nappali ellátása		Pszichiátriai betegek nappali ellátása	
	ellátottak száma	férőhelyek száma	ellátottak száma	férőhelyek száma
1993	1035	1110		
1994	1052	1093		
1995	1248	1320		
1996	1401	1441		
1997	1530	1590		
1998	1730	1841		
1999	1839	1936	198	196

TANULMÁNYOK

Év	Fogyatékos személyek nappali ellátása		Pszichiátriai betegek nappali ellátása	
	ellátottak száma	férőhelyek száma	ellátottak száma	férőhelyek száma
2000	1899	2071	294	256
2001	2076	2266	429	364
2002	2299	2538	489	420
2003	2481	2684	488	411
2004	2498	2421	386	304
2005	2765	2710	634	
2006	3108	3298	691	577
2007	3986	4287	1086	820
2008	4490	4705	1312	1207
2009	5503	5729	1615	1557
2010	6116	6485	2131	1929

Forrás: KSH 2010. évi adat.

A jogszabály a bentlakást biztosító ellátások területén gyakorlatilag az 1950-es években kialakult állapotot rögzítette, mely a felnőtt fogyatékos személyek ellátását intézményi keretek között, mintegy az ellátási lánc „végállapotában” jelenítette meg. A hagyományos intézményi ellátás-szervezés egyrészt az idősellátásra, másrészt a korábban egészségügyi ellátórendszer krónikus ellátásához tartozó fogyatékos embereket és pszichiátriai betegeket ellátó intézményekre építette a szabályrendszerét. Az egészségügyi ellátás keretei között a krónikus intézmények vagy munkaterápiás ellátást, vagy hagyományos ápoló-gondozói ellátást működtettek. A kórházi struktúrától ezen intézmények a szabadidős programok, s az intézményi elhelyezés szintjén különböztek. Az egészségügyi ellátás szervezeti és napi működési keretei viszont változatlanok maradtak sok éven át. A kórházi struktúrához való illeszkedés egyfajta determinációt jelentett meg mind az intézmények épületi adottságai, mind az ellátás-szervezés, mind az attitűdök vonatkozásában. Ezen determinációk akkor is fennálltak, ha a terápiás közösség attitűdje jellemző volt a hazai ellátórendszerben.

Az izolált és merev ellátórendszernek leginkább a megengedő gondozási modell felelt meg. „A megengedő gondozási-nevelési modell általában egyetértett a fogyatékos ember egyes életszakaszokban teljes, más életszakaszokban részleges izolációjával, egyetértett a különböző fogyatékosági kategóriákba tartozók eltérő szintű ellátásával, egyetértett azzal, hogy a fogyatékosok közösségeit kollektív jogosítványok illessék, ugyanakkor alig biztosított az egyén számára jogokat, sok esetben végső célként tekintette a harmonikus intézményi életforma kialakítását.” (Stollár, 2004:11.)

A jelenleg működő intézmények egy része – a fejlesztések ellenére – még mindig a megengedő gondozási-nevelési modell híve, elsősorban

azért, mert ez a modell viszonylag „kényelmes”⁸ munkavégzést tesz lehetővé, szinte minden kérdésben a személyzet dönt – megenged vagy nem enged meg valamit. A kötelező szakmai létszám meghatározásakor szemben állnak egymással a szakmai-ellátotti érdekek és a fenntartó gazdasági kényszerek okán kialakult érdekei.

Az Állami Számvevőszék 1997. júliusi jelentése a tartós szociális ellátást nyújtó intézmények helyzetének és finanszírozásának tapasztalatairól – a fentieket megerősítve – már az 1993-1997 közötti időszak tekintetében is hangsúlyozza, hogy az önkormányzati „nagyintézményes” struktúra általában nem kedvez az egyénre szabott bánásmód kialakításának. A jelentés ugyanakkor megállapítja, hogy ennek ellensúlyozására az intézményekben a lakókat kisebb (5–10-fős) egységekbe szervezik, informális csoportokat hoznak létre, közösségi programokat szerveznek, szocioterápiás csoportok működnek.

Az Állami Számvevőszék jelentése alapján az ágazatirányítás a *szakmafejlesztésre* helyezi a hangsúlyt.

A tartós bentlakást nyújtó intézmények helyzetét tovább nehezítette, hogy kénytelenek voltak kezelni az ún. egészségügyi reform hatását, melynek következtében a megszüntetett krónikus fekvőbeteg ellátást végző osztályok miatt a *kórházi ellátásból kiszorultak többsége szociális intézménybe került*. Az egészségügyi feladatok kezelésére az addig eltérő gondozási struktúra nehezen tudott választ adni. Ez a nehézség az egész ellátás területén végigvonul, még napjainkban is. Az ellátásban lévő személyek életminőségük, szociális helyzetük, szociális kompetenciájuk, egészségi állapotuk alapján igen heterogén képet mutatnak.

A szolgáltatásfejlesztés kapcsán ez az igen heterogén problémával rendelkező és differenciált szolgáltatásokkal támogatott célcsoport jelenik meg rendszerszemlélet szempontjából, viszont a szakmai diskurzusban egyértelműen kisebb, homogénebb célcsoportok vonatkozásában vannak le következtetések és ellátási utakat a szakértők.

Az intézménytelenítés törvényes alapját végül a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény (továbbiakban: Fot.) 2010. március 30-ától hatályos 17. és 29. § (5) bekezdése jelentette:

„A fogyatékos személynek joga van a fogyatékoságának, személyes körülményeinek megfelelő – családi, lakóotthoni, intézményi – lakhatási forma megválasztásához. [...] A fogyatékos személyek számára tartós bentlakást nyújtó intézményeket fokozatosan, de legkésőbb 2010. január 1-jéig át kell alakítani oly módon, hogy az önálló életvitelre személyi segítséggel képes fogyatékos személyek ellátása kisközösséget befogadó lakóotthonban történjen, továbbá az arra rászoruló súlyos fogyatékos személyek számára humanizált, modernizált intézményi ellátást kell biztosítani.”

⁸ A „kényelmes” fogalmát itt úgy használjuk, hogy alacsony szakmai létszám mellett a szolgáltatásnyújtás determinálódhat a paternalisztikus gondozási formára, ahol ugyan igen sok feladat hárul a szakemberekre, viszont ennek függvényében a másik személyre (ellátott, hozzátartozó, team-tag) nem lehet meghatározó figyelemmel lenni, így a döntés súlya nagy, viszont egyszemélyű.

TANULMÁNYOK

A szakmapolitikai irány kettős célt jelenített meg. Egyfelől előírja a lakóotthoni struktúra kialakítását, ugyanakkor fenntartja a hagyományos intézmények legitimitását, ezen esetben a humanizált ellátást tekintve vezérelvnek, melynek keretében megvalósul az ellátott igényeire, szükségleteire, képességeire alapozott ellátás.

A Fot. további jelentősége, hogy előírásának szellemében került sor a lakóotthoni szolgáltatás nevesítésére a Szociális törvényben 1999-ben.⁹ A lakóotthonokon kívül a törvény további új szolgáltatásokkal bővült, így a fogyatékosok nappali intézménye mellett ekkor nevesítették a pszichiátriai betegek nappali intézményét is.

A pszichiátriai betegek nappali intézményén, valamint a fogyatékos személyek és pszichiátriai betegek lakóotthonán keresztül olyan szolgáltatásokat határoztak meg, amelyek egyértelműen a közösségi alapú szociális szolgáltatások közé tartoznak, és céljuk többek között az intézményi ellátás kiváltása, elkerülése. Az új szolgáltatások kiépítésének határidejeként külön időpontokat állapít meg a törvény. Míg a pszichiátriai betegek nappali ellátása esetén 1999. december 31-e a határidő, addig a lakóotthonok esetében ez az időpont 2009. december 31.

A törvény az új szolgáltatások nevesítése mellett a fogyatékos személyek ellátásában kiemelkedő jelentőségű elemeket fogalmazott meg. A törvény szövegéből kikerült a „nem képezhető fogyatékos személy”. A joganyag új szabályozási irányokat jelölt meg, például a fogyatékos személyek állapotának felülvizsgálatára vonatkozó rendelkezésekben, amelyek lehetővé teszik, hogy folyamatosan figyelemmel lehessen kísérni az intézményben élők állapotát, illetve annak változását.

Felállították azt a bizottságot, amely a fogyatékos személy önálló életvitelre való képességét vizsgálta. A bizottsági munka törvénybe iktatása pozitív előrelépést jelentett az igénybe vevők állapota szerinti szolgáltatásnyújtás meghatározásában, viszont a valós működés az elvárások ellenére nem tekinthető és értékelhető ilyen pozitívan. A bizottság által végzett vizsgálatok az érintett fogyatékos személyek nagyobb részének esetében az önálló életvitelre való alkalmatlanságot állapították meg, ezzel alátámasztották a nagyobb létszámú intézmények humanizálására, modernizálására irányuló törekvéseket. Az állapotfelméréshez és döntéshozatalhoz rendelt szolgáltatások adhatták volna az intézményrendszer változásának alapját. Ez a törekvés továbbra is az egyik legfontosabb cél, ugyanakkor e mellett tisztázni kell, hogy mi adta az elvárás és a valóság közötti különbséget.

A jogszabályokban fentebb felvázolt követelmények azt a szemléletváltozást tükrözik, amely az elmúlt években a fogyatékoság megítélésének terén érvényre jutott. A fejlesztési irányok összhangban vannak olyan fontos elvekkel, mint a normalizáció elve, az integráció elve és az autonómia-igény. Továbbá szoros összefüggésben állnak fontos szakmai irányokkal, mint:

– a differenciált gondozás megteremtése, amely magában foglalja az egyén tartós ápolása és gondozása esetében a biztonságos ellátásszervezést is,

⁹ 1999. évi LXXIII. törvény.

- az alap- és nappali ellátás erősítése, a lakókörnyezethez közeli gondozás biztosítása,
- az ellátás minőségének javítása,
- az ellátásban részesülők jobbiztonságának, érdekvédelmének elősegítése.

A fogyatékos személyek részére biztosított szolgáltatások fejlesztésének irányait is újra összegezték.

Az egyik ilyen a rehabilitációs intézményekben, ápoló-gondozó otthonokban folyó ellátás szakmai tartalmának átalakítása, a lakóotthoni ellátás feltételeinek megteremtése. Ez nemcsak a lakóotthon létrehozásának kötelezettségét határozza meg, hanem rögzíti, hogy a fennmaradó intézményi ellátásoknak is magasabb színvonalúvá, az igényekhez alkalmazkodóvá kell válniuk.

A fejlesztések letették a voksot az alapszolgáltatások szolgáltatásfejlesztése mellett, és kimondták, hogy a fogyatékos személyek speciális szükségleteihez igazodóan létre kell hozni a *támogató szolgáltatásokat*, melyek révén megvalósulhat a fogyatékos személyek esélyegyenlősége, önállósága. *A célok egyeznek a jelen céljaival: az alapszolgáltatások és nappali ellátási formák differenciálása, a lakókörnyezetből való kiemelés megakadályozása, a megszokott környezetbeli életvitel fenntartásának segítése.*

A Szociális törvénynek a 2001. évi LXXIX. törvénnyel, majd a 2003. évi IV. törvénnyel történő módosítása alapjaiban változtatták meg a szolgáltatási struktúrát. Mindkét módosítás az alapszolgáltatások fejlesztését irányozta elő, és biztosította a szolgáltatásokat a saját lakókörnyezetben. A hagyományos alapszolgáltatási formák (étkeztetés, házi segítségnyújtás, családsegítés) kiegészültek speciális feladatokkal, mint a jelzőrendszeres gondozás, támogató szolgálat a fogyatékos személyek körében, közösségi gondozás a pszichiátriai és szenvedélybetegek körében, utcai szociális munka a hajléktalanok esetében. A 2003. január 1-jével kötelező új ellátási formák megvalósítását a törvény valamennyi településen 2007. december 31-ig írja elő.

Az új szolgáltatások létrejöttének és törvényi nevesítésének célja az ellátást igénylő személy minél további segítése az otthonában, illetve az egyén és szűkebb környezetének támogatása. Mindez arra a felismerésre vezethető vissza, hogy mind szakmai, mind pénzügyi-gazdasági szempontból *sokkal hatékonyabb a saját otthonban, családban kapott támogatás*. A közösségi ellátásban és támogató szolgálatban a különböző szociális segítségnyújtáson túl (étkeztetés, segéllyel kapcsolatos ügyintézés), a megkereső programok, az életviteli készségek fejlesztése, a szabadidő hasznos eltöltésének strukturálása, az ellátott egészségügyi ellátással való kapcsolatának követése, kapcsolattartás más szolgáltatási intézménnyel (munkaügyi központ), reintegráció, illetve a környezetben való megtartás, a pszicho-szociális tanácsadás, gyógypedagógiai fejlesztés jelenik meg.

A támogató szolgáltatás és a közösségi ellátás mind feladatában (szoros együttműködést kíván az egészségügyi ellátással), mind módszerében eltér a hagyományos ellátási formák alkalmazásától. A szolgáltatás célcsoportjába pedig nemcsak a problémával küzdő személy, hanem közvetlen *családja* is beletartozik.

A fejlődés látványos: 2005-ben a támogató szolgáltatásban részesülők

TANULMÁNYOK

száma 10 531 fő volt, míg közösségi ellátás pszichiátriai betegek közül 1136 fő részére volt elérhető. 2010-re ez a szám támogató szolgálat esetében 18 008 fő, a pszichiátriai betegeknek adott közösségi ellátás esetében 5321 fő.

3. táblázat *Közösségi ellátás pszichiátriai betegek részére és támogató szolgáltatás ellátottainak száma 2005 és 2010 között*

Év	Közösségi ellátás pszichiátriai betegek részére ellátottak száma	Támogató szolgáltatás ellátottak száma
2005	1136	10531
2006	3226	17450
2007	4582	18590
2008	5455	19350
2009	4969	17841
2010	5321	18008

2003-ban a törvényben nevesített szolgáltatások között már többséget alkotnak azok az új, korszerű, egymásra épülő szolgáltatások, amelyek alkalmasak arra, hogy fokozatosan felváltsák a rendszerváltás előttről örökölt, korszerűtlen struktúrákat.

A Fot. rendelkezései 2010 márciusában módosultak, a 17. § (1)–(5) bekezdéseinek 2011. január 1-jétől hatályos szövege alapján:

- a fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó, 50 főnél nagyobb férőhelyszámú szociális intézményi férőhelyet ki kell váltani,
- 2013. december 31-éig a legalább 1500 fő fogyatékos és pszichiátriai beteg személynek ellátást nyújtó intézményi férőhely kiváltásához az európai uniós társfinanszírozással megvalósuló fejlesztési programok nyújtanak támogatást,
- az addig nem kiváltott, intézményi férőhelyek kiváltására a kormány által meghatározott rendben kerül sor.

A Szociális törvény módosítása szerint 2011. január 1-jétől már nincs mód a férőhelyek olyan bővítésére, amely a „régiszerkezetű” további megerősödését jelentené; új férőhely már csak lakóotthoni formában hozható létre.

Összességében elmondható, hogy a 90-es évek végén a szociális szolgáltatások az ápolás-gondozás kérdéskörére helyezték a hangsúlyt. A gondoskodás pedig többségében intézményi keretek között, azon belül is bentlakást nyújtó intézményi keretek között zajlott. A teljes ellátást nyújtó intézményben azonban – a jelen szolgáltatási struktúrában – az ellátott részéről nem szükséges a polgári jogi értelemben vett, az élet minden területére kiterjedő cselekvőképesség, mivel az intézmény a személyi autonómia körébe tartozó funkciók szinte teljes körét átveszi: üzemszerűen gondoskodik a lakhatásról, a komfortról, az étkezésről, egészségről, szórakozásról, munkáról és pihenésről.

Az intézmény mint szolgáltató (szervezéstechnikai okból) az ellátott

„cselekvőképességét” (leegyszerűsítve) mindössze három szinten értékeli:

1. a fizikai önellátásra való képesség vonatkozásában:
 - képes-e önállóan mozogni,
 - étkezni,
 - toalettet használni,
2. képes-e megfelelően kezelni a költőpénzét,
3. milyen a közösséghez való alkalmazkodási képessége.

Ezen szempontok alapján az intézmény, mint rendszer, az ellátásra való alkalmasságot képes volt tökéletesen szelektálni:

1. a segítségigény függvényében megállapította az ápolási szükségletet, s ennek megfelelően ápol, gondoz,
2. ha szükséges volt, beosztotta a „költőpénzt”,
3. alkalmazkodási képesség hiányában hatékony eszközzel azonban kevésbé rendelkezett.

Az 1–2. kérdés esetében tapasztalt egyéni deficitet a rendszer jól tolerálja, és amennyiben eszközei azt lehetővé teszik, akár a teljes körű ápolást is kiválóan ellátja, az ellátott alkalmasnak minősítését tehát ez a két kérdés nem befolyásolja.

Az alkalmazkodási képesség mint az autonómia (cselekvőképesség) egyik jellemzője azonban az intézmény számára a legkevésbé kezelhető, végső soron a jól alkalmazkodók érdekében (a rendszer fenntartása céljából) alkalmatlanná minősít, áthelyezésre, jogviszony megszüntetésére törekszik.

Az ellátórendszerre vonatkozó következtetéseket a 2006-2007. évi, az Országos Pszichiátriai Betegek Módszertani Intézménye által végzett felülvizsgálati tanulmányban az alábbiak szerint összegezték:

Az ágazatról összességében általában megállapítható, hogy az intézményi profil nem tiszta, nem tükrözi az ellátottak diagnózis és ellátási szükséglet szerinti összetételét. Tipikus, hogy az ellátott nem a szükségleteinek megfelelő intézménybe, intézménytípusba kerül be, illetve ilyenben kap ellátást, hanem az intézmény a saját profilja, szolgáltatásai által megengedett viszonylagos rugalmassággal igyekszik – nagyjából egységes színvonalon – kiszolgálni, ellátni őt, a valóságos állapotától függetlenül.

A szolgáltatási struktúra az elmúlt közel 18 évben kibővült, módszertanilag megalapozott, alapvetően alkalmas a célcsoport támogatására. A szolgáltatások azonban – a köztük lévő kapcsolat, együttműködés hiánya miatt – nem tudtak rendszerré válni. Ha a szolgáltatásokat egy kirakó egyes darabjainak tekintjük, akkor jelenleg nem áll össze a teljes kép.

Módszertani fejlesztések a szolgáltatást nyújtók számára

Az elmúlt évek szakmai fejlesztései, az ellátást igénybe vevők szükségleteinek és elvárásainak változásai igénylik, hogy a szociális intézményekben folytatott rehabilitációs, ápolási-gondozási tevékenység igazodjon egy magasabb szintű, korszerű szakmai követelményhez.

TANULMÁNYOK

Különösen fontos a változás azoknál a rögzült, napi rutinnal végzett tevékenységeknél, amelyek során az ellátásban részesülő ember kiszolgáltatott, ahol a személyzet dönti el, hogy ki mit tehet, megenged-e valamit vagy nem, attól függően, hogy saját vagy a közösségre kényszerített értékei azt hogyan szolgálják.

Kiemelt céllá vált a veszélyeztető magatartást mutató felhasználók adekvát ellátása, ami mindkét szereplő számára (ellátott–ellátó) különleges helyzetet teremt.

A szakmai munka további lépése az olyan tréningek kidolgozása és átadása volt a szakemberek számára, amelyek – motivációik felépítésére és attitűdjeik változtatására is szolgáló – gyakorlati képességeket tudnak fejleszteni a dolgozóknál.

2003-ban kezdték el kialakítani a pszichiátriai betegségekkel és fogyatékkal kapcsolatos ismereteket nyújtó képzési modult. A képzés a szociális, egészségügyi és pedagógiai alapképzettséggel rendelkező érettségizett személyeket célozza meg. A program eredményeképp indultak meg a *fogyatékkal élők gondozója* és a *pszichiátriai gondozó* OKJ képzések.

A rehabilitáció erősítése az ellátás terén kiemelt feladat. E nélkül az ellátás infrastrukturális fejlesztése akár hiábavalóvá is válhat.

A rehabilitációs foglalkoztatási tevékenységek modellezése, valamint finanszírozása a 2006. évtől indult el.

Fejlesztési programok és módszertani útmutatók készültek az intézmények modernizációjához, olyan eljárások, eszközök, programok, módszerek adaptálása céljából, amelyek hatékonyan hozzájárulhatnak az eddigi munkavégzés szakszerű, intenzív növeléséhez. A cél a rehabilitációs időszak csökkentése, a társadalmi reintegráció elérése. Ebbe tartozott a lakóotthoni programok módszertani kiadványa és a terápiás eszközök alkalmazásáról szóló szakmai ajánlás.

A fejlesztések minden esetben vagy a területen dolgozó szakemberek elakadásának elkerülését szolgálták, vagy egy adott szolgáltatási igényre próbáltak választ találni a meglévő rendszeren belül.

A fejlesztések eredményeképpen ugyan kialakultak adott szolgáltatások, de azok az ellátásszervezés terén nem tudtak eredményt elérni. Így a *szolgáltatástervezési koncepciók egyike sem hozott olyan szabályt, hogy a felhasználók családon belüli ellátására, illetve a család közösségén belüli ellátási formára alapozva fejlesszék intézményi rendszerüket.*

A helyi és megyei fejlesztések a hagyományos intézményi ellátásban gondolkodtak minden modernizáció kapcsán, és azon túllépni külső, kormányzati közvetlen irányítás nélkül nem tudtak, függetlenül az adott időszak jogszabályi direktíváitól.

A fenntartói érdekek háttérében erős foglalkoztatási (adott területen megjelenő munkaerő-lehetőség) és vagyongazdálkodási, beruházási szempontok állnak, amelyek sok esetben hagyományos ellátásszervezésre alapuló fejlesztést jelentettek meg.

A Szociális törvény – jelenleg érvényben lévő – kötelező feladatellátási telepítései az innováció, az ellátásszervezés eltérő megoldási lehetőségei ellen hatnak. Az innováció viszont a változások egyik motorja – elsorvadása a megújulás ellen hat.

Napjainkra a szociális szakemberek tevékenységében a rehabilitációs

attitűd megerősödött, és a társadalmi reintegráció is egyre fontosabbá vált. Látható az is, hogy a hatékony szaktudás, a tapasztalatok és az eszközök sokszor rendelkezésre állnak, ezzel szemben viszont mégis ott maradt az a gondolat, hogy a szociális szolgáltatások jelentik a „végállomást”.

Ahhoz, hogy a tudományos gondolatoktól eljussunk az ellátórendszerben dolgozó szakemberek adekvát és hatékony szakértelmének alkalmazásáig, *tudás átadására és készségek fejlesztésére van szükség.*

Ehhez járulnak hozzá a reményeink szerint a TÁMOP 5.4.4. „Szociális képzések fejlesztése, szakemberek képzése, továbbképzése és készségfejlesztése, valamint a helyi fejlesztési kapacitások megerősítése” és a TÁMOP 5.4.5. „A fizikai és info-kommunikációs akadálymentesítés szakmai hátterének kialakítása” uniós programok.

A szolgáltatási rendszer valódi átalakításához tovább kell lépni a diszkurzuson, és – a hagyományos paternalisztikus gondoskodással szemben – minden szakember számára alapértékké kell tenni a *közösségi értékekre alapozó, az ellátást igénybe vevők önálló döntésére és életvitelének támogatására fókuszáló szolgáltatásnyújtást.*

Infrastrukturális fejlesztések

1998-tól a területért felelős tárca jelentős összegeket fordított – évenként, pályázati úton – a lakóotthonok létesítéséhez szükséges beruházásokra, valamint a már működő lakóotthonok feltételeinek javítására. 2000-tól ez kibővült a szakmai felkészítésre és a családban élő személyek szolgáltatásfejlesztésére (támogató szolgálatok) fordított pénzekkel is. Az 1998 és 2001 közötti pályázati támogatások a Belügyminisztérium ún. „címzett támogatásaival” együtt 84 lakóotthon kialakítását tették lehetővé felnőtt értelmi fogyatékosok számára. (A szociális tárcának 2006-ig voltak forrásai a lakóotthonok fejlesztésére és a közösségi-támogató szolgáltatások elterjesztésére.)

Az államosított, műemlék-jellegű épületekben működő, tartós bentlakást nyújtó szociális intézmények rekonstrukciójának programja (Kastély-program 2001–2009) az Állami Számvevőszék fentebb már bemutatott 1997. júliusi jelentésének összegző megállapításain alapult, amely szerint:

- a Szociális törvény szakmai előírásainak teljesülése érdekében a meglévő intézményhálózatok korszerűsítéséhez és bővítéséhez megfelelő források (cél- és címzett támogatás, szakmai programok) biztosítása szükséges,
- a gondozás megfelelő színvonalának garantálása érdekében elengedhetetlen a tartós gondozást biztosító intézmények működéséhez nyújtott normatív hozzájárulás mértékének felülvizsgálata, továbbá az intézményhálózat területén a korszerűbb és megváltozott szükségletekhez jobban igazodó ellátórendszer feltételeinek biztosítása.

A kormány 2001. február 12-én hozott határozata értelmében a megyei, fővárosi, megyei jogú városok, valamint az akkori szociális tárca, az SzCsM fenntartásában működő szociális intézmények körében

TANULMÁNYOK

a 2001–2009 időtartamra vonatkozóan 2001-ben elkezdődött a rekonstrukciós program végrehajtása. A program keretében elsősorban az intézményben halaszthatatlanul elvégzendő feladatokat támogatták. A beruházások egyrészt az épületek életveszélyes jellegének megszüntetésére, a feltétlenül szükséges állagmegóvási munkálatok elvégzésére, az elavult, korszerűtlen műszaki létesítmények és technológiák felújítására irányultak. Másrészt a szakmai munka folytatásához elengedhetetlenül szükséges tárgyi feltételek megteremtését, valamint a működési engedélyekhez szükséges jogszabályban előírt köteleességek teljesülését – elsősorban az akadálymentes közlekedés kialakítását – szolgálták.

A program első három éves üteme lezajlott, majd *2004-ben forráshiány miatt a fejlesztési folyamat megállt.*

A helyi önkormányzatok címzett és céltámogatási rendszeréről szóló, 1992. évi LXXXIX. törvény, illetve a törvény végrehajtását szolgáló 9/1998. (I. 30.) Korm. rendelet alapján a helyi önkormányzatok évente címzett támogatási (kiemelt fejlesztési) igénybejelentést tehetnek. Természetesen szociális intézmények felújítására is pályázhattak az érintettek.

A címzett támogatások nyújtotta lehetőségek keretében kellett gondoskodni az idősek és fogyatékosok ápolását, gondozását nyújtó intézmények, valamint a pszichiátriai betegek, illetve a fogyatékosok rehabilitációs intézményeinek olyan mértékű férőhelybővítéséről, hogy az önkormányzatok eleget tudjanak tenni az ellátási kötelezettségüknek. 2006-ban a program befejeződött.

A program keretében elvégzett feladatok: elsősorban a korszerűtlen, leromlott műszaki állapotú szociális intézmények rekonstrukciója, az alapvető működtetési, műszaki feltételek megteremtése (megbízható és korszerű hőenergia-ellátás, HACCP előírásoknak megfelelő konyhaüzem, szünetmentes áramellátás kiépítése stb.), a szükséges infrastrukturális hálózat kiépítése, az intézmény tárgyi feltételeinek korszerűsítése. További lehetőség volt a gazdaságosan nem felújítható és nem működtethető intézmény, illetve intézményi egységek kiváltása, új létesítmény beruházásával. Szakmai cél volt az elhelyezés komfortosságának növelése mellett a rehabilitációs szolgáltatások, a korszerű gondozás feltételeinek megteremtése és az ellátás hatékonyságának növelése.

2008-ban a Regionális Operatív Programok keretén belül szociális alapszolgáltatások és gyermekjóléti alapellátások infrastrukturális fejlesztése uniós programból folytatódott.

2008 tavaszán írták ki a bentlakásos intézmények korszerűsítéséről szóló TIOP 3.4.2., valamint a közép-magyarországi régió vonatkozásában a KMOP 4.1.1. pályázatot. A fejlesztések célja „a szociális és gyermekvédelmi intézményrendszer korszerűsítése és a nyújtott szolgáltatások minőségének javítása az igénybe vevők méltó életkörülményeinek megteremtése érdekében”. A pályázati felhívás az intézmények méretét illetően az alábbiakat határozta meg:

„Szociális intézmények esetében maximum 150 férőhelyes intézmény fejlesztésére lehet pályázni.

Fogyatékos embereket ellátó intézmények esetében a pályázat keretében fejleszteni kívánt intézmény maximum 50 férőhelyes lehet.” A kiírás a korszerűsítésben érintett intézményekkel szemben ragaszkodott a következő elvárásokhoz:

- csak belterületen megvalósuló beruházás támogatható
- az érintett település lakosság száma minimum 2000 fő
- 1 km-en belül tömegközlekedési lehetőség található.”

E pályázat tehát nagyobb létszámú fogyatékosokat ellátó intézményeknek már nem nyújtott támogatást.

Az uniós programok által támogatott infrastrukturális fejlesztések területén – a társadalmi párbeszéd eszközének hatékony működtetése okán – nagyobb hangsúllyal tudtak a szakmai érdekcsoportok részt vállalni. Az önkormányzatoknak és civil szervezeteknek kiírt címzett beruházások esetében a fenntartói érdekek tudtak érvényesülni, függetlenül attól, hogy a pályázat szakmai tartalmi elemei és a hatályos jogszabályi környezet szakmai szabályai milyen attitűdöt jelenítettek meg.

Az ágazatirányítás elsősorban az új szolgáltatások megjelenítésében és tartalmának, valamint az eszköztár fejlesztésének kérdéskörében tudott hatékonyan megjeleníteni, és ezeket a jogi szabályozás területén is deklarálta. Az önkormányzati kötelező feladatellátásból adódóan a fenntartók vagyongazdálkodási és ellátás-szervezési kérdéseiben érdekérvényesítés szempontjából erőtlen maradt az ágazatirányítás.

Az infrastrukturális fejlesztések sok esetben a célcsoport férőhely számának változását hozták, ami nem kizárólag az intézményi ellátásokat igénybevevők számától függött, hanem a Szociális törvény azon alapelveinek a gyakorlatban való megvalósulásától, mely szerint *az igénybevevő diagnózisa, egészségi állapota, szociális szükséglete jelöli ki az ellátási forma biztosítását.*¹⁰

A fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociá-

¹⁰ 66. § (1) Ha az életkoruk, egészségi állapotuk, valamint szociális helyzetük miatt a rászorult személyekről az alapszolgáltatások keretében nem lehet gondoskodni, a rászorultakat állapotuknak és helyzetüknek megfelelő szakosított ellátási formában kell gondozni.

68. § (1) Az idősek otthonában a 68/A. § (3) bekezdésében meghatározott gondozási szükséglettel rendelkező, de rendszeres fekvőbeteg-gyógyintézetű kezelést nem igénylő, a rá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt betöltött személy látható el.

(2) Az idősek otthonában a 18. életévét betöltött, betegsége vagy fogyatékosága miatt önmagáról gondoskodni nem képes, a 68/A. § (3) bekezdése szerinti gondozási szükséglettel rendelkező személy is ellátható, ha ellátása más típusú, ápolást-gondozást nyújtó intézményben nem biztosítható.

(3) Ha az (1) és (2) bekezdésben említett személy pszichiátriai vagy szenvedélybetegségben szenved, ellátásáról más intézmény keretében kell elkülönítetten gondoskodni.

85/C. § (5) A megyei, fővárosi önkormányzat a megye, főváros területén ellátandó, intézményi keretek között gondozható, de speciális egyéni ellátást igénylő személyek részére – így különösen akik súlyos pszichés vagy disszociális tüneteket, magatartászavart mutatnak – külön-külön egyes ellátotti csoportok szerint – ide nem értve az időskorúakat – speciális intézményt alakít ki, amely az egyes ellátotti csoportok vonatkozásában legfeljebb húsz fő elhelyezését biztosítja.

94/E. § (1) A személyes gondoskodást nyújtó szociális intézményi ellátást igénybe vevő ellátottnak joga van szociális helyzetére, egészségi és mentális állapotára tekintettel a szociális intézmény által biztosított teljes körű ellátásra, valamint egyéni szükségletei, speciális helyzete vagy állapota alapján az egyéni ellátás, szolgáltatás igénybevitelére. Az alapszolgáltatásban részesülő számára az igénybe vett ellátáshoz kapcsolódó, az e törvényben meghatározott általános vagy speciális jogokat is biztosítani kell (lásd szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. tv.).

TANULMÁNYOK

lis intézményi férőhelyek kiváltásának stratégiája éppen ezért helyezi középpontjába azon Testületet (Intézményi Férőhely Kiváltást Koordináló Országos Testület), amelyet a teljes megvalósítási cél és folyamat érdekében hoztak létre. A Testület tagjai különböző érdekcsoportokhoz tartoznak, avégett, hogy az érdekkülönbségek a megvalósítás talaján ne változtassák meg az eredeti célt.

A fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásának stratégiája

Az elmúlt 10-15 év szakmafejlesztése elérkezett ahhoz, hogy a fogyatékos személyek hagyományos szociális intézményi ellátásával szemben koncepcionális ellátásfejlesztést valósítson meg, és az eddigi szolgáltatás területén megjelenő fejlesztéseket összekapcsolja, közös alapelv érvényesítésével rajzoljon ki új képet.

„Pixelből kép”

A fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásának stratégiája egységes koncepcióba rendezi az eddigi fejlesztési elemeket, a szakmai diskurzust kívánja a gyakorlatba átültetni.

A Stratégia célja, hogy kijelölje a hosszú távú irányokat az intézmények és a fogyatékos személyek számára nyújtott szolgáltatási rendszer teljes átalakítására, a lakókörnyezetbe integrált elhelyezést nyújtó, széles szolgáltatási kínálattal rendelkező, az öngondoskodásra való képességre épülő és az azt fejlesztő szolgáltatási rendszer irányában való elmozdulására.

A Fot. felhatalmazás alapján ellátotti oldalról a Stratégia közvetlen célcsoportjába azok a fogyatékos személyek tartoznak, akik jelenleg nagy létszámú intézmény által nyújtott ellátásban részesülnek. A célcsoport alanyai azon fogyatékos személyek is, akik szenvedélybetegséggel, pszichiátriai zavarral küzdenek. A Stratégia nem terjed ki a kizárólag pszichiátriai beteg ellátottak intézményi férőhely kiváltására. Közvetett célcsoportként számol azonban a jelenleg saját otthonukban élő fogyatékos személyekkel.

Ezen a ponton szükséges kitékinteni a különböző célcsoport definíciókra, és arra, hogy kinek milyen szolgáltatás ad életvitelében támogatást.

A fogyatékoság definíciója és tipológiája koronként és társadalmanként eltérő. Az, hogy egy adott társadalomban kit tekintenek fogyatékosnak, a jelenségen kívül szorosan összefügg azokkal a csoportokkal, amelyek magát a fogalmat konstruálják. A definíciók differenciáltsága jól tükrözi a különböző érdekcsoportok erőviszonyait, érdekeit és igényeit.

Arra a kérdésre, hogy ki számít ma fogyatékosnak Magyarországon, azért nem lehet egyértelműen válaszolni, mert ahány szempontból vizsgáljuk a fogyatékosokat, annyi – egymástól eltérő – definíció lehetséges.

Alapvetően három megközelítés különböztethető meg: az orvosi,

szociális és az emberi jogokon alapuló modell. A fogyatékoság *orvosi modellje* „alapvetően abból áll, hogy felismer egy kondíciót, amely eltér a normálistól, diagnosztizál, és egy szolgáltatás keretében kezelést, segítséget nyújt. Ez még kiegészül egy rehabilitációs szemlélettel, amely minél közelebb szeretné vinni a beteget a normálhoz, minél inkább szeretné visszaállítani eredeti (normális) kondícióját”. (Lisznyai, 2010) A WHO által 1980-ban publikált „Képességcsökkenések, Fogyatékoságok és Hátrányok Nemzetközi Besorolása” (ICIDH) a fogyatékoságot orvosi szempontból közelítette meg. A besorolás három fogalmat határozott meg: képességcsökkenés (funkcionális/strukturális testi rendellenesség), fogyatékoság (képességcsökkenés által okozott személyes tevékenységi és viselkedési problémák) és hátrány (a fogyatékoságból fakadó társadalmi hátrányok). Míg a *károsodás, funkciózavar és- csökkenés* (impariment) egészségügyi állapotot, orvosi rendellenességet takarnak, addig a *fogyatékoság* (disability) fogalma már magában hordozza az emberi tevékenységek bármely területén jelentkező képességcsökkenést, a *hátrány* (handicap) pedig nem más, mint a fogyatékoságból eredő társadalmi hátrány. A modellt túlmedikalizáltsága miatt számtalan kritika érte. A WHO 2001-ben elmozdult a betegség következményeinek osztályozásától az egészség elemeinek osztályozása felé a „Funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzeti osztályozása” (FNO) című dokumentumában. Az FNO legfontosabb üzenete, hogy az emberi tevékenységek korlátozottságának, a társadalmi életben való részvétel akadályozottságának az egészségi állapot mellett – azzal azonos hangsúllyal – környezeti és személyes tényezők is okai lehetnek. Ebben a szemléletben az egészségügyi károsodásnak csak annyiban van szerepe a fogyatékoság megállapításában, amennyiben azok a társadalmi részvétel szempontjából hátrányt jelentenek.¹¹ „A *szociális modell* elválasztja egymástól a fogyatékoságot, mint társadalmi jelenséget és az egyéni személyes tragédiát; sőt, mintegy függetlennek definiálja a személyes, fizikai kondíciót és a fogyatékoságot, mint szociális státuszt”. (Lisznyai, 2010) Az *emberi jogokon alapuló modell* többek között hangsúlyozza az önmeghatározás, az önrendelkezés – semmitőlünk, nélkülünk elv – és az érdekképviselet fontosságát, valamint szankciókat követel minden olyan helyzetben, amikor a fogyatékos személyek társadalmi kirekesztése megnyilvánul.

Jogi megközelítés szempontjából kiemelkedő jelentőségű „A Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz tartozó Fakultatív Jegyzőkönyv” – melyet hazánk a 2007. évi XCII. törvénnyel ratifikált. A dokumentum a következőképpen határozza meg a fogyatékoság fogalmát: „Fogyatékosággal élő személy minden olyan személy, aki hosszan tartó fizikai, értelmi, szellemi vagy érzékszervi károsodással él, amely számos egyéb akadállyal együtt korlátozhatja az adott személy teljes, hatékony és másokkal egyenlő társadalmi szerepvállalását” (1. cikk).

A definíció az FNO szemléleten is túllép. Ebben a meghatározásban az orvosi megközelítésen túl megjelenik a „számos egyéb akadály” kifejezése, amely lehetővé teszi akár a munkahelyi, környezet okozta hátrányok idesorolását is. A másik, kiemelkedő elem a „másokkal egyenlő sze-

¹¹ Funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzeti osztályozása. World Health Organization, 2003.

TANULMÁNYOK

repvállalás". E szerint mindaddig fogyatékosnak tekinthető egy személy, amíg nincs lehetősége a másokkal egyenlő társadalmi részvételre. Ugyanakkor a definíció nélküli azon csoport meghatározását, akikhez viszonyítva megállapítható a társadalmi részvétel esetleges deficitje, akikhez viszonyítva kellene legalizálni a fogyatékosok helyzetét; hiszen léteznek olyan társadalmi csoportok, akik éppen úgy nem részesülnek megfelelően a társadalmi javakból, mint a fogyatékos emberek. (Halmos, 2007:95–102.)

Célhoz rendelt intézkedések, avagy az ellátásokhoz adekvát célcsoport definíciók megteremtése

A hazai szakpolitikák különböző intézkedési területein is eltérő definíciók és fogyatékos-ság-felmérési modellek működnek. Találhatunk olyan megfogalmazásokat, amelyek egyértelműen meghatározzák, hogy ki fogyatékos. Ugyanakkor a szabályozások egy része nem a fogyatékos-ság definícióját, hanem az intézkedések célját jelölik. Mindig az adott szakpolitikától függ, hogy melyik felmérés és definíció lesz releváns, és ennek eredményeképpen a szakpolitikák között nem teremthető meg a kategóriák összhangja. Egy személy, aki egy foglalkoztatási intézkedés szempontjából fogyatékosnak minősül, nem feltétlenül lesz fogyatékos az önálló életvitelt támogató intézkedések tekintetében.

A Szociális törvény és a végrehajtási rendeletek is eltérő fogyatékos-sággal kapcsolatos meghatározásokat használnak a szociális szolgáltatások igénybevételénél. A fogalomhasználat szűkítése – tágítása az adott szolgáltatás tartalmától és célrendszerétől függ.

Fogyatékos-ság versus pszichiátriai betegség

A pszichiátriai betegek esetében fontos kérdés, hogy mit jelent a fogyatékos-ság. Fogyatékos személy-e önmagában az, aki kezelésben részesül a kevert szorongásos kórkép diagnózisa alapján? Ha a WHO 2001. évi definíciót nézzük, akkor az alábbi megállapítást kell alapul vennünk: az egészségügyi károsodásoknak csak annyiban van szerepük a fogyatékos-ság megállapításában, amennyiben azok a társadalmi részvétel szempontjából hátrányt jelentenek.

Ebből következően akkor használhatjuk a pszichiátriai betegek esetében a fogyatékos-ság definíciót, ha egy adott személy esetében megállapítjuk, hogy állapota a társadalmi részvétel szempontjából hátrányos. Ehhez megfelelő felmérési rendszer alkalmazása kell (FNO) és a rendszert el kell helyezni a támogatások, ellátások, szolgáltatások hálózatában.

Kimondható-e a fentiek alapján egy az egyben a pszichiátriai betegekre, hogy fogyatékos személyek?

A szükséglet alapú ellátásban a szolgáltatásnyújtás tartalma, mód-szere adja az alapot, a hatékony eszköztárat. A szolgáltatásnyújtás sok-színűsége mellett a módszer kiválasztása mindig adott célcsoportra alkalmazandó, így a különböző rehabilitációs, gyógypedagógiai, viselkedés-,

kognitív terápiás eszközök közül a megfelelőt szükséges kiválasztani. Az adott szakmaterület jellemzőjét, „hogyanját” a célcsoport-szükséglet-cél-eszköz egymásra épülése határozza meg. *Ugyanazzal az eszközzel – például a gyógypedagógia eszközével – nem lehet különböző célcsoportnak adekvát szolgáltatást nyújtani.*

A vegyes profilú intézmények esetében gyakran látszik az a hiba, hogy az ellátásnyújtás nem tud több célcsoportra fókuszálni.

A szolgáltatások szervezése célcsoport-specifikus. A célcsoport-specifikusság oka az adott személy teljes szociális szükségletére adandó hatékony válasz „hogyanja”.

A Stratégia *célcsoportját* tehát a Fot.-tal összhangban *kizárólag a hazai értelemben vett fogyatékos személyek alkotják.*

A Stratégia időtávja 30 év. Az első három év átalakításának megvalósítása a Stratégia alapján a TIOP 3.4.1. pályázat keretében történik meg. Az első három év feladatait kormányhatározat tartalmazza. Az Intézményi Férőhely Kiváltást Koordináló Országos Testület 2014 első félévében dolgozza majd ki az intézményi átalakítás Hároméves Cselekvési Tervét. A Hároméves Cselekvési Terv a Stratégia alapelvei és céljai mentén felülvizsgálja az elért eredményeket, áttekinti a tapasztalatokat és teljes körű felmérést készít a még nem kiváltott intézményekről és ellátottakról. Ezek, valamint a rendelkezésre álló források tükrében fogja kialakítani a kiváltás programjának következő évekre vonatkozó ütemét.

A Stratégia célja kisebb létszámú, lakókörnyezetbe integrált elhelyezést nyújtó, széles szolgáltatási kínálattal rendelkező, az öngondoskodásra való képességre épülő és az azt fejlesztő szolgáltatási rendszer jöjjön létre. A célok az alábbi rendszerben határozhatók meg:

- Csak annyi segítséget kell nyújtani, amennyire az egyénnek szüksége van, és az legyen magas szakmai színvonalú, elméletileg is megalapozott.
- A támogatások és szolgáltatások kialakításának és átalakításának nem szabad megfosztania a fogyatékos embereket mindattól, amit önállóan is el tudnak érni, amit önállóan is képesek megvalósítani.
- A fogyatékos emberek új otthonait a településbe integráltan helyezték el.
- A fogyatékossgal élő ember otthonát lehetőleg a megszokott környezetéhez hasonló környezetben kell kialakítani.
- A fogyatékossgal élő embernek a lakás, lakókörnyezet kialakításában, berendezésében részt kell vennie.
- A fogyatékossgal élő ember akaratának megfelelően biztosítani kell, hogy együtt lakhasson barátjával, házastársával, élettársával.
- Adekvát munkahelyeket kell biztosítani, szükség szerint a Támogatott Foglalkoztatás keretein belül. Emellett biztosítani kell, hogy az érintettek olyan tevékenységekhez jussanak hozzá, amelyek értelmes elfoglaltságot jelentenek.
- A közszolgáltatások eléréséhez minden embernek – így a fogyatékossgal élőknek is – egyenlő esélyt kell biztosítani. Ezért a szociális ellátás mellett az egészségügy, a közoktatás és a foglalkoztatás területén is szükséges a leendő igénybevételre felkészülni.
- Meg kell teremteni az önkéntes segítőkből álló rendszer kereteit.

TANULMÁNYOK

A Stratégia nívuma, hogy az eddigi, bentlakásos intézmény által nyújtott komplex szolgáltatás az önálló életvitelt segítő szolgáltatásokra, valamint a lakhatási szolgáltatásra bomlik szét. A normalizáció elve mentén megvalósul az életterek, azaz a lakhatás és a napközbeni tevékenységek (pl. oktatás, gondozás, szabadidős tevékenységek, társas kapcsolatok, fejlesztés, rehabilitáció) szétválasztásán alapuló, személyre szabott és szükségletekre épülő ellátás.

Az eddigi intézményi ellátás keretében élő fogyatékos személy és a saját családjában élő fogyatékos személy részére nyújtott szociális szolgáltatások egységessé válnak, ezzel biztosítva minden fogyatékos személy számára a társadalmi integrációt. Az átalakítás során az is előfordulhat, hogy az eddigi igénybe vevők a felmért szükséglet intenzitási igényük alapján és a napközbeni szolgáltatások elérhetősége miatt, saját családjukhoz tudnak visszaköltözni.

Az átalakítás eredményeként az ellátottak szükségleteikhez, képességeikhez, készségeikhez igazodó segítő szolgáltatások mellett önálló életvitelt folytathatnak, a településbe integráltak. Lehetővé válik, hogy az ellátottak a helyi lakossággal azonos életkörülmények és életfeltételek között éljenek. A Stratégia az egyéni szükségletekre épülő, szociális szolgáltatással együtt nyújtott lakhatási szolgáltatásnak három formáját támogatja:

1. lakás: a társadalmi- és lakókörnyezetbe integráltan elhelyezkedő, maximum 6 fő részére lakhatást nyújtó önálló lakás, amely nem képezi az ellátott tulajdonát,

2. lakóotthon: a társadalmi- és lakókörnyezetbe integráltan elhelyezkedő, maximum 12 fő részére lakhatást nyújtó ház, nagyobb lakás,

3. lakócentrum: integrált lakókörnyezetben elhelyezkedő, maximum 50 fő ellátására alkalmas lakóépület/épületek együttese. Ebben az esetben is biztosítani kell az alapelvet, miszerint a lakhatás és a napközbeni tartózkodás terei szétválnak.

A támogatott lakhatás a támogatás szükséglet intenzitásának a felmérésén alapul és annak változása során módosul – a felméréssel egy időben szükséges elkezdni az igénybevevők felkészítését, amelyre vonatkozóan intézkedési tervet kell meghatározni.

A Stratégia egyik alapelve az integráció, amely nemcsak a fizikai infrastruktúra, azaz a fogyatékos személyek számára nyújtott lakhatási szolgáltatások biztosítását jelenti, integrált lakókörnyezetben, hanem maguknak a fogyatékos személyeknek a befogadását is, az adott közösségbe, valamint részvételüket a mindennapi folyamatokban (pl. oktatás, szociális és gyermekvédelmi ellátás, foglalkoztatás, sport, kultúra).

A végrehajtással kapcsolatos intézkedések koordinálását az újonnan létrehozott Intézményi Férőhely Kiváltást Koordináló Országos Testület végzi, amelynek munkájában a fogyatékosokkal élő emberek, az őket képviselő érdekképviselői szervezetek, a szociális háttérintézmények, a szociális és gyógypedagógiai felsőoktatási intézmények, valamint a szolgáltatásokat fenntartók vesznek részt. Az intézményfenntartók részére a kiváltással kapcsolatos kérdésekben szakmai segítségnyújtást az uniós forrásból létrehozni kívánt mentorhálózat nyújt majd. A megváltozott szolgáltatási struktúra igényli a jelenleg a területen dolgozó szakembe-

rek kompetenciájának fejlesztését. Nagyon fontos a Stratégia megvalósításának sikere szempontjából a szakemberek, az ellátottak, a gondnokok, valamint a fenntartók és a környezet felkészítése a változásra.

A változtatás beágyazottsága

E tanulmány bevezetőjében kifejtettük, hogy a bemutatott változások nem a rendszer egyes elemeinek, hanem a teljes struktúrának a gyökeres átalakítását célozzák. Ez a változás azonban – a teljes, szociálpolitikai ellátórendszer tekintve – egy nagyobb átalakítás hangsúlyos elemének tekinthető.

Ezt a nagyobb változást a 2011 nyarán a kormány elé kerülő, ún. *Nemzeti Szociálpolitikai Konceptió* (továbbiakban: Konceptió) összefüggései jelentik.¹²

Nagyon fontos azonban, hogy a Stratégia által kitűzött, nagy átalakításokat jelentő változási folyamatot milyen menedzselési stratégiával vezeti be a szakmai, ágazati irányítás. A változtatás-implementálási stratégiák egyik leggyakrabban idézett osztályozása Zaltmann és Duncan nevéhez fűződik.¹³

Ennek alapján a Stratégia bevezetésének egyik kézenfekvő lehetősége lenne a „facilitatív” (megkönnyítő, előmozdító) módszer elfogadása kedvezmények, jutalmak kilátásba helyezésével, amely az érintettek kedvére való feltételek megteremtésével teszi könnyebbé a változtatást. Ez részben az ellátásban dolgozókat segítő eszköz lehet. Mindenképpen szükséges azonban az ún. „átnevelő stratégia” alkalmazása is, hiszen ez az emberek értékrendjét, gondolkodásmódját, viselkedését – vagyis a szervezeti kultúra alapvető elemeit – igyekszik megváltoztatni a tervezett változtatás sikere érdekében. A kialakult rutin „visszatanulása” („unlearning”), a meglévő, tapasztalatokba ágyazott beidegződésektől való megszabadulás azonban a mi területünkön is „keserves” folyamat.

Az egyik legfontosabb feladat megtalálni tehát a „meggyőzés eszközeinek” legjobb módszereit.¹⁴

Ahogy azonban a „facilitálás” és az „átnevelés” az ún. meggyőzésnél is hatásosabb eszköz, úgy elmondható, hogy a „hatalmi stratégia” képviselője a legkevésbé kívánatos. A kormányzat és a szakmai, ágazati vezetés szempontjából sem cél kihasználni a változtatás kezdeményezői „magasabb beosztását”, a befolyásolandó személyek esetleges függő helyzetét, a változási kényszert utasításba adni, és az esetleges ellenállókál szemben kényszert alkalmazni.

¹² A helyzet sajátossága, hogy az Európai Unió fejlesztési források elvesztésének „réme” okán a Stratégiát hamarabb fogadták el, mint a tágabb kereteket meghatározó Konceptiót. Szerencsére azonban a Konceptió elkészítésében a Stratégia alkotói is részt vettek, így bátran kijelenthető, hogy mind értékrendszerében, mind elvi és gyakorlati célkitűzéseiben a Stratégia teljes mértékben a Konceptióra épül.

¹³ Idézi – többek között – dr. Pataki Béla „Változásmenedzsmet”, oktatási segédlet, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2004.

¹⁴ Ennek keretein belül érvekkel, ésszerű indokolással, a tények korrekt bemutatásával igyekszik az alkalmazó elfogadtatni a változtatás helyességét, hasznosságát, próbálja megváltoztatni az érintettek véleményét a kívánt irányban.

Cél azonban elnyerni a befolyásolásra adott kedvező reakciót, hiszen a legjobb eredmény, a *beépítés*, azaz egy érték vagy viselkedés internalizálása a befolyásolásra való kedvező reagálás legtartósabb, legmélyebben gyökerező módja. A szakmai munkától kezdve a szakmai képzésekig minden területen megnyilvánuló beépítést reményeink szerint a hitelesség váltja majd ki. Az a fajta hitelesség, amely az elméletek és a gyakorlat összekapcsolására törekvésből, és következetesen képviselt értékek tiszteletére épül, kerülve a minősítéseket és az érintettek fölösleges „zaklatását”.

Összegzés

A magyar terminológiában használt kiváltás, kitagolás kifejezések félrevezetőek, hiszen egy *rendkívül komplex és összetett folyamat* egyetlen elemére, a nagy létszámú intézmények megszüntetésére fókuszálnak. Az intézménytelenítés a támogatott és támogató közötti viszonyrendszer képlete, amelyet erősít vagy gyengít az infrastrukturális keret. Önmagában csak az infrastrukturális keretről, mint kiemelt szempontról csupán akkor lehet beszélni, ha ezen infrastrukturális keretek szélsőségesek. A cél – rendszerszerűen és általánosan elfogadottan – maguknak a fogyasztóknak a befogadása az adott közösségbe, részvételük megteremtése a mindennapi folyamatokban (pl. oktatás, szociális és gyermekvédelmi ellátás, foglalkoztatás, sport, kultúra). Az *ellátórendszer átalakítása a jelenlegi, merevebb struktúra helyett az egyéni szükségleteket, igényeket helyezi a középpontba, és az azok kielégítésére célzottan képes szolgáltatásokra épülő rugalmas rendszert vezet be*. A normalizáció elve mentén megvalósul az életterek, azaz a lakhatás és a napközbeni tevékenységek (pl. oktatás, gondozás, szabadidős tevékenységek, társas kapcsolatok, fejlesztés, rehabilitáció) szétválasztásán alapuló, személyre szabott és szükségletekre épülő ellátást.

Magyarországon a közösségi alapú ellátásszervezés a 2000-es évek óta megjelent, az ehhez tartozó tudás és eszköztár is megtalálható. Erre szükséges alapozni a további lépéseket koncentráltan, egyéb elemekkel bővítve, a célcsoport érdekeit és szükségleteit támogatva.

A modern reformtörekvéseket a „közösségi ellátás” terminusa fejezi ki. Bár a fogalom tartalma időközben változott, egyes országokban eltérő módon értelmezik, az alapvető célkitűzéseket illetően *szakmai egyetértés alakult ki*. A jövő iránya a közösségi megközelítés. Az új szemléletmód a modern társadalmak értékorientációjának vonalába mutat: felértékelődik az egyén és a személyhez kötött értékek.

Az elmúlt 10–15 évben olyan vegyes kép alakult ki a hazai szociális szolgáltatásokról, ahol egymás mellett jelent meg a kiváló szakmai tudás és eszköztár, valamint a korlátozó intézkedések hálós ággyal, vagy a zsúfolt intézményi ellátás mellett működő közösségi szolgáltatások közé tartozó támogató szolgálat. Ebből mára eltűnt a hálós ág, csökkent a zsúfoltság, a művészet-, színház terápia és a felhasználók hatékonyabb érdekérvényesítése révén erősödött a befogadó társadalmi kép, megalkotódtak az adekvát alapszolgáltatások.

Hazánkban a fenti folyamatok, a szolgáltatási struktúra megváltoztatásához kiemelten fontos a nemzetközi gyakorlatokat elemezni. A hazai

környezet tartalma (célcsoport, szolgáltatási tartalom) miatt viszont a külföldi gyakorlatok teljes mérvű adaptálása, hazai gyakorlatba való átültetése nem reális cél. Az adaptációs folyamatok éppen ezért vizsgálják a kiindulási pontokat, és ezekre alapozzák az új szolgáltatástartalmi-, szervezési elemeket, egy adott ország ellátási rendszerében.

A Stratégia olyan időszakban jelenik meg és írja át az eddigi ellátórendszer struktúráját, amikor az az eddigi szakmai fejlesztésekkel képes befogadni és adaptálni, megvalósítani a célját. A különböző érdekek a Testület munkájával képesek közös irányt mutatni, amely által remény van az ellátórendszer hatékony átalakítására.

„A Pixel képpé válik.”

Irodalom

- Állami Számvevőszék, 1997. 363 A tartós szociális ellátást nyújtó intézmények helyzetének és finanszírozásának vizsgálati tapasztalatai.(Online) Budapest Available at: HYPERLINK „<http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/54D2C2C4C8478190C1256CB10045378B?OpenDocument>”
- Bánfalvy Csaba 2006: Gyógypedagógiai szociológia. ELTE BGGYFK, Budapest.
- Prof. Barnes, Colin 1998: Seminar on Human Rights for Persons with Disabilities from a North and South perspective. Stockholm.
- Csepeli György 2001: A szervezkedő ember. A szervezeti élet szociálpszichológiája. Osiris, Budapest.
- Európai Bizottság Foglalkoztatási, Szociális és Esélyegyenlőségi Főigazgatósága 2009: Az intézeti gondozásról a közösségi alapú gondozásra történő átállással foglalkozó AD Hoc Szakértői Csoport Jelentése.
- Funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzeti osztályozása. World Health Organization, 2003.
- Halmos Szilvia 2007: Esélyteremtés vagy önkény? A fogyatékoság fogalma a magyar és német jogban. Fundamentum. 4. 95–102.
- Kálmán Zsófia – Könczei György 2002: A Taigetosztól az esélyegyenlőségig. Osiris, Budapest.
- Lisznyai Sándor 2010: Mi az intervenciónk alapja? A fogyatékoság modelljei. In: Juhász Márta (szerk.) A foglalkozási rehabilitáció támogatása pszichológiai eszközökkel. Typotex Kft.
- Dr. Stollár János: Új szakmai törekvések, új ellátási formák. In: Dr. Stollár János (szerk.): A fogyatékos embereket segítő-ellátó szociális intézmények modernizációs programja. Periferia Seria Könyvek. Budapest, 2004. 11 old.

TAUSZ KATALIN – SIMON DÁVID

A három részre szakadt Magyarország¹

Cikkünkben egy 2010 végén végzett adatfelvétel alapján mutatjuk be a magyarországi népesség helyzetét Budapesten, a 33 komplex programmal segített, leghátrányosabb helyzetű kistérségben (a továbbiakban LHH), valamint az ország többi részén. Elemzésünk elsősorban a három vizsgált terület közötti különbségek bemutatására törekszik. Kutatásunk is bizonyítja, hogy Magyarországon jelentősek a területi társadalmi egyenlőtlenségek, és hogy a folyamatok egyes térségek végletes leszakadásához vezettek. A leghátrányosabb helyzetű kistérségeknek nem csupán a gazdasági ereje gyenge, és nemcsak a szolgáltatások kínálata hiányos, hanem az ott élők tömegesen bele is süllyednek a másutt megtapasztaltnál mélyebb szegénységbe. Vizsgáltuk a szociális támogatásokkal kapcsolatos attitűdöket és a lélektani környezetet is.

„Területi folyamat alatt olyan – hosszabb vagy rövidebb ideig érvényesülő – tartós gazdasági, társadalmi, kulturális, demográfiai jelensorozatot értünk, amelynek térspecifikus, területi lenyomata van. E jelenségeket különböző szereplők: egyének, háztartások, vállalatok, intézmények, helyi önkormányzatok, nemzeti kormányok, nemzetközi szervezetek szakadatlan döntéssorozata hozza létre. Minden elköltözés, útépités, lakásépítés, vállalatbővítés, üzletnyitás s ezer hasonló cselekedet: a területi folyamatokat formálja. Nagy tömegű döntésről van tehát szó, amelyek különböző, olykor ellentétes célúak, csak ritkán gondolnak a területi fejlődésre, ám együttesen egy adott térség fejlődését, gazdasági növekedését, lakói életminőségének javulását (vagy éppen hanyatlását és romlását) eredményezik. Ez a spontán fejlődés természetesen és minden esetben térben egyenlőtlen. A gazdasági fejlődés természeti, emberi erőforrásai, infrastrukturális, földrajzi fekvési adottságai ugyanis a tér minden pontján mások. Ebből következik, hogy a területi egyenlőtlenségek elkerülhetetlenek és tartósak.”²

A területi egyenlőtlenségek Magyarországon sem a rendszerváltással kezdődtek, ám az államszocializmus időszakában jellemző Budapest–vidék, város–falú, Nyugat-Magyarország–Kelet-Magyarország különbsé-

¹ A kutatás a TÁMOP-4.1.2.A/2-10/1 INFOTÁRS projekt keretében készült.

² Enyedi György (2004): Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon. Magyar Tudomány, 2004/9 935. o.

gek mellett új típusú területi egyenlőtlenségek is kialakultak és a megelőző időszakokhoz képest ezek az egyenlőtlenségek szélsőségesebbek, lenyomatuk az emberek életviszonyaiban mélyebb.

Tanulmányunkban nem vizsgáljuk e folyamatok okait, minden megnyilvánulási formáját, szélesebb értelemben vett társadalmi-gazdasági következményeit. Egy survey tapasztalataira támaszkodva azt kívánjuk érzékeltetni, mit mutatnak az emberek életviszonyaiban, attitűdjeiben e területi társadalmi egyenlőtlenségek. Az elemzés érdekében adatainkat három csoportban elemezzük: Budapest, a 33 komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérség (a továbbiakban LHH) és az ország többi része.³

1. A családok demográfiai jellemzői

A közhiedelemmel szemben a leghátrányosabb helyzetű települések nem csupán magányos öregek és nagy létszámú cigány családok lakóhelyei.

1. táblázat A háztartástagok száma

A háztartástagok száma	Budapest	Az ország többi része	LHH
1	40,8	27,6	20,8
2	33,3	29,3	27,0
3	12,4	20,3	19,2
4 és több	13,4	22,8	25,7

Budapesten található a legnagyobb arányban egyszemélyes háztartások és a legkevésbé népesebb családok. Az LHH kistérségekben élő háztartások egyfelől népesebbek, mint a Budapestiek és az ország többi részén lévők, másrészt itt él a legtöbb kétszülős gyermekes család.

A háztartásban nevelkedő gyerekek száma is eltérő mintázatot mutat a kiválasztott három területi egységben: Budapesten a családok több mint háromnegyedében nincs 18 évesnél fiatalabb gyerek, míg az LHH kistérségeiben élő családok egytizede nevel három és több gyereket (10,2%).

³ A kutatás egyrészt csatlakozott a Tárki által végzett 1000 fős omnibusz vizsgálathoz, illetve készült egy 500 fős minta a 311/2007. (XI. 17.) Korm. rendelet szerinti leghátrányosabb helyzetű kistérségekben. Mindkét minta a 18 éven felüli lakónépességre reprezentatív. A két mintát összevontuk, az országos minta LHH-ban élő megkérdezettjeit a megfelelő súlyozás kialakítása mellett az LHH mintához kapcsoltuk. A budapesti almintát az országos minta almintája. Az összehasonlító táblákban $p < 0,05$ szinten szignifikáns különbségeket mutatjuk be; ahol ettől eltérünk, ott ezt jelezzük.

2. táblázat Családszerkezet

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Egy felnőtt + gyermek(ek)	2,5	3,7	4,0
Legalább két felnőtt + gyermek(ek)	17,6	25,4	33,9
Gyermektelen egyszemélyes háztartás	40,2	27,5	20,8
Gyermektelen több személyes háztartás	39,7	43,5	41,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

3. táblázat A megkérdezettek etnikai hovatartozása⁴

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Roma	1,7	6,0	16,5
Nem roma	98,3	94,0	83,5

Több fontos kutatás tárta fel, hogy a rendszerváltás után a munkaerőpiacról kiszorult romák egyrészt a nagyvárosokban keresik a boldogulást, másrészt a legszegényebb falvakban élők számát gyarapítják. Adataink egybecsengenek a megállapítás második részével: az LHH kistérségek településein szignifikánsan nagyobb arányban élnek cigány emberek, mint az ország más részein.

2. Az életszínvonal, területi metszetben

A háztartások jövedelmi viszonyaiban erőteljesen tükröződik a települési lejtő. Míg a budapesti háztartások egy főre jutó jövedelme 99 967 Ft, az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem⁵ 133 031 Ft volt, az LHH kistérségeiben ugyanennek mintegy fele: 48 144, illetve 71 251 Ft. Az ország többi része átmenetet képez jövedelmi helyzete szempontjából a két szélső pólus között.

A jövedelmi egyenlőtlenségek még szélsőségesebben rajzolódnak ki, ha az országos reprezentatív minta egyes jövedelmi ötödeinek megfelelő bontásban vizsgáljuk az általunk elkülönített három térségben élők jövedelmi viszonyait.

⁴ A kérdőívben a válaszadókat és a kérdezőbiztost egyaránt megkérdeztük arról, hogy az interjú alanyát (illetve az interjú alanya saját magát) romának tartja-e. Korábbi kutatásokkal ellentétben most a kétféle kérdés alapján létrejött csoport csaknem teljes egyezést mutatott (a táblázat az önbesorolás eredményeit mutatja).

⁵ OECD2 ekvivalencia skálát alkalmazva.

4. táblázat Az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem szerinti kvintilisek

	Budapest	Az ország többi része	LHH
1.	6,3	23,1	56,6
2.	11,8	24,7	25,9
3.	15,3	17,3	14,7
4.	28,5	17,3	9,3
5.	38,2	17,7	3,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

A budapestiek kétharmada kerül így a legmagasabb jövedelmet mutató legfelső két jövedelmi ötödbe, míg az LHH kistérségeiben élők több mint négyötöde az országosan megállapított legszegényebb kétötödbe tartozik.

Magyarországon a segélyezésnél alkalmazott jövedelemvizsgálat viszonyyszáma a minimális öregségi nyugdíj, ezért ennek az adatfelvétel időszakában, vagyis a 2010-ben érvényes értékét, a 28 500 Ft-ot tekintettük adminisztratív szegénységi küszöbnek. Budapesten ekkor a háztartások 1,8 százaléka, az LHH kistérségeiben 21,4 százaléka, az ország többi részén 7,6 százaléka bizonyult adminisztratív szegénynek.

„Magyarország különböző térségei más-más pozícióból indulva, nagyon eltérően reagáltak a piacgazdasági átmenet társadalmi-gazdasági kihívásaira, ami erőteljesen kielezte az országon belüli regionális egyenlőtlenségeket és jelentősen átformálta az ország térszerkezetét. Míg a rendszerváltás előtt a területi egyenlőtlenségek elsősorban a lakossági infrastruktúra színvonalában, a közszolgáltatások elérhetőségében nyilvánultak meg, mára a regionális különbségek meghatározó elemeivé a jövedelmek és a foglalkoztatás egyenlőtlenségei váltak.”⁶ Nemes-Nagy József és Németh Nándor 2003-as megállapítása ma is érvényes: az ország (legalább) három részre szakadásában központi szerepet játszik, hogy milyen jövedelmekből kell a családoknak megélniük. A budapestiek valamivel több, mint fele, az LHH kistérségeiben élők 82,1 százaléka, míg az ország többi részén lakók valamivel kevesebb, mint háromgyede él valamilyen transzfer jövedelemből, vagy egészíti ki munkajövedelmét ilyenekkel, esetleg nem is egyfajta transzfer jövedelemmel.

⁶ Nemes-Nagy József (2003): A „hely” és a „fej”. A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon. MUNKAGAZDASÁGTANI FÜZETEK. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Munkaerő-piaci Kutatások Műhelye – Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék. 2003/7 3-4. o.

5. táblázat Az igénybe vett transzfer jövedelmek száma⁷

Transzfer jövedelmek száma	Budapest	Az ország többi része	LHH
0	43,3	27,3	14,9
1	50,2	56,9	58,2
2	6,5	11,2	18,9
3	0,0	3,8	6,7
4	0,0	0,7	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az LHH kistérségeiben több mint minden tizedik háztartás segélyezett (11,8%), Budapesten a háztartások 2 százaléka, az ország többi részén 5,3 százaléka vesz igénybe a megélhetéséhez önkormányzati segélyt.

A segélyekhez jutás akadálya – a szegény emberek lakta települések forráshiányán kívül – az információs aszimmetria lehet; erre utalnak a támogatásokkal kapcsolatos információkeresésre vonatkozó kérdésre adott válaszok.

6. táblázat A szociális támogatásokkal kapcsolatos információk forrása⁸

Az információs forrást igénybe vevők aránya, %	Budapest	Az ország többi része	LHH
Bemegy az önkormányzathoz és megkérdezi	68,6	70,4	54,6
Ismerősöktől, szomszédoktól érdeklődik	36,8	43,5	57,8
Helyi újságból, tv-ből tájékozódik	18,6	29,2	36,3
Interneten*	21,4	12,1	10,8

* A különbség nem szignifikáns

Budapesten és az ország többi részén az emberek elsősorban a hivatalnál tájékozódnak, az LHH kistérségeinek településein erre jóval kevésbé kerül sor. A többi térségnél erőteljesebben támaszkodnak itt a személyes kapcsolatokra és a médiára. Az internetet Budapesten használják a leggyakrabban olyankor, amikor valamilyen információra van szükség. Magukhoz a jogszabályokhoz ritkán fordulnak az emberek (a válaszok aránya mindenütt 10% alatt marad). A családsegítőhöz, szociális munkáshoz tájékoztatásért a családok 17–20 százaléka fordul, de a térségek közötti különbség ebben nem szignifikáns.

A jövedelmi különbségek a lakáshelyzetben és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban is tükröződnek.

⁷ Nyugdíj, egyes-gyed-ápolási díj, családi pótlék-iskolátogatási támogatás, munkanélküli járadék, bármilyen önkormányzati segély.

⁸ A válaszadók többféle információs forrást is megjelölhettek.

7. táblázat A laksűrűség

	Budapest	Ország többi része	LHH
Legfeljebb 1 fő/szoba	76,7	69,3	51,9
1-nél több, 2-nél kevesebb fő/szoba	12,7	20,4	24,6
2 vagy több fő/szoba	10,6	10,3	23,5
	100,0	100,0	100,0

Az LHH kistérségeiben a lakások zsúfoltabbak, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság gyengébb.⁹

8. táblázat Tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, %

A tartós fogyasztási cikkek száma	Budapest	Ország többi része	LHH
Legfeljebb 2 db	2,8	10,8	22,3
3–5 db	30,0	36,7	34,7
Több	67,2	52,5	43,0
	100,0	100,0	100,0

A munkaerő-piaci esélyek és az információkhoz való hozzáférés szempontjából lényeges személyi számítógéppel a budapestieknek mindössze egyharmada, az LHH kistérségeiben élő háztartásoknak valamivel több mint fele nem rendelkezik. Az internethozzáférés esetében a települési lejtő hatásai még szembeszökőbbek: a budapesti háztartások csupán 4,2 százalékának, az ország többi részén élők 12,3 százalékának, az LHH kistérségei lakosai 23 százalékának nincs internethozzáférése.

A szegénység okai sokrétűek, de elsősorban az alacsony iskolai végzettséggel és a munkahelyek hiányával magyarázhatók.

9. táblázat A válaszadók iskolai végzettsége

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Legfeljebb 8 általános	10,0	27,9	41,4
Szakmunkásképző	26,7	32,5	27,8
Érettségi	40,0	28,5	24,5
Diploma	23,3	11,2	6,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

⁹ 10 tartós fogyasztási cikkről kérdeztünk. Ezek: HI-FI, mikrohullámú sütő, automata mosógép, videómagnó, színes tv, vezetékes telefon, mosogatógép, személygépkocsi, személyi számítógép, internethozzáférés. Színes tv szinte minden háztartásban van.

MAGYAR VALÓSÁG

A válaszadók 55 százaléka dolgozik alkalmazottként vagy saját vállalkozásában Budapesten, 44,1 százaléka az ország többi részén és csupán 40,8 százaléka az LHH kistérségeiben. Itt a Budapest–vidék törésvonal a legélesebb. A budapesti válaszadók 2 százaléka, az ország többi részén élők 9,8 százaléka, az LHH kistérségeiben lakók 13,6 százaléka munkanélküli. A budapesti háztartások 39,0 százalékában, az ország többi részén 38,4 százalékban, az LHH kistérségeiből származó háztartások 48,1 százalékában nincs egyáltalán munkából származó jövedelem.

3. Szociális támogatások: tények és vélemények

A válaszadók túlnyomó többsége (Budapesten 85,3%, az ország többi részén 92,4%, az LHH kistérségeiben 92,5%) úgy véli, több munkahelyet kellene teremteni, és nem több pénzt adni a szegényeknek, bár a budapestiek közül szignifikánsan kevesebben gondolják így.

10. táblázat *Családi pótlékra, munkanélküli segélyre vagy nyugdíjra fordítana nagyobb összeget?*

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Családi pótlékra fordítana nagyobb összeget	42,6	57,7	55,2
Segélyre fordítana nagyobb összeget	24,3	11,7	9,6
Nyugdíjra fordítana nagyobb összeget	30,8	28,7	33,9
Egyéb válasz	2,4	1,9	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

A budapestiek a többiekénél gyakrabban támogatnák, hogy a segélyekre, az ország többi részén és az LHH kistérségeiben a családi pótlékra fordítsanak nagyobb összeget.

11. táblázat *A családi pótlékot, a gyermekek után járó adókedvezményt vagy a gyerekek után járó segélyt növelné?*

	Budapest	Az ország többi része	LHH
A családi pótlékot kellene növelni	48,2	60,4	63,7
A gyermekek után járó adókedvezmény összegét kellene növelni	37,3	30,1	26,5
A gyerekek után járó segélyek összegét kellene növelni	14,5	9,5	9,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az ország többi részén és az LHH kistérségeiben a családtámogatások közül a családi pótlék támogatottsága a legnagyobb, a budapestiek – bár a legnagyobb támogatottsága a családi pótlék növelésének van – a többiekénél nagyobb mértékben helyeselnék az adókedvezmény, illetve a segély összegének emelését.

Vissza-visszatérő vita, hogy maradjon-e a családi pótlék univerzális ellátás, vagy csak az igazán szegények részesüljenek belőle. Az ország ebben a kérdésben megosztott; az LHH kistérségeiben értenek legkevésbé egyet (43,8%) a családi pótlék rászorultság alapúvá változtatásával (Budapest 56,0; az ország többi része 57,6%).

A budapestiek kevésbé (79,4%) hallottak a másik két csoportnál arról, hogy a gyerek rendszeres iskolalátogatásához kötik a családi pótlékot (az ország többi része 92,5, az LHH kistérségei 95,0%). Bár a többség mindenütt egyetért ezzel, de a budapestiek kevésbé (88,1%), mint a többiek (95,6% és 93,0%). Sokan a gyerek sorozatos hiányzásai esetén más retorziókkal is élnének.

12. táblázat A gyerek iskolai hiányzása esetén alkalmazandó szankciók

Teljes mértékben és inkább egyetért azzal, hogy	Budapest	Az ország többi része	LHH
Minden pénzbeli támogatást vonjanak meg a szülőktől	58,8	64,9	69,1
Súlyos pénzbírságot kelljen fizetniük	31,7	32,9	36,6
Vegyék állami gondozásba a gyereket	20,7	15,5	21,1
Vessék börtönbe a szülőket	6,9	8,9	6,6

Megosztott az ország abban is, hogy a segélyeket milyen formában kapják meg a szegények. A budapestiek körében a legnépszerűbb a pénzbeli támogatási forma (42,6%), a másik két területi egységben nem tér el lényegesen a pénzbeli és a természetbeli ellátások, valamint a vegyes megoldások támogatottsága.

13. táblázat A segélyezés formája

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Csak természetben	27,8	35,8	29,7
Csak pénzben	42,6	29,3	34,0
Egy részét pénzben, más részét természetben	29,5	34,9	36,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

MAGYAR VALÓSÁG

A jogosultság megállapításánál a normatív megoldások a legelfogadottabbak, és a területi egységek közötti eltérés a véleményekben nem szignifikáns.

14. táblázat A jogosultság megállapításának formái

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Önkormányzati munkatársak ítélik meg, hogy valaki jogosult-e	27,6	18,8	18,7
Mindenki kapja meg a segélyt, aki megfelel bizonyos kritériumoknak	45,9	49,3	53,2
Egyes segélyek esetén inkább a helyi szakértő döntson, máskor kapja meg mindenki, aki a kritériumoknak megfelel	26,5	31,9	28,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

15. táblázat A segélyezés alapja

Az egyes megoldásokkal egyetértők aránya, %	Budapest	Az ország többi része	LHH
Az igénylő személy családjában az egy főre eső jövedelem	71,5	75,6	74,2
Az igénylő személy jövedelme	50,0	47,9	51,8
Az önkormányzat munkatársának döntése	29,6	24,5	26,8
Szakértő helyi vizsgálata, környezettanulmány	34,3	47,5	55,9

A legelfogadottabb megoldás az igényjogosultság megállapításánál a háztartás egy főre jutó jövedelmének vizsgálata. Szignifikáns eltérés csupán a környezettanulmány jogosultsági kritériumként való használatával kapcsolatban van: a budapestiek egyharmada, az ország többi részén élők majd fele, az LHH kistérségeiben a válaszadók több mint fele támogatja a környezettanulmány készítését.

Már a családi pótlék iskolalátogatáshoz kötésénél is láthattuk: nagy a szociális transferek feltételekhez kötésének támogatottsága Magyarországon.

16. táblázat *A segélyek folyósításának feltételei*

Az egyes megoldásokkal egyetértők aránya, %	Budapest	Az ország többi része	LHH
Munkakeresés, kapcsolattartás a munkaügyi központtal	62,6	70,2	71,4
Közmunka végzése	51,4	59,1	66,5
Képzésben való részvétel	53,6	49,9	49,8
Az igénylő gyerekeinek iskolába járása (szignti)	53,6	64,9	68,7
A család szigorú, folyamatos ellenőrzése	41,0	48,4	57,4
A család tartsa rendben a házát, lakását	42,4	46,6	63,3
A család folytasson rendezett életet	44,9	51,1	67,3

A kirajzolódó kép – területi egységtől függetlenül – egyértelműen tükrözi a magyar társadalom szegényekkel kapcsolatos rendpártiságát. A feltételek megszabásának szükségességét az LHH kistérségeiben élők támogatják a legerőteljesebben, és itt legelfogadottabb a szegényeknek még akár a magánélet falain is áthatoló ellenőrzése. A rendpárti segélyezők inkább támogatják a családok iskolakerülését sújtó, szigorú szankcionálást és a környezettanulmány készítését is. A vélemények nem köthetők társadalmi státushoz és demográfiai jellemzőkhöz.

4. Előítéletek, konfliktusok, konfliktusmegoldások

A társadalmi egyenlőtlenségek területi megnyilvánulásait súlyosbíthatják vagy enyhíthetik a társadalmi szolidaritás kötelei. Kutatásunkban részletesen vizsgáltuk az egyes társadalmi csoportokkal szemben megnyilvánuló előítéleteket, a társadalmi konfliktusokról kialakult percepciót, az egyének konfliktusait és megoldási stratégiájukat. Az alábbiakban a vizsgált tényezők közül kiemeljük azokat, amelyek jelentős területi különbségeket mutatnak.

Érdeklődtünk a kérdőívben arról, előfordult-e, hogy a válaszadó a családban, a szomszédokkal, a bolti eladóval, a munkahelyen vagy az önkormányzattal konfliktusba keveredett, és mit tett ilyenkor.

17. táblázat Az említett konfliktusok száma

Konfliktusok száma	Budapest	Az ország többi része	LHH
Nincs	38,7	44,3	54,0
1	24,9	24,6	29,0
2 és több	36,5	31,1	17,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az LHH kistérségeitől a főváros felé haladva sűrűsödnek a konfliktusok. A konfliktusok kialakulása önmagában még nem baj; megfelelő kezelésük még javíthatja is az emberi kapcsolatokat.

18. táblázat Van-e olyan konfliktus, ahol megbeszélésre törekedett

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Nincs	29,1	26,3	45,1
Van	70,9	73,7	54,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az LHH kistérségeiben élők ugyan kevesebb konfliktusról számolnak be, mint a többiek, ám ezeket a másik két térségben élőknel jóval kisebb arányban próbálják tisztázó beszélgetéssel kezelni.

A válaszadók többsége (79–84 százalék) azt állítja, még nem érte hátrányos megkülönböztetés, és a három térség ebben nem mutat szignifikáns különbséget.

19. táblázat Más diszkriminációja

	Budapest	Az ország többi része	LHH
Volt	31,1	26,3	19,2
Nem volt	68,9	73,7	80,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

Más diszkriminációját már többen tapasztalták, legnagyobb arányban a budapestiek.

20. táblázat Társadalmi csoportok között vélt ellentét (5-fokú skála, ahol az 5 a legnagyobb ellentét)

	Budapest		Az ország többi része		LHH	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
A budapestiek és a vidékiek között mekkora ellentét van?	2,86	1,22	3,61	1,132	3,62	1,259
A cigányok és nem cigányok között mekkora ellentét van?	4,02	0,907	4,09	0,921	3,85	1,134
Az adófizetők és a támogatásból élők között mekkora ellentét van?	3,04	1,097	3,38	1,08	3,26	1,245
A szegények és a gazdagok között mekkora ellentét van?	4,04	1,006	4,31	0,828	4,24	1,007
Fiatalok és idősek között mekkora ellentét van?	2,75	1,025	2,93	1,133	2,72	1,297
Az MSZP-t támogatók és a Fidesz-t támogatók között mekkora ellentét van?	3,94	1,022	4,07	1,098	3,9	1,150

Megvizsgáltuk, hogy a különböző társadalmi csoportok közötti feszültséget a megkérdezettek milyen erősnek érzékelik. A három területi egység között egyedül a külföldiek és magyarok közötti ellentét tekintetében nem találtunk szignifikáns eltérést. A legjelentősebb területi különbséget a budapestiek és vidékiek között észlelt ellentét mutatja: minél periférikusabb helyzetű volt a megkérdezett, annál nagyobbak láta ezt az ellentétet. A második legjelentősebb különbség a cigányok és nem cigányok közötti ellentét érzékelésében volt, itt azonban az összefüggés ellentétes: az LHH kistérségek lakói látják a legkisebbnek az ellentétet. A legerősebb ellentétet mindhárom csoportban a szegények és gazdagok között érzékelik a megkérdezettek.

Általánosságban elmondható, hogy – a budapestiek–vidékiek ellentét kivételével – minden ellentét-típusnál a nem budapesti, nem LHH kistérségbeliek látták a legjelentősebb ellentétet.

Rákérdeztünk arra is, hogy különféle csoportoktól, intézményektől mennyire fél a megkérdezett. A legnagyobb eltérést a budapestiek, az LHH kistérségeiben lakók és az ország többi része között a Magyar Gárdával kapcsolatos félelem terén tapasztaltuk, ezt követi a rendőröktől, majd a pártoktól való félelem. Minden esetben elmondható, hogy az LHH kistérségekben élők kisebb félelemről számoltak be, mint a másik két csoporthoz tartozók. A legjelentősebb félelemet mindhárom csoport esetén a cigányokkal szemben érezték a megkérdezettek, ugyanakkor itt a legnagyobb a válaszok szórása, ami azt jelzi, hogy az átlagos véleményektől jelentősek az eltérések.

MAGYAR VALÓSÁG

21. táblázat Félelmek különféle csoportoktól, intézményektől (5-fokú skála, ahol az 5 a legnagyobb félelem)

	Budapest		Az ország többi része		LHH	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Mennyire tart a Magyar Gárdától?	2,07	1,292	1,76	1,112	1,37	0,937
Mennyire tart a rendőröktől?	1,81	1,025	1,65	0,993	1,34	0,766
Mennyire tart a pártoktól?	1,97	1,121	1,64	1,022	1,4	0,868
Mennyire tart az araboktól?	2,01	1,083	1,73	1,097	1,46	0,949
Mennyire tart az önkormányzattól?	1,48	0,827	1,49	0,834	1,24	0,609
Mennyire tart a cigányoktól?	2,67	1,386	2,21	1,272	2,11	1,402
Mennyire tart az adóhatóságtól?	1,70	1,097	1,63	1,100	1,39	0,909
Mennyire tart a bíróságtól?	1,54	0,902	1,54	0,985	1,35	0,827
Mennyire tart a pirézektől?	1,37	0,893	1,42	0,831	1,25	0,701
Mennyire tart a kormánytól?	1,84	1,172	1,64	0,978	1,53	0,991

22. táblázat Társadalmi távolság skála (0 – érték barátoknak is elfogadja, 6 – az országba sem engedné be)

	Budapest		Az ország többi része		LHH	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Homoszexuális emberek	2,02	1,91	2,86	2,24	3,20	2,31
Mozgáskorlátozott emberek	0,51	1,46	0,30	1,03	0,26	1,02
Cigány emberek	2,21	1,99	2,51	2,19	2,70	2,21

23. táblázat Összevont félelem, ellentét percepció és társadalmi távolság index (az indexeket 0–100 fokú skálává alakítottuk)

	Budapest		Az ország többi része		LHH	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Félelem index (0–100)	22,7	20,59	17,2	19,813	11,3	15,13
Ellentétek percepciója index (0–100)	57,1	17,2	63,6	18,022	61,4	21,76
Társadalmi távolság index (0–100)	26,5	22,13	30,8	22,962	31,8	23,69

Egy standard eszköz, a társadalmi távolság skála segítségével mértük a különböző csoportokkal szembeni diszkriminációs hajlamot. A legjelentősebb eltérések a homoszexuális emberekkel kapcsolatos attitűdben tapasztalhatók. E csoport elfogadottsága az LHH kistérségeiben lakók körében messze elmarad a másik két térségben tapasztalttól. A budapestiek elutasítóbbak a cigány emberekkel, mint a melegekkel szemben. A mozgáskorlátozottak elfogadottsága mindenütt jelentős.

A fenti három kérdéscsoportból kérdéscsoportonként indexet hoztunk létre, amelyeket 0–100-fokúvá alakítottunk. Az egyes indexek az általános szorongást, az általánosan észlelt társadalmi feszültséget és az általános diszkriminációs hajlamot mérik. A legjelentősebb eltérést a három vizsgált csoport között a szorongást mérő félelem indexben tapasztaltuk. Az LHH kistérségekben a szorongás jóval alacsonyabb, mint az ország más részein, a legjelentősebb szorongást a budapestiek élik meg. Az észlelt társadalmi feszültségek terén a különbségek már nem olyan jelentősek és tendencia sem állapítható meg. A diszkriminációs hajlam (társadalmi távolság index) esetén a látszólag tendenciaszerű eltérést az átlagokban (Budapesten a legkisebb a diszkriminációs hajlam, az LHH kistérségekben a legnagyobb) tompítja, hogy az értékek szóródása ebben az esetben a legnagyobb.

Kutatásunk is bizonyítja, hogy Magyarországon *jelentős polarizálódás* zajlik: az 1970-es években már feltárt, területi társadalmi egyenlőtlenségek új formában ugyan, de továbbra is jellemzőek, s a folyamatok egyes térségek végletes leszakadásához vezettek. A leghátrányosabb helyzetű kistérségeknek nem csupán a gazdasági ereje gyenge, és jellemzően hiányos a szolgáltatások kínálata, hanem az ott élők tömegesen süllyednek a másutt megtapasztaltnál mélyebb szegénységbe. Munkalehetőség kevéssé akad, és a szociális védőháló, ezen belül különösen az önkormányzati döntéshozatali kompetenciába tartozó segélyezés gyenge. Kitörési lehetőséget az elsődleges munkaerő-piaci munkavállalásban látnának, de erre nincs lehetőségük. Nem véletlen, hogy a szegények és gazdagok közötti ellentétet érzik mindenütt a legsúlyosabbnak az emberek. A lélektani klíma nem kedvező. Ugyanakkor akár kedvezőnek is lehet tekinteni, hogy az LHH kistérségeiben kevésbé jellemző a szorongás. A legnyomorúságosabb helyzetben lévők tudnak legkevésbé hátrányos megkülönböztetésről, saját konfliktusaikról, és ha tudnak is ilyenekről, megoldási eszközeik elégtelenek. Mindez és az életviszonyokról kialakult kép azt sejteti, hogy ezek mögött inkább elfojtások lehetnek: a „jobb nem beszélni az ilyesmiről” attitűdje. A legszegényebbek rendpártiságának a szűkös forrásokért folytatott küzdelem is lehet az oka, emellett a reménytelenség oldására használt, belső túlélési technika, vagy a „végre valaki csináljon valamit” szokásos elvárása. Ám a helyzet megváltoztatására irányuló határozott akarat, hosszú távú társadalompolitikai stratégia, következetesen alkalmazott megfelelő eszközrendszer híján hatékony beavatkozásra aligha lehet számítani. Maradnak a kiélezett területi egyenlőtlenségek, az inség és a reménytelenség.

KENDE ANNA – ILLÉS ANIKÓ

Hátrányos helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe

„Erős fal, kerítés, nagy kutya, állás a rendőrségnél”

Kutatásunk a hátrányos helyzetű gyerekek jelenlétéről és jövőjéről kapcsolatos elképzeléseit tárta fel, gyerekrajzok és interjúk alapján, egy hallgatói terepgyakorlat keretein belül. A rajzokon a társadalmi mobilitásnak vagy hiányának jeleit kerestük, vagyis azt, hogy a marginalizáltság élménye hogyan épül be a gyerekek identitásába. A gyerekrajzok Gerő Zsuzsa és munkatársai 1978-as vizsgálatának ötletét alapul véve a jelenkori lakóhelyet, a felnőttkori és a vágyaikban elképzelt otthont ábrázolták. Kutatásunk eredményei azt mutatják, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek számolnak a felfelé mobilitás lehetőségével, ugyanakkor a jelenlegi és a felnőttkori hátrányos helyzet közötti eltérés szinte sohasem számottevő. A vizuális kifejezés jó eszköznek bizonyult a gyermeki vágyak és az identitás megragadásához, így kutatásunk közvetetten a vizuális nevelésben rejlő lehetőségekre is rámutatott. A szülői interjúk során az iskolához való lojalitás, a középosztályosodás vágya ellentétben állt az elbeszélte erőszakos élményekkel és hátrányos megkülönböztetéssel. Mind a rajzokon megjelenő visszafogott vágyak, a jelen vágyteljesítő ábrázolása, mind az interjúkban megfogalmazott ellentmondások arra utalnak, hogy a marginalizáltság élménye inkább kerülőúton, mint nyíltan fejezhető ki.

Bevezetés

2010-ben a szegénység és társadalmi kirekesztés elleni küzdelem évét írtuk Európában (Európai Parlament 2008). Bár e küzdelem eredményei jelen pillanatban nem tűnnek túl látványosnak, a probléma súlyát mindenképpen jól jelzi a kiemelt figyelem. Az európai lakosság 17, a magyar lakosság 12 százaléka él szegénységben, vagyis az országra jellemző medián 60 százaléknál alacsonyabb jövedelemből, miközben a 17 év alattiaknál ez az arány az európai átlaghoz hasonlóan 20%-os (Európai Bizottság 2009).

A magyarországi szegénységkutatások kiemelik, hogy a szegénység egyaránt sújtja a cigányságot és a nem cigány magyar lakosságot, de ahogy mélyül a szegénység, úgy nő a romák aránya az érintettek körében. Ma Magyarországon a szegénység legerősebb meghatározója a gyermekszám, a három vagy több gyereket nevelő családok harmada szegénységben él, ugyanakkor azt is meg lehet állapítani, hogy a családtámogatási rendszer mind ez ideig megakadályozta a legszegényebbek teljes leszakadását. Azzal a kérdéssel kapcsolatban pedig, hogy egy gyerek felnőttkorában várhatóan szegény lesz-e, nemcsak azt jelenthetjük ki, hogy ebben rendkívül erős a szülők iskolai végzettségének hatása, de azt is, hogy ez a hatás erőteljesebb, mint az európai országok többségében. A szegénység fennmaradásában és újratermelődésében szintén kiemelkedő jelentőségű a lakóhely, a település jellege és földrajzi elhelyezkedése. És bár a lecsúszó, slumosodó városrészek is komoly problémákat jelentenek, legnagyobb hátrányban az elgettősödött aprófalvak lakói vannak (Virág 2006; Bass, Darvas, Ferge 2007, Gábos 2010). A szegénység reprodukciója szempontjából fontos tény továbbá, hogy a társadalom polarizációja nagyon stabil, mert a leszakadást okozó tényezők – az alacsony iskolai végzettség, a demográfiai helyzet és a munkanélküliség – egymást erősítik (Szalai 2007).

A magyarországi romák számára a szegénység etnikai jellegű feszültséggel is párosul, ami helyi szinten nem független a rászorultság elvű politikától, és mélyíti a helyi társadalmakban a konfliktusokat. Emellett fenntartja a túltámogatottság mítoszát, és fokozza azt a feszültséget, amelyet a középrétegek lecsúszása, és ennek következtében a szegénységben élőkhez való közeledésük okoz (Szalai 2005).

Bár a szegénység újratermelődésének objektív összetevőit ismerjük, ezek az adatok nem mutatják meg, hol húzódik a reménytelenség és a perspektívatlanság határa, mivel ezt a határt nemcsak a kemény gazdasági, demográfiai és iskolázottsági adottság jelöli ki, hanem azok a pszichológiai folyamatok is, amelyek mentális egészségünk egészéért felelősek.

Vizsgálatunkat kettős célkitűzés vezérelte. Tudományos kérdésként a hátrányos helyzet pszichológiai feldolgozásának problémája vezérelt, de kutatásunk egyúttal egy terepgyakorlat helyszíne is volt, melynek során leendő pszichológusok attitűdformálása volt a cél.¹

Marginalizáció és identitás

Mind az előítélet-kutatások (Allport 1977, Sik 2007), mind a sztereotípiakutatások (Hunyady, Hamilton, Nguyen Luu 1999) egyértelműen arra mutatnak rá, hogy míg maguk az előítéletek és sztereotípiák a megfigyelőben keletkeznek, és többé-kevésbé függetlenek attól a csoporttól, amelynek tagjaira irányulnak, a következményeit elsősorban a célcsoport tagjai viselik. Tehát miközben a sztereotipizálás ideológiai funkciót tölt be, a következmények nem pusztán ideológiaiak, hanem komolyan

¹ A kutatásban a Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Intézete 2009/10. évi Szociálpszichológia mesterfokon c. kurzus hallgatói vettek részt.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

befolyásolják a teljesítményt, az önértékelést és az identitás alakulását az érintett csoport tagjainál (Breakwell 1986).

Az elutasítottság érzése – mértékétől, jellegétől és jelentőségétől függően – elvezet a sztereotípiá-fenyegetés jelenségéhez (Aronson és Mtsai 1999), a rendszerigazoló negatív önsztereotipizáláshoz (Jost, Banaji 1999), a kora gyermekkorban már megjelenő csökkentértékűség érzéséhez és az asszimiláció igényéhez (Csepeli 1997).

A kisebbségi csoporthoz tartozó gyerekek a fejlődés során két olyan jelenséggel néznek szembe, amellyel a többségi gyerekek nem találkoznak. Az első a többségi társadalom részéről tapasztalható sztereotipizálás és előítéletek ereje, a második a többségi társadalom értékrendjétől eltérő értékek rendje, amely azt a feladatot követeli meg a gyerektől, hogy kettős értékrendet alakítson ki. Mindkettő megnehezíti és veszélyezteti a pozitív énkép kialakulásának folyamatát. Vagyis feltételezhető, hogy annak a csoportnak a tagja, akit a többségi társadalom negatív sztereotípiái és előítéletei sújtanak, akkor is rosszabb teljesítményt fog nyújtani, önmagát akkor is kevesebbre fogja értékelni, ha konkrét tapasztalatokkal nem rendelkezik ezzel kapcsolatban (Phinney 1990).

A saját környezetükhöz képest is hátrányos helyzetben lévő családok számára tovább nehezíti a pozitív énkép és pozitív jövőkép kialakítását a *relatív depriváció*, amely arra utal, hogy nem a tényleges depriváltság, hanem a másik, hozzánk viszonyított relatív előnye okozza a megfosztottság érzését, és akadályozza a pozitív énézés kialakulását (Festinger 1998). Mindezek a folyamatok fokozottan fenyegetik azon csoportok tagjait, ahol a csoport-hovatartozás látható jegyekkel párosul, így az etnicitás, a nem, de a külső megjelenést befolyásoló szociális helyzet is kiválthatja ezeket a folyamatokat (Young 2001).

Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy e negatív folyamatok szorítása nem jár együtt automatikusan azzal, hogy minden kisebbségi csoporthoz tartozó személynek egyfajta depresszív állapotba kell kerülnie és ellenazonosulást kell kialakítania, hiszen a reziliencia, vagyis a felülkerekedés igénye a fenyegetett identitás állapotában is megjelenik. Minél erősebb a csoport-entitativitás, vagyis minél inkább úgy éli meg a kisebbségi csoport tagja, hogy a csoporttagság alapja esszenciális jellemvonás és véleszületett adottság, a csoport határai pedig egyértelműek, annál erősebb a sztereotipizálás negatív hatása (Dar-Nimrod, Heine 2006).

A személy igyekszik olyan megoldási módokat kiválasztani a fenyegető helyzet feldolgozására, amelyek óvják az énképet, az identitást. Így vizsgálatunk során várható volt, hogy a pszichológiai megküzdés számos formájával találkozunk, így a gyerekek és szüleik válaszai a hátrányos helyzetre adott túlérzékenység és a tagadás közötti skála legkülönbözőbb pontjaira esnek.

Kutatásunk közvetlen előzménye egy 1978-as kutatás, amelyet Gerő Zsuzsa és munkatársai végeztek (Gerő, Csanádi, Ladányi 2006). Ez a vizsgálat konkrét közösségekben és a gyerekek rajzain mérte és hasonlította össze a hátrányos helyzet megjelenését, illetve a mobilitási kilátásokat és vágyakat. A kutatás eredményei szerint már a 10 év körüli gyerekek számára is világosak a társadalmi mobilitás lehetőségei, illetve a mobilitás lehetőségeiben rejlő társadalmi különbségek.

Kérdésünk tehát, hogy hátrányos helyzetű, többségében roma gyere-

kek rajzain hogyan jelenik meg a jelenlegi helyzetük ábrázolása, a felnőttkorukkal kapcsolatban milyen elképzeléseik vannak, és megjelenik-e bennük a felfelé irányuló mobilitás perspektívája. A vágyott jövő bemutatásával pedig arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a reálisan elképzelt jövő mutat-e eltéréseket a vágyaktól, illetve milyen akadályait látják a vizsgált gyerekek a vágyak beteljesítésének.

A kutatás menete

Kutatásunk két pillére egy gyerekekkel végzett rajzvizsgálat, és néhány gyerek szüleiivel készített, félig strukturált interjú, amelyben az iskolával kapcsolatos tapasztalatokra, a gyerekek lehetőségeire kérdeztünk rá. A vizsgálatot csoportos iskolai beszélgetéssel és megfigyelésekkel egészítettük ki. Adatainkat különböző kvalitatív elemzési módszerekkel dolgoztuk fel, problémafeltáró jelleggel.

Az eljárás

Második és harmadik osztályokat kerestünk fel olyan iskolákban, ahol nagy számban tanulnak hátrányos helyzetű és roma gyerekek. A gyerekek három rajzot készítettek, rajzonként körülbelül 10-15 percet dolgoztak, és a rajzok elkészítése egymás után, de egy ülésben zajlott. A feladathoz papírt és zsírkrétát² kaptak. A következő instrukciókat kapták:

1. Rajzold le a házat, ahol most laksz!
2. Rajzold le a házat, ahol felnőttkorodban fogsz lakni!
3. Képzeld el a házat, ahol legjobban szeretnél lakni, és rajzold le!

Az instrukciókat egyenként kapták, és annyit tudtak előre, hogy összesen három rajzot kell készíteni. Az első rajz elkészülte után kapták meg a második rajz instrukcióját, majd a harmadikat, minden esetben meggyőződve róla, hogy a gyerekek értik, mi a feladat. A gyerekeket nem sűrgöttünk, ha valaki tovább szeretett volna dolgozni egy rajzon, hagytuk. Egy-két esetben fordult csak elő, hogy nem készült el mind a három rajz, csupán kettő.

A rajzolás végén egy csoportos beszélgetés keretében kikérdeztük őket arról, miket rajzoltak, hogy eltér-e a három ház egymástól, és ha igen, miben és miért. A beszélgetés során egy kérdező és egy megfigyelő volt jelen, a megfigyelő jegyzetei képezték a feldolgozás során használt adatokat.

Ezt követően az osztályba járó, néhány gyerek szüleit előzetes időpontegyeztetés után felkerestük, és interjút készítettünk velük. Az interjú egy saját tapasztalatokat feltáró részt is tartalmazott, amelyben a szülőt arra kértük mesélje el saját iskolai tapasztalatainak történetét, kitérve a jó és rossz iskolai élményekre, a hátrányos megkülönböztetés kérdésére. Az

² Az ADEL olajpasztell krétákhoz az ADEL cég hozzájárulásával jutottunk hozzá <http://www.adel.com.tr>, a Max-xum Plus Kft. jóvoltából.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

interjú második részében pedig arról a gyerekekről kérdeztünk, akinek az osztályában jártunk, és az iskolai tapasztalatok mellett a felnőttkori kilátásokról is beszélgettünk. A szülői interjúk azt a célt szolgálták, hogy egyfajta keretet adjanak a gyerekek által ábrázolt mobilitási elképzelésekhez. Segítségükkel azt szeretnénk volna megtudni, hogy milyenek a szülők tanulással és munkával kapcsolatos attitűdjei, hogy az attitűdjeiket milyen tapasztalatok alakították, mivel a gyerekek mobilitással kapcsolatos elképzeléseit nagy mértékben befolyásolják a szülők által támasztott elvárások és a felmutatott lehetőségek.

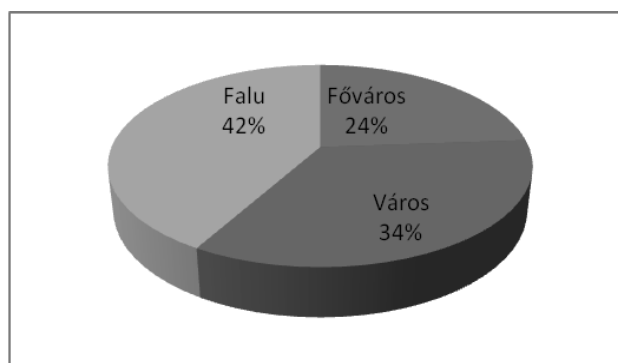
A vizsgálati minta

Kutatásunkban két budapesti iskola vett részt: egy belvárosi és egy peremkerületi. A kiválasztásnál személyes ajánlásra hagyatkoztunk, egy roma nemzetiségi óvoda vezetőjét illetve iskolapszichológus segítségét vettük igénybe. Az iskolák hátrányos helyzetű körzetben működnek, s a gyerekek között nagy számban tanulnak alacsony iskolai végzettségű, munkanélküliség által sújtott szülők gyerekei, részben romák.

Két vidéki városban jártunk. Az egyik iskolát korábban E. város cigányiskolájaként tartották számon, és ez az iskola továbbra is nagy számban fogadja a körzetében lakó hátrányos helyzetű illetve roma gyerekeket. A másik, S. város iskolája vegyes szociális összetételű, a falusi helyszínekhez képest kevésbé hátrányos helyzetű intézmény, különösen az általunk vizsgált alsó tagozatban, a falusi tagiskolák fenntartása miatt. A felkeresett hét kistélepülés S. város kistérségében található, és ugyan nem tartozik a leghátrányosabb helyzetű kistérségek közé, de mutatói elmaradnak az országos átlagtól, a foglalkoztatottak nélküli háztartások aránya 2001-ben 47,5% volt.³

Összesen 23 iskolai osztály 436 tanulója (225 fiú és 211 lány) készítette el a rajzokat, és 36 szülővel készült interjú.

1. ábra A vizsgálatban részt vevő gyerekek lakóhely szerinti eloszlása (N = 436)

³ Forrás: <http://www.nfu.hu/lhh>

A minta jellegéből adódóan a kutatás problémafeltáró, leíró jellegű, így alkalmas arra, hogy bizonyos problémákra ráirányítsa a figyelmet, de nem ad képet arról, hogy ezek milyen mértékben jellemzik az érintett társadalmi réteghez tartozó személyeket. Így kutatásunkban az általánosítást csak abban a tekintetben tehetjük meg, hogy a jelennel és a jövőképpel kapcsolatos vélemények egy létező csoportját prezentáljuk. A kiválasztott minta sajátos jellege azonban mindenképpen alkalmas arra, hogy ráirányítsa a figyelmet összefüggésekre a szegénység, a marginalizáció, az etnikai kisebbséghez tartozás és a társadalmi mobilitás lehetőségének megélése között.

A rajzok elemzése

A ház ábrázolatlása sok szempontból tűnt ígéretesnek. Egyrészt szimbólumként megjeleníti az otthont, a valahova, illetve valakikhez tartozást, és ezért alkalmas arra, hogy ezen a formán keresztül megmutassa a gyermek önazonosságának rejtett dimenzióit. Továbbá a ház mint „érdekes” ház szerepel a *Clark Rajzi Képességek Tesztben is* (Kárpáti 2001), ahol vizsgálati keretben jól működtethető formának bizonyul. Az elkészült házrajzokat úgy elemeztük, hogy figyelembe vettük az életkorra jellemző ábrázolási készségeket (Feuer 2000, Kárpáti 2001) és a pszichodinamikai folyamatokat is, mint például a megfelelést a helyzetnek, vagy az esetleges versengést az osztálytársak között. Ezzel együtt az elemzés távol áll a pszichológiai diagnosztikában használt, egyéni elemzésektől (anamnézissel, több rajz együttes elemzésével kiegészített elemzés lásd Vass 2003). Elsősorban a kérdésfeltevésünk miatt a választott elemzési mód egy kvalitatív kutatási irány, a *grounded theory* elemzési keretéhez köthető (Denzin, Lincoln 1994). Ennek jegyében nem a pszichén belüli történések feltárása áll a kutatás középpontjában (ezért kerüljük pl. a szimbólumok analitikus elemzését), sokkal inkább egy jelenség megértését, jelen esetben a marginalizáció identitásformáló jellegét kutatjuk. Ebben az eljárásban a rajzok ismételt, többszöri áttekintése után a felmerülő lehetséges szempontokat érvényesítettük a mintán (hasonló eljárás vizuális mintán lásd Illés 2003). Denzin és Lincoln elmélete szerint így megvalósítható az, hogy az elemzett anyag maga mutatja meg az elemzés irányát, ami a több tényező együttes hatását vizsgáló kutatásoknál különösen eredményes lehet. Jelen esetben gazdasági, pszichés és társadalmi folyamatok együttes hatásának feltárására teszünk kísérletet.

A gyerekek rajzinterpretációi

„Az osztályban tizenkét, alapvetően jól öltözött, lelkesen csillogó szemű kisgyerekek várt bennünket, valamint egy kissé szigorú, de mosolygó szemű tanítónő, aki miután megfegyelmelte az amúgy addig is ijesztően fegyelmezett kisiskolásokat, háttérbe vonult, és átadta nekünk a terepet.” (hallgatói beszámoló, Város)

A hallgatók által elkészített rajzvizsgálat mindegyikében a gyerekek

nagyfokú együttműködését tapasztaltuk. Általában önálló kezet kaptak a kutatásban közreműködő pszichológia szakos hallgatók a kivitelezésben, de többnyire a tanító jelenléte mellett zajlott a felvétel. A rajzolás követő beszélgetések időtartama és jellege eléggé eltérő lett (pl. nem maradt rá idő, a tanító átvette az irányítást stb.), de még így is fontos háttér-információkat szolgáltatott számunkra a rajzok értelmezéséhez (a gyerekek közötti aktuális divatról, a motívumokról stb.).

A vizsgálatban részt vevő gyerekeket nemcsak azért kérdeztük meg arról, hogy mit ábrázolnak a képeik, hogy ezzel pontosítsuk a saját értelmezésünket, de kíváncsiak voltunk arra is, hogy a gyerekek, kvázi kutatói szerepben, hogyan értelmezik saját rajzaikat. A csoportos beszélgetések hossza és jellege erősen eltért egymástól, a legtöbb esetben inkább egy-két mondatos válaszokat kaptunk a kérdéseinkre, amelyek arra irányultak, hogy mit ábrázol a három rajz, illetve hogy páronként miben térnek el egymástól a rajzok, és mi a különbség oka, továbbá arra kérdeztünk rá, mi kellene ahhoz, hogy álmaik házában lakhassanak felnőttkorukban.

Amikor a gyerekek arról beszéltek, hogy miben tér el a felnőttkori ház a mostanitól, olyan vágyakat soroltak fel, amelyek a jelen realitásához kötődnek, amelyeket ismernek, de a jelenben számukra nem elérhetőek.

„Kertes házában fogunk lakni, apám megkapja a 15 milliós kártérítést, vesz azon kertes házat, nagyon jót, kutyánk is lesz.” (Főváros)

A mostani és a felnőttkori ház rajza közti különbség azt mutatja meg, ami most hiányzik az életükből, pontosabban a lakókörnyezetükből, illetve amin változtatni szeretnének. Pl. a városi gyerek felnőttkorában kertes házában szeretne lakni, a falusi gyerek pedig emeletesen. A felnőttkori ház *„szebb, nagyobb és több szoba van benne”*, mondták sokan, faluban, városban egyaránt. A felnőttkori ház ábrázolása a realitások talaján megfogalmazott vágyakat mutatja, amelyeket a beszélgetésekben nevesítettek is. *„Nekünk kertes házunk van nagy kutyával, és én kis kutyát szerettem volna, ilyen nagyon kis kutyát.” (Város)*

A szülőfalu elhagyása ritkán fogalmazódott meg, de amikor a beszélgetésbe valaki behozta, a gyerekek csatlakoztak ahhoz, hogy felnőttkorukban ők is máshol szeretnének lakni, *„például Lentiben, Mosonmagyaróváron vagy a Balaton mellett”*. (Falu) A városi gyerekeknél sokkal gyakrabban fogalmazódott meg, hogy a városból jó lenne elköltözni, de ez inkább a nagyobb tér, a kertes ház és a ház körüli állatok vágyát jelentette meg. A külföldre költözés gondolata is megjelent, ez minden esetben népszerű volt, és a gyerekek sorra nevezték meg az országokat – városokat, ahova szívesen elköltöznének.

„Afrikában szeretnék lakni”. „Én Rómában”. „Én Kanadába vagy Velencén, ha úgy élnék nagy koromba, ahogy szeretnék”. „Én Németországba, mert ott jobbak a viszonyok”, „Én New York-ban”. (Város)

Amikor arról beszéltek, hogy milyenek rajzolták vágyaik házáat, abban legtöbbször egyfajta fokozás jelent meg: szebb, színesebb, nagyobb, gazdagabb még a felnőttkorban elérhetőnél is. Időnként a vágyak elrugaszkodnak a lehetőségektől, és kastélyra, várra, 100 gyerekre, oroszlanra, foci pályára vonatkoztak. *„Az én házam aranyház lesz, aranyágyam lesz benne, belül minden aranyból, arany kutyám lesz, aranymedence...” (Falu)*

A beszélgetésekből nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyobb ház vágya mögött nemcsak a felemelkedés mindenkit jellemző vágya állhat, hanem

egész egyszerűen az, hogy „jobban el lehet benne férni”. (Város) A szebb ház vágya pedig azt is kifejezheti, hogy a ház „most csúnya”. (Falu) De erről árulkodik annak a kisfiúnak az esete is, aki látván, hogy a többi gyerek kertes házat rajzol, odahívta a kutatásvezetőt és mondta neki, hogy „Esküszöm, hogy a keresztapámnál lakom.” (Város)

A vágyak megvalósíthatóságára vonatkozó kérdésre a pénz hiányát nevezik meg a legfontosabb akadályként. „Egy palota sok pénzbe kerül, ezért nem fogok ott lakni.” (Főváros) Ahhoz viszont, hogy pénz legyen, dolgozni kell, a munkához pedig jól kell tanulni. Ezt az összefüggést a gyerekek betanult szövegeként mondták, gyakorlatilag minden megkérdezett osztályban. „Nehéz sok pénzt keresni”, „Hogy álmaim háza meglegyen, előbb ki kell találni, hogy mit dolgozzak és hogyan.” (Falu) „Sok munkával lehet pénzt gyűjteni.” (Főváros) Érdekes volt megfigyelni, hogy mi mindennel egészítik ki a tanulás – munka – pénzszerzés összefüggéseit:

- „állás a rendőrségnél”
- „vasazás”
- „szerencsejátékon nyerni”, „kártyán nyerni”
- „balesetet szenvedek és kapom a kártérítést”
- „100 gyereket akarok, hogy kapjam a családit”
- „csak egy gyerek kell, és csak is Armaniba fogom öltöztetni”

Figyelemfelkeltő volt a gyerekek megfogalmazásaiban, hogy a szebb, díszesebb, gazdagabb házleírásba rendre belekerült, hogy a házat kerítés fogja körbevenni, vagy erős fal, esetleg egy kutya adhat védelmet. A beszélgetésekben a vágyaik háza összefonódott néhány félelmükkel, a biztonságot nyújtó várak, a kerítés, a fallal körülvett ház is központi témája volt néhány beszélgetésnek.

„Robotot rajzoltam, ott lakték, mert ott nem tudnának rám törni.” (Főváros)
„Erős fal, kerítés, nagy kutya, állás a rendőrségnél, számszerűs őrzők”. (Város) – sorolták a gyerekek az egyik osztályban. Minderre a betörők ellen lehet szükség.

A beszélgetések tehát arról árulkodtak, hogy a gyerekek felnőttkorukra a jelenleginél jobb körülményeket képzelnek magukkal, de tisztában vannak azzal, hogy a pénz, esetleg a munka hiánya korlátot állíthat az elképzeléseiknek.

Az elemzés lépései

Az elkészült rajzok elemzésére több szinten került sor. Elsőként a három, egymás mellé helyezett képről alkotott benyomásainkat jegyeztük fel, ami egyfajta elnagyolt csoportosítást tett lehetővé. Majd a rajzok részletesebb elemzésébe fogtunk, amelynek során általános benyomásainkat egy szisztematikus rendszerbe helyezhettük, továbbá bizonyos résztemákat tudtunk feldolgozni. Ez az elemzés azonban még mindig csak az általános kategóriákon alapult, mint pl. a házak mérete, színei, azonos vagy különböző elemek használata a három rajzon, az ábrázolt témák, egyedi jellegzetességek. Ezt követően fogtunk olyan részterületek feldolgozásába, amelyek egy-egy jellegzetes, szimbolikus jelentőségű témára utaltak. Ahogy korábban említettük, elemzésünk nem sorolható a klaszszikus pszichológiai rajzelemzéshez, mivel a vizsgálatunk során nem

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

volt mód arra, hogy minden egyes rajzot a rajzoló gyerek saját interpretációjában megismerjük, továbbá nem használtunk standardizált rajzvizsgálati eljárást, és a körülmények sem voltak alkalmasak a pszichológiai rajzelemzésre. Nem is ez volt azonban a célunk. Problémafeltáró vizsgálatunk középpontjában elsősorban pszichoszociális, és nem pszichológiai kérdésfeltevés áll, vagyis kutatási módszerünk segítségével 8–10 éves, hátrányos helyzetű gyerekek jelenről és jövőről alkotott képének bizonyos mintázatait kívántuk azonosítani.

2. ábra. *Sematikus házak*

A házrajzok nagy típusai

Sematikus házak. Elemzésünk első lépéseként különválasztottuk azt a nagyszámú rajzot, amelyben a három rajz egyetlen házsémára készült. Ezekről a házakról azonnal megállapítható, hogy bár a gyerek megtanult egy házsémát, és ettől tulajdonképpen nem tud eltérni, rajzából mégis jól kivehető, hogy a jövő jobbnak ígérkezik-e, illetve a vágyak messze mutatóak-e. Ezek a rajzok is azt erősítik meg, amit egyébként a rajzok túlnyomó többsége is tesz: a ház, amelyben a gyerek jelenleg lakik, szép, színes, takaros otthon, aminél valamivel szebb, nagyobb és jobb, de esetleg csak egy kicsit díszesebb lesz az az otthon, amelyben felnőtt korában várhatóan él majd. Álmaik háza pedig ennél is kicsit szebb, díszesebb és különlegesebb lenne. A fenti háromszor három ház jól tükrözi, hogy az azonos sémán is ábrázolható annyi többlet, amelyből kiolvasható a lehetőségek

ismerete és a felfelé mobilitás reménye vagy vágya, ami a megkérdezett gyerekek többségében él.

Vágyteljesítő jelen

Ahogy már a sematikus ábrázolásnál is érzékelhető volt, a ház megrajzolásában, akár a jelenkori, akár a jövőbeli otthonról van szó, még akkor is a vágyteljesítés olvasható ki, ha egyes realizisztikus elemek is szerepelnek rajta. Sokban segítette a rajzok értelmezését, hogy a helyszínen a gyerekek egy részének tényleges lakáskörülményeit is alkalmunk volt megismerni. A rajzolás közben elhangzott megjegyzések és a rajzolást követő beszélgetések is jól tükrözték, hogy a szegényebb gyerekek sokszor nem szívesen beszéltek arról, hogy milyen körülmények között élnek. A gyerekek túlnyomó többsége színesnek és szépnek ábrázolja házukat. Ez a jelenség természetesen tükrözi a gyerekek életkorára jellemző általános elképzelését a világról, miszerint a létező otthon a legjobb, a saját anyukájuk a legszebb, és egyéb vélekedéseket. Ezzel együtt a rajzokon elhelyezett díszítések és feliratok azt a célt is szolgálják, hogy az általuk „normálisnak”, elvártnak tekintett polgári otthon képét mutassák a jelenkori ház ábrázolásánál. Ezt a tendenciát, ugyanezeket az elemeket aztán a felnőttkori képen is gyakran viszontlátjuk.

3. ábra *Vágyteljesítő jelenábrázolás*

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

Reális jelen- és jövőkép

Nem volt kizárólagos a jelen és jövő vágyteljesítő ábrázolása. Voltak olyan gyerekek is, akik a jelenüket sokkal kevésbé színesen ábrázolták, akiknek rajzán tükröződik a ténszerűség. Ez elsősorban a lakótelepen lakó budapesti gyerekeknél volt jól észrevehető, de megjelent néhány vidéki, nagy szegénységben élő gyereknél is, akiknél a jelenkori ház többnyire fekete, díszítetlen, míg a jövő és a vágyak házáinál jóval gazdagabb a színhasználat.

4. ábra Reális jelen- és jövőkép

Vágyak

Találtunk néhány olyan, visszatérő motívumot a rajzokon, amelynek értelmezéséhez közelebb akartunk kerülni. Ilyen, részletesebb elemzés tárgyává lettek a kerítést, várat és a jólét szimbólumait megjelenítő rajzok.

Az eddig bemutatott rajzcsoportok mindegyikére jellemző volt a felfelé mobilitás elképzelése és vágya, vagyis a három rajzon egyre szebb és nagyobb ház jelenik meg. A fokozatos fejlődés tipikus példái egyértelműen mutatják: a jövő jobb lesz. Ezeknél a rajzoknál nem zárható ki a tökéletes feladatmegértés, illetve a feladatnak való megfelelés motivációja sem (különösen, ha figyelembe vesszük a gyerekek szigorú fegyelmezését), azaz a kutatónak való megfelelés vágya. Így a sémák azonosítása csak egy első lépésnek tekinthető abban, hogy közelebb kerüljünk annak

megértéséhez, hogyan viszonyulnak a gyerekek a mobilitás lehetőségéhez.

Gyermeki vágyak

A vágyak egy kisebb csoportja jól körvonalazható gyermeki, illetve mesebeli fantáziára utal, vagyis arra, hogy a gyerekek a jövőt valóban a jelenlegi, gyermeki nézőpontjából képzelel, és azokat a vágyakat vetíti ki a rajzokba, amelyeket most fontosnak tart. Ilyennek tekinthető a kiskutya, a ló, a hosszú csúszda, az állatot formázó ház, a fagyaltautomata, a királyi korona stb. megjelenítése. Ha jobban belegondolunk, minden rajztól ezt várnánk. A kérdés tehát az, hogy miért nem látunk minden rajzon ilyen gyermeki vágyakat és mi az, amit helyette látunk.

5. ábra Középosztálybeli álmok

Polgári élet

Gyakran még a mobilitási vágy sem utal többre, mint egy középosztálybeli, polgári életre, amelyet a rajzokat követő beszélgetések során is többször megerősítettek. A „Tiszta udvar, rendes ház” felirat az egyik rajzon jól reprezentálja, hogy a gyerekek egy jelentős részénél a felnőttkorban nem elérhető vágyak, vagyis az álmaik háza sem rugaszkodik el attól az életszínvontól, amelyet akár a televíziós reklámok és műsorok is középosztálybeliként mutatnak be. A lakásban lépcső vezet az emeletre, a falon

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

színes kép, az asztalon virág, a kertben kutyaól, előtte kutya, a ház előtt autó áll.

A falusi gyerekek egy része emeletes házban szeretne lakni, de ezt csak álmai házában fejezi ki. Ezek a vágyak semmiképpen sem utalnak arra, hogy a képzelet szárnyán a gyerekek valami építészetileg újszerűt, egzotikus tájat, esetleg hatalmas gazdagságot kívánnának maguknak. Álmaik a középosztály életszínvonalára irányulnak.

A jólét szimbólumai

A középosztálybeli álmok mellett megjelennek a gazdagság ismert szimbólumai, vagyis a gyermeki vágyak elsősorban olyan tárgyokban fejeződtek ki, amelyekhez gazdagság, sok pénz szükséges. A gyerekek rajzain néha feltűnik egy-egy rövid szöveg vagy szimbólum. Ilyen például a dollár jel, a playboy nyuszi embléma, a „póker” felirat, a parabola antenna stb. Ezek a választások jól tükrözik az elérni kívánt célokat, a könnyen megszerezhető javakat, a vágyak materiális valóságát, amelyre a feladat jellege is készíthette a gyerekeket, hiszen házakat rajzoltak, amely egyszerre otthon és vagyontárgy. Azonban e speciális, a rajzokon is kiemelt szimbólumok esetében hajlunk arra a következtetésre, hogy e jelek megjelenését a vágyott osztályhoz való tartozás jegyeként tartjuk számon.

6. ábra A gazdagság szimbólumai

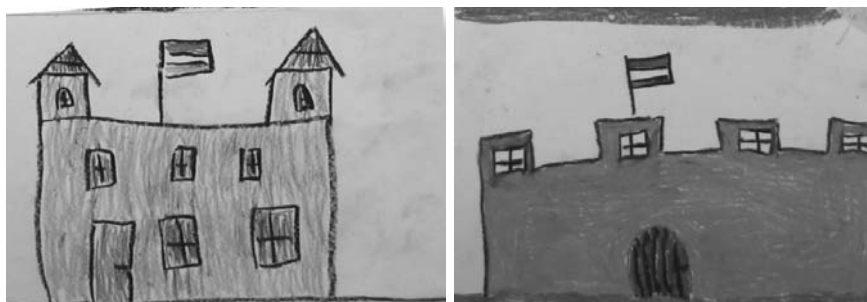

Várak

Külön csoportot képeznek a várkastélyok. A rajzok közel egynegyedében a gyerekek a vágyaik házát várként ábrázolták. Sőt, időnként a felnőttkori ház ábrázolásakor is egy vár jelent meg. Bár a számszerűsítés önmagában keveset árul el a vár jelentőségéről, ugyanakkor ennek a képi ábrázolásnak a nagyarányú előfordulása mindenképpen figyelemre méltó, mert arra utal, hogy a gyerekek egy jelentős részénél a vár testesíti meg legjobban a vágyott életet. A várak, kastélyok a kerítéshez hasonlóan

a védelem megjelenéseként értelmezhetőek. A külvilágtól való elkülönülés, a bevehetetlen vár, mint védelem evidenciaként kerül elő a 8-9 éves gyermek fantáziájában. A várábrázolás tehát elérhető eszköz a gyermek számára, ha álmiai házát elsősorban mint védelmet nyújtó, erős építményt szeretnék ábrázolni. De a vár nemcsak a benne élő személy vagy család számára nyújt védelmet, hanem az egész közösségnek is. A várak egy részét a nemzeti lobogó díszíti, ami még tovább tágítja a közösség értelmezését.

7. ábra Várak

Kerítés

A jövőbeli vagy a fantáziaházak mellett a kerítés motívuma is új elemként bukkan fel a rajzok egy részén. A kerítések nagy számú megjelenésén túl az volt a feltűnő, hogy a jelenbeli otthon ábrázolásánál kevésbé, szinte alig jelent meg. A gyermekek életkörülményeinek ismeretében a kerítés jelentését többszörösnek véljük. Egyrészt a tulajdon, azaz a birtok, másrészt a saját élet megkülönböztetéseként, hiszen a hét vizsgált kistéle-pülésen és a kisváros külterületén lakó családok közül sokan úgy élnek, hogy több család is osztozik ugyanazon az udvaron, vagy valóban kerítés nélkül állnak a házak egymás mellett. Nincs, vagy rendkívül csekély az a tulajdon, amit védeni, elkülöníteni kellene, másrészt nincs privát tér sem. További szempontként figyelembe kell venni a kerítés értelmezésekor, hogy a gyerekek saját védelmükre is megjeleníthetik az áthatolhatatlan kerítéseket.

A rajzvizsgálat eredményei

A rajzok elemzése során tekintettel voltunk a gyermeki ábrázoló világ ismert sajátosságaira (Feuer 2000, Kárpáti 2001). A rajzokon azok a tendenciák figyelhetők meg, amelyeket a szociálpszichológia az identitás-képzéssel kapcsolatban törvényszerűen feltételez, mint például a jelen megszépítése, a szebb jövő valamint a fejlődés lehetősége. S ugyanígy kézzelfoghatóan van jelen a gyermeki fantázia színessége. Azt azonban korántsem mondhatjuk, hogy a rajzok egyértelműen a felfelé mobilitás

hitét tükrözik. A felfelé mobilitás korlátainak ismeretét jól tükrözik a középosztálybeli vágyak, a pénz- és munkaszerezés nehézségeinek különböző megfogalmazásai, mind a rajzokon, mind a rajzolás követő beszélgetéseken. A fentebb „sematikus háznak” nevezett típusba sorolható, rengeteg egyforma házrajz a téma nehéz megközelíthetőségét is tükrözi. Azaz a gyerekek egy része nem, vagy nehezen tudja értelmezni a jövőre, a változásra, a lehetőségekre vonatkozó kérdéseket. E pesszimista értelmezést egészítik ki a védelem igényéről valló rajzok, amelyeken a fenyegetés előtt a vár vagy kerítés mögött lehet elbújni.

Szülői tapasztalatok, szülői attitűdök

Míg a rajzvizsgálat értékelésére viszonylag nagy mennyiségű adat állt rendelkezésünkre, a szülőkkel készülő interjúk kis száma miatt az elemzés problémafeltáró jellegére összpontosítottunk. A szülői minta szélsőségesebb a gyermekmintánál, mivel a minket segítő közvetítőktől azt kértük, hogy olyan gyerekek szüleit kereshessük fel, akik hátrányos helyzetűek. Így a szülői mintát nagyobb mértékben sújtja a szegénység és marginalizáció, mint a gyermekminta egészét, bár ebben az esetben sem beszélhetünk kizárólagosságról, mert a mintába került szülők egy része nem él mélyszegénységben, inkább alsó-középosztálybelinek tekinthető. A megkeresett családok mindegyike együttműködő volt.

A szülők felkeresésében Budapesten az iskola volt segítségünkre, a vidéki városokban és falvakban a terepen dolgozó szociális munkások, kistérségi koordinátorok közreműködését vettük igénybe. A szülők kiválasztásának szempontjaként a hátrányos helyzetet neveztük meg. Az interjúk feldolgozása tartalomelemzéssel készült, amelynek során tematikus csomópontok mentén, az interjú szövegében fellelhető hasonlóságok és kontrasztok kiemelésével tártuk fel a szülők iskolával és a gyerek jövőjével kapcsolatos attitűdjeit.

A részt vevő szülők többsége 8 általános vagy annál alacsonyabb iskola végzettségű (átlagos iskolai végzettség: 7,6 év), ketten rendelkeznek érettségivel, hárman végezték tanulmányaikat kiegészítő iskolában, néhány szülő csupán 2-3 osztályt végzett el. A megkérdezett családokban az átlagos gyerekszám 3,7. A családok többsége szegényes körülmények között él, a fővárosban kis alapterületű bérházi lakásban vagy lakótelepen, a városi, illetve falusi mintában többnyire alacsony komfort fokozatú, kis alapterületű házakban, esetleg újonnan, szocpolból épített, félkész házakban.

Osztályonként átlagosan 2-2 családhoz látogattunk el, a félig-strukturált interjúk felvétele általában 30-40 percet vett igénybe, összesen 36 fő vett részt. Az interjúk két fő részből álltak, az első részben a szülőket saját magukról, saját iskolai tapasztalataikról kérdeztük, a másodikban pedig a gyerekeikről. Az interjúk feldolgozásához a kvalitatív tartalomelemzés módszerét alkalmaztuk. Elsőként az interjúkban kiemelkedő csomópontok értelmezését, kiemelését végeztük el, majd az interjúkban megjelenő vélekedéseket vetettük össze, és azt igyekeztünk megismerni az interjúkból, hogy milyen hatások alakították a szülők iskolához való

viszonyulását, és ezzel összefüggésben hogyan tekintenek saját helyzetükre és a gyerekeikre a társadalomban.

Eredményeinket öt jelenség köré csoportosítottuk. Elsőként az iskolához fűződő lojalitás emelkedett ki mint az interjúk többségének általános jellemvonása. Ez szinte attól függetlenül jelent meg, hogy mely iskoláról van szó, sőt, gyakran az iskolával kapcsolatos jó véleményüket éppen az iskola rossz hírének cáfolatára fejtik ki. A fővárosi szülők között több kritikus véleménnyel találkozhatunk, bár köztük is számos nagyon lojális szülőt találunk, és elvéve a kisebb falvakban is elhangzanak kritikus hangok az iskolával kapcsolatban. A lojalitást a szülők különösebben nem indokolják, nincs mögötte személyes választás, többnyire nincs mögötte valamilyen kiemelkedő élmény, pusztán az a meggyőződésük fejeződik ki benne, hogy az iskola a gyerekekért van.

„Én nem változtatnék. ...vannak D-n olyan iskolák, én tudom, mert a férjem unokatestvérének a kicsije odajár, és sokszor van az, hogy »te hülye cigány« meg ez, meg az, és sokszor sírva megy haza ez a harmadikos kislány. És ez nem jó, és mondtam neki, hogy miért nem hozzátok ide, itt nincs megkülönböztetés.” (Város)

„R. szereti az iskolát és a tanárokat. Nagyon meg vagyok elégedve mindkét tanító nénivel, mert figyelnek R.-ra.” (Falu)

„Nekem nincs problémám az iskolával. Mert sokan azt mondják »jaj, a X-be jár«, én meg mondom, hova kéne járatnom, a XX. kerületbe?” (Főváros)

Ahogy az iskolával kapcsolatos lojalitás érzésében, úgy az iskola, a tanulás jelentőségének megítélése kapcsán is jellemzően középosztálybeli értékek fogalmazódtak meg a szülői interjúkban. A szülők gyerekekkel kapcsolatos terveiben a tanulás, a fegyelem, a tisztességes munka értéke tükröződik. Leggyakrabban a szigorúság követelménye az, amelyből leginkább kirajzolódik, hogy a szülő elvárása, hogy a gyereket felkészítsék a későbbi nehézségekre, tanítsák meg tisztességesen viselkedni, követeljenek meg tőle a teljesítményt.

„Mi ugye lányok, úgy mondom, eljutottunk a kamaszkorba 14 évesen, oszt akkor már gyüjtünk férjhez (...) De most már, hogy öreg vagyok, vágyódnék az iskolára.” (Falu)

„Tulajdonképpen mindkét gyerekem tanárnőjével meg vagyok elégedve, mert szigorúak és követelnek.” (Város)

„Szerintem nem elég szigorú az iskola. Túlságosan előtérbe vannak helyezve a gyerekek jogai. Mert a gyerekeinknek természetesen vannak jogaik, amik kellene is, de valahogyan elfelejtették velük közölni, hogy vannak kötelességeik is, amik ugyanolyan fontosak, mint a jogaik... Szerintem több tiszteletet kellene tanúsítani... Én azt nem mondom, hogy verjék a gyereket, ne verjék őket, de azért legyen annyi joga a tanítónak, hogy beírja a füzetbe akár az egyest, akár a feketét, akár az intőt.” (Főváros)

Harmadik, kirajzolódó csomópontunk még mindig szorosan összefügg az előző két jelenséggel. Gyakran előforduló vélekedés a saját csoportjuktól különböző, „más” romák, szegények elítélése, akár azzal a céllal, hogy a saját családot kiemeljék a többiek közül, akár azért, hogy ezzel a véleménnyel az iskolát védjék, az iskola oldalára álljanak, amikor az iskola szigorúbb eszközökhöz nyúl a szegény, roma gyerekek fegyelmezése, tanulásra ösztönzése végett.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

„most törnek, lopnak, ... leveszik a kapukat is... Nézze meg a tv-t” (Falu)

„Nagyon agresszívok a gyerekek és ezek végett. Nem ítélem el őket, mert gyerekek, nem fejlődnek ők, mint a magyar gyerekek. Van, aki rendes. Én az Andikával ültem a biciklin és megtámadott egy gyerek, és ide jár, és mindenféle kurvának engem elhordott. Akkor maga szerint van öröme ide járni? Nincs. Csak azért csinálta, mert mondtam neki, hogy álljon arrébb. ... Ez az egy, semmi más. Lakást is el fogom adni, és innen elmegyek, mert sokat kell az embernek alkalmazkodni.” (Város)

Negyedik, fontos jellegzetességként kiemelkedtek a szövegből a fizikai és verbális erőszakra utaló történetek. Nemcsak meglepő gyakoriságuk emelte ki ezeket, de az a közöny is, amellyel ezek a történetek felbukkantak. Nagyon sokszor szinte melleleg hangzottak el olyan állítások, amelyek arra utalnak, hogy a saját, gyerekkori iskolai tapasztalatok, illetve a gyerekek mostani iskolai tapasztalatai is számos, a társaktól, tanároktól és más szülőktől elszenvedett, agresszív epizódot tartalmaznak. Ezek az epizódok kontrasztban állnak az iskolával való nagy fokú lojalitással, amelyek gyakran egyazon interjún belül is felbukkantak.

„Az úton a gyereket megcsapta a másik szülő.” (Falu)

„Szeret iskolába járni, de viszont nem szereti, ha kiabálnak vele.” (Város)

„...ne ordítson a gyerekre, hanem magyarázza el szépen, ha valamit nem ért. Nem mindjárt ütni kell, meg ordítani. Vagy pedig szóljon nekem, ne pedig üssön. Mondja meg nekem, ha valami baj van vele, én meg majd megbeszélem itthon a gyerekekkel.” (Falu)

A hátrányos megkülönböztetés az interjúk nagy részében spontán felbukkanó téma volt, de ahol nem, ott rákérdeztünk. A hátrányos megkülönböztetés tapasztalatát a résztvevők az iskolai kontextusban, a munkakeresésben, a gyerekek között is említették. Sokszor úgy, mint valamilyen elkerülhetetlen, megváltoztathatatlan tény, sokszor úgy, mint ami ma erősebb, mint az általuk valaha tapasztalt esemény, máshol pedig éppen pozitív változást éreznek az iskola kapcsán.

„Nem tudnak feltalálni olyat, hogy na te ne utáljad ezt, ne utáljad azt. Külön gyógyszerert nem tudnak kitalálni, nem? Ez így van. Mert mindig fog olyan akadni, aki utálja a cigányokat.” (Falu)

„Csúfolkodnak... Egymást lenézik... Az egyik szülője a másiknál szegényebb, meg nem dolgozik, meg ilyenek.” (Falu)

„Kijártam a nyolcat és utána T-be mentem, aztán ott ilyen fajgyűlölők voltak a tanárok. Tudod, kiközösítették a cigányokat... Én már vissza utána nem mentem... Sokan eljöttek, sokan másik iskolát kezdtek, másik iskolában próbálkoztak.” (Falu)

Az interjúk öt leginkább kiemelkedő témája egy nehezen megérthető ellentmondást mutat. Egyszerre ismerhetjük meg belőle azt, hogy a megkérdezett, nagy többségében mélyszegénységben élő roma szülők a gyerekeikről a középosztálybeli értékeket preferálva, a tanuláson keresztül és az iskola módszereit elfogadva próbálnak gondoskodni. A megküzdésnek ezek a módozatai egyértelműen a beilleszkedés, az integráció vágyára utalnak, amelyet akár a kérdezőnek való megfelelés igénye, a feltételezett elvárásoknak való megfelelés is erősíthetett. E három, markánsan kirajzolódó álláspont arra utal, hogy a megkérdezettek nem kérdőjelezik meg a boldoguláshoz vezető út többségi társadalom által elfogadott normáit, és e normákat sajátjukként hangoztatják.

Ugyanakkor olyan erőszakos élményekről és hátrányos megkülönböztetésről számolnak be, amelyek legalábbis megingathatnák őket mindezen értékek elfogadásában. A nyílt kérdésekre kapott válaszok nem árnyalták eléggé számunkra ezt az ellentmondásos képet, hiszen nem tudtuk feloldani azt a paradoxont, hogy a szülők szeretik az iskolát, elégedettek a tanítókkal, nem mellesleg elfogadják a nagy számban előforduló évismétlést, de említést tesznek erőszakról, hátrányos megkülönböztetésről is, akár egyazon interjúban.

A beszélgetés végén feltettük azt a kérdést, hogy *örülne-e annak, ha a gyerekének roma tanítója lenne*. A kérdés kapcsán nagyon sok válaszadó komplexebben is reflektált a saját helyzetére, segített megérteni a kirajzolódott ellentmondást. Hiszen akármilyen nagy a lojalitás és a középosztálybeli értékek átvétele, e kérdés hallatán mégis elgondolkodtak a válaszadók azon, hogy más lenne-e, ha a tanár roma lenne, ha így csökkenne a távolság a többségi intézmény és a kisebbségi diák között, esetleg bekerülnének közös nyelvi és kulturális tartalmak az iskolába.

Miközben a válaszok „mindegy”, „igen”, „nem” csoportokba rendezése a felszínen jól strukturálta a véleményeket, valójában e három választípus sokkal összetettebb álláspontot tükröz. Mindegyikben megjelenik egy sajátos viszonyulás a hátrányos megkülönböztetéshez, mindegyikben felmerül, hogy van-e igény/lehetőség/szükség a roma identitás pozitív és nyílt vállalására, és mindegyikben megjelennek az eddigi többségi pedagógus – roma diák tapasztalatok sajátosságai. A „mindegy” válaszok arra utaltak, hogy a megkülönböztetés vétkébe a válaszadó nem akar esni, azt igyekszik hangsúlyozni, hogy a megkülönböztetés akkor sem helyénvaló, ha az esetlegesen éppen pozitív előjelű.

„Az is ugyanolyan ember, mint a másik.” (Főváros)

„Az aztán nekem teljesen mindegy, hogy roma vagy nem roma. Csak a gyerek tanuljon meg írni-olvasni. Az aztán nekem teljesen mindegy. Nálam nincs, hogy fajra válogatok. Ennekem minden ember egyforma.” (Főváros)

„Nem feltétlenül. Teljesen mindegy, csak mondjuk szeresse a gyereket. Nem a származástól függ szerintem.” (Főváros)

Egy érdekes szempont a „mindegy” válaszok mögött, hogy a roma tanítót nem mint roma tanítót tudnák elfogadni. Vagyis elfogadható akkor, ha nem romaként jelenik meg.

„Nekem mindegy, hogy ki tanítja, csak jól tanítsa.” (Falu)

„Ha ugyanazokat tudja, mint a magyar, akkor jó lenne.” (Falu)

A *nem* válaszok jóval ritkábban fordultak elő, mint a mindegy válaszok. A megkérdezettek egy része nem tudja elképzelni, hogy egy roma tanító alkalmas lehet a feladatra, egy másik részük fél, hogy ez további szegregációt eredményezne.

„Nem, mert a gyerekek nem figyelnének rá úgy oda, mint egy normális tanítóra.” (Város)

„Nem feltétlenül. Szeretném. Lehet, hogy az se lenne jó. Én nem válogatok, hogy na most az cigány vagy nem cigány. Nekem az is jó lenne, meg ez is. Most mit mondjak? Nem is olyan fontos ez.” (Falu)

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

„Igazából nem számít ez nekem. ... Ha jönnének cigány tanárok, akkor egész nap cigányul beszélnének az iskolában.” (Város)

A roma tanító preferenciája, az igen válaszok egyértelműen a jóvátétel szükségességére, a példaképpállításra vonatkoznak, illetve megint csak felbukkan az, hogy a válaszadó el szeretné kerülni a megkülönböztetés vádját.

„Nagyon meg vannak különböztetve a romák ebben a faluban. Nem tudom, ha lennének roma tanárok, én szívesen beiratnám oda a gyereket.” (Falu)

„Lenne nekik valami példaképük, hogy na azért mert én cigány vagyok, attól lehet belőlünk valaki.” (Falu)

„Egész nyugodtan. Nem lenne ellenemre. Szívesen rábíznom, ha jól tanít.” (Város)

„Ebben a suliban nincs roma tanító. Lehet, hogy jobban odafigyelnének. Lehet, hogy nyugodtabb lennék, ha roma tanító lenne.” (Főváros)

A megkülönböztetés elutasítása mellett felbukkan a roma kulturális öntudat lehetősége:

„Én felőlem lehet arab is, csak ember legyen. Amit tanít, azt tudja. Mondjuk azt elképzelném, hogy roma nyelvet tudjon tanulni.” (Főváros)

A háromféle válasz háromféle identitásstratégiára utal.

Mindegy: Egyfajta színvak álláspont, amely ugyan igyekszik az esélyegyenlőség elvét érvényesíteni, de megakadályozza az identitás megélését és a problémák megfogalmazását. Ez nemcsak a megkülönböztetés vádjától való félelemből fakad, de az integrációs vagy asszimilációs szándékot is tükrözi. A „mindegy” válasz egyértelműen igazolja, hogy a válaszadó nem keresi a pozitív öntudat forrásaként a roma identitást a többségi társadalomban való boldoguláshoz, sőt, még a romákkal szembeni negatív vélekedés is azonosítható ebben a vélemény típusban, hiszen a roma tanító elfogadása elsősorban tanítóként és nem romaként történhetne meg.

Nem: Ez a válasz tükrözi legjobban a negatív önsztereotipizálás jelenőségét, illetve annak belátását, hogy egy roma tanító nem tudna változtatni a társadalmi hozzáálláson, tulajdonképpen tartanak attól, hogy egy roma tanító felbukkanása nemhogy megoldaná a problémákat, még továbbiakat is generálna.

Igen: A megkülönböztetés elutasítása mellett megjelenik a multikulturális szemlélet, a pozitív azonosságtudat szükségességének felismerése, amelynek egyaránt lehet forrása a megkülönböztetésre adott reakció, és a roma etnikai/kulturális öntudat.

Összefoglalásképpen: az interjúban elhangzottak arra utalnak, hogy a megkülönböztetés tapasztalata egyrészt nagyon mélyen beépült a kérdezettekbe, ugyanakkor nagy fokú tudatosság jellemzi őket azzal kapcsolatban, hogy a megkülönböztetés nem elfogadható. A többségi értékek, a többségi álláspont átvétele nagyon gyakran tapasztalt jelenség, amely helyenként a saját csoport elutasításával, a saját csoport alulértékelésével jár.

A többségi álláspont átvétele körüli ambivalenciára utal, hogy az interjúban az iskolával kapcsolatos elfogadó attitűd mellett sokszor az

elmesélt történetek, egy-egy elejtett konkrétum akár a fizikai agresszió területén, akár a nagyszámú évisméltés vagy hátrányos megkülönböztetés kapcsán nem adnak magyarázatot a lojalításra. Többek között ezt az ambivalenciát segítettek kibontani a roma tanító lehetőségére adott válaszok, ezekből kiderült számunkra, hogy a megkülönböztetés milyen nyomot hagy az érintettekben. Megjelenik bennük a beolvadás vágya, az áldozattá válásért érzett felelősség, a saját csoport tagjainak lekicsinylése is, ugyanakkor reális válaszlehetőség a nyelvi és kulturális másság kapcsán érzett öntudat is.

Tehát a multikulturalizmus szemlélete, a nagyfokú asszimilációs és integrációs vágy mellett jól azonosítható jelenség, és kiemelt jelentőségűnek érezzük, hogy nem ütközik az iskolai autoritás elfogadásával és a középosztálybeli értékek hangsúlyozásával.

Következtetések

Az elemzés eredményeként kiemelhető, hogy a gyerekek rajzai szinte kizárólag a felfelé mobilitás lehetőségével számolnak, de ez a mobilitási lehetőség nem túl nagy ívű, a jelenlegi és a felnőttkori ház közötti eltérés szinte sohasem számottevő. A középosztálybeli álmok mellett fontosnak tartjuk a nemzeti szimbólum, a zászló gyakori ábrázolását, mivel úgy véljük, mindkettő a többségi társadalomhoz tartozás vágyának üzenetét hordozza. Azokkal a szociálpszichológiai fogalmakkal igazolhatók eredményeink, amely a kisebbségi illetve (relatív) hátrányos helyzetben az ép identitás kialakításának feltételét a fenyegető helyzet tagadásában, a többségi normák átvételében, vagyis az asszimilációban látja.

A szülői interjúk, bár a kisebb elemszám miatt eltérő általánosításra engednek következtetni, nagyon jól keretezik a gyerekek jelen és jövő-ábrázolását, valamint a vágyakat. A szülők, annak ellenére, hogy nagyon sok rossz tapasztalattal rendelkeznek, mégis elfogadják – ismerik és hangoztatják – a középosztálybeli értékeket a tanulás és a boldogulás terén, ami nagyon hasonló ahhoz, ahogyan a gyerekek – többnyire vágyteljesítő – jövőképe is egyfajta középosztálybeli boldogulásra utal.

Mind a rajzokon megjelenő, visszafogott vágyak, a jelen vágyteljesítő ábrázolása, mind az interjúkban megfogalmazott lojalítás, középosztályosodási igény arra utal, hogy a marginalizáltság élménye inkább kerülőutakon, mint nyíltan fejezhető ki.

A nagy számú vágyteljesítő rajz arra is utal, hogy a vizuális nevelés keretein belül, az alkotás (rajzolás, festés) azaz a nem verbális közlés mint pedagógiai eszköz nagyon fontos lehet a gyermekek számára, a marginalizáció pszichológiai feldolgozásában. Különös tekintettel arra, hogy a jelen, a jövő és a fantázia házai közötti időnként alig észrevehető különbség is kirajzolható legyen, ugyanakkor a markáns különbségek vállalhatóakká váljanak. Úgy tűnik, sokat kell még pszichológusoknak és pedagógusoknak együtt dolgozni ahhoz, hogy elmondhassuk: a gyerekekben él a remény a jövőjükkel kapcsolatban, és jövőképük, illetve vágyaik a felzárkózás irányába mutatnak.

Irodalom

- Allport, Gordon W. (1977) *Az előítélet*, Budapest: Gondolat
- Aronson, J., Lustina, M. J., Good, C., Keough, K., Steele, C. M., & Brown, J. (1999) When white men can't do math: Necessary and sufficient factors in stereotype threat. *Journal of Experimental Social Psychology*, 35, 29–46.
- Bass László, Darvas Ágnes, Ferge Zsuzsa (2007) A gyermekszegénység elleni nemzeti program kimunkálása. A szegénységben élők helyzetének változása 2001 és 2006 között – különös tekintettel a gyermekes családokra. „*Legyen jobb a gyerekeknek!*” Nemzeti Stratégia, 2007–2032, Miniszterelnöki Hivatal. 2007. <https://hirkozpont.magyarorszag.hu/hatteranyagok/gyerekeknek>
- Breakwell, G. M. (1986) *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen
- Csepeli, Gy. (1997) *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris
- Dar-Nimrod, I., & Heine, S. J. (2006) Exposure to scientific theories affects women's math performance. *Science*, 314, 435..
- Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. (1994) *Handbook of Qualitative Research*. Sage Publications, London
- Európai Bizottság (2009) *EUROBAROMETER – Felmérés a szegénységről és a társadalmi kirekesztésről* Luxembourg: Európai Unió Kiadóhivatala
- Európai Parlament (2008) AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 1098/2008/EK HATÁROZATA (2008. október 22.) a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem európai évéről (2010) elérhető: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:298:0020:0029:HU:PDF>
- Festinger, L. (1998). A kognitív diszonzancia elmélete. In: Erős F. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Wesley János Lelkész-képző Főiskola, 10–16.
- Feuer Mária (2000) *A gyermekrajzok fejlődéslektana*. Akadémia Kiadó
- Gábor András (2010) A gyermekszegénység fő meghatározói Magyarországon, európai összehasonlításban, Darvas Ágnes, Ferge Zsuzsa (szerk.): *Gyerek esélyek Magyarországon. A „Legyen jobb a gyerekeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2009. évi jelentése*, Budapest, 93–115 letölthető: http://www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_phocadownload&view=file&id=18%3Agyerekeselyek-magyarorszagon-2009&lang=hu
- Gerő Zsuzsa, Csanádi Gábor, Ladányi János (2006) *Mobilitási esélyek és a kisegítő iskola*, Budapest: Új Mandátum Kiadó
- Hunyady Gy., Hamilton, D. L., Nguyen Luu L.A. (1999) A csoportok percepciója, Budapest: Osiris, 7–45.
- Illés Anikó (2003) A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. In: *Magyar Tudomány*, 2003/1. 67–77. old.
- Jost, John T., Banaji, Mahrazin N. (1999) A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése, In: Hunyady Gy., Hamilton, D. L., Nguyen Luu L.A. (szerk.) *A csoportok percepciója*, Budapest: Osiris, 489–517.
- Kárpáti Andrea (2001) *FIRKÁK, FORMÁK, FIGURÁK – a vizuális nyelv fejlődése a kisgyermekkorától a serdülőkorig*. Budapest: Dialóg Könyvkiadó
- Sik Endre (2007) Nőtt a “pirézekkel” szembeni elutasítás, *Tárkitekintő*, Budapest: Tárki Elérhető: <http://www.tarki.hu/hu/news/2007/kitekint/20070308.html>
- Szalai Júlia (2005) A jóléti fogda, In: Neményi, Szalai (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 43–93.
- Szalai Júlia (2007) *Nincs két ország...? – társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon* Budapest: Osiris
- Vass Zoltán (2003) *A rajzvizsgálat pszichológiai alapjai*. Budapest: Flaccus
- Virág Tünde (2006) Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer *Szociológiai Szemle* 1. 127–139
- Young, Iris Marion (2001) Az elnyomás öt arca In: *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban – konferencia kiadvány*. Budapest: Társadalomelméleti kollégium, 11–32.

WILLIAM VAN TIL

A Duna átfolyik a fasizmuson

Kilencszáz mérföld egy összehajtható csónakban¹
(részletek)

Bevezetés

A fordítók nagyszülei 1938-ban vidáman szeltek szeretett Dunájuk habjait, és valószínűleg nem is vettek tudomást egy eléjük kerülő, törekeny kajáról, amelynek Duck – vagyis Kacska – volt a neve. Elöl William Van Til tanár ült, aki holland ősöknek már az USA-ban született gyermeke volt, mögötte pedig ifjú neje, az eredetileg cseh származású, de szintén amerikai állampolgár, Bee Blacha. Ulmban tették a folyóra a csónakot, és Belgrádig eveztek le. Ez a mintegy 1500 km-nyi megtett út sport- és turisztikai tetteként sem akármilyen, de a könyvritkaságot olvasni tudó, privilegizált helyzetbe került fordító csapat világosan kiolvasta az útról készült könyvből, hogy a szerzőt – nagyrészt W. V. T.-t – az érdekelte elsősorban, hogyan élnek az emberek a Duna által összekötött, és a fasizmus által erősen érintett országokban. Egyik fejezetében egyenesen megszólítja Hitlert, és itt világossá válik, hogy ez a könyv a maga módján válasz Hitler fasiszta propagandakönyvére. Ez William és Bee könyve és békés harca a fasizmus ellen. Szerencsére egy mai könyv címe csak az lehetne, hogy „A Duna átfolyik a demokrácián”, de a veszély nem múlt el véglegesen. Az újranyomás azt a célt is szolgálja, hogy soha többé ne forduljon elő még egyszer!

A magyar szakaszról szóló, néhány fejezet részleteinek megjelentetése az ESÉLY nagylelkű hozzájárulása egy ritka évfordulóhoz. Bee 2011. augusztus 23-án tölti be 100. születésnapját. Sajnos a Kapitány nem érhetette meg, hogy dokumentum értékű írásuk magyar vonatkozásainak legalább egy részlete hozzáférhetővé váljon a magyar olvasóközönség számára. Reméljük ugyanakkor, hogy nagy örömet szerzünk ezzel a fordítással a népes Van Til családnak, és természetesen elsősorban BEE-nek.

(A fordítók)

XX. FEJEZET

AZ ARISZTOKRÁCIA ÉDES FÖLDJE

Jó utat! – kiáltott a galléros diplomata. Evezős csónakján, amelyben a legénység volt a háreme, követett minket a reggeli fényben. A kormányos elfordította a lapátot, a szépségek az evezőknek feszültek, és elindultak a folyásirány ellen, hazafelé, Komáromba. A diplomata vigasztalhatatlanul integett.

¹ William Van Til: *The Danube Flows Through Fascism. Nine hundred miles in a fold-boat*, Charles Scribner's Sons, New York – London 1938.

DOKUMENTUM

A Duna mocsarai falvakra és az ipari civilizáció jeleire változtak. Ismerős, zömök tartályok harsány feliratokkal sorakoztak a parton. Hősiesen, de esélytelenül próbálták hirdetni a VACUUM olajcéget Magyarországon, ahol az emberek csak olyan szavakat olvashattak a környéken, mint Pörjépuszta és Fűzitőpuszta; falvak, amelyek másfél kilométerre feküdtek egymástól.

A Shell Olaj a megszokott sárga helyett egy pirosra festett Shell emblémával háborította fel érzékenységenket. Egy cementgyár fehérre meszelt kéménye, mint egy fehérre festett bohóc állt, zöldellő dombok előtt. Egy fényes, büszke, új vontató húzott el mellettünk, kelet felől, búzával, a kenyérhiányos Németországba, ahol a háziasszonyoknak egy zsák fekete lisztet kellett venni minden zsák fehér mellé. A messzeségben, folyásirányban, halványan a hegyek első magaslatai látszottak.

Előttünk fehér foltok villogtak a hegyek kék karéjában. Lehetnek falvak, vagy alacsonyan lebegő felhők, vagy templom és erőd Esztergomnál, de semmi nem volt hasonlítható a horizont tökéletes szépségéhez. A foltok idővel letisztultak csillogó, fáktól leborotvált mészkő hegytetővé, egy tartózkodóan egyedülálló sziklává, ami a szent, hóborította Fujiyama-hegy kis másaként állt ki a lapos végtelenségből.

Egy nap máris elszaladt.

Esztergom, Magyarország lelki fővárosa elkíséri a kajakost a város szívébe egy árnyékos, védett, békés mellékágon. Jó pár órát eveztünk a tűző napon, és a borunk megköszönte a szigeti fák hirtelen árnyékát. A délutáni fény csillogása, amit a fák lombja szűrt át, annyira elkápráztatott, hogy az emberek üdvözlése – „halló!” – szinte testnélküli hangként érkezett hozzánk, pedig csupán 15 méter távolságra voltak tőlünk a magas szigeten. A hosszú, lassú kanyar után, de még mielőtt hajónk a simogató, csendes vízre érkezett volna, a nap elbújt a hegy mögött. A magas gránit katedrális, amelynek kupoláját korinthoszi oszlopok tartják, az emberek és fák sziluettje mögött állt. És akárcsak egy színész, akit többszörösen kitapsolnak a függöny elé, a Bazilika is eltűnt a zöld függöny mögül, de eltűnt minden új, sűrű bozót mögött. Csónakházunk a kb. 6 méter széles folyóág hídja lábánál volt. Fákkel árnyékolt Hotel, stranddal és tiszta kék vízű uszodával, és a teniszmérkőzés nézőinek tapssal kísért ritmusa jelezte, hogy kiértünk a vadonból, és úton vagyunk a Duna Királynője felé. Az ősi mocsárból három nap alatt érkezünk a luxus civilizációba. A kulturális esemény a harmadik napon 6 órakor érte el a csúcspontját, amikor a strandon, napozás után egy szolid, túlfeszített arcú asszony hangosan veszekedett a férjével a hotel kertjében. Palackozott kadarka és hárslevelű társaságában köszöntöttük egymást, a cseh „Nekod jde” szavakkal. A galléros tanító tanított meg minket erre a humoros köszöntésre, ami azt jelenti, hogy „valaki jön”. Figyelmeztet, hogy gyorsan fejezzük be a bort, különben meg kell osztani.

Esztergom egy kisváros, ahol Szent István, a magyarok szent királya született, megkereszteltetett, majd megkoronáztatott, majdnem 1000 évvel ezelőtt. Ma divatos fürdő- és istentiszteleti hely, ahol a látogató arisztokrácia kombinálhatja az élvezeteket a vallásossággal. Feltűnően látogatják a kegyhelyeket, kifejezetten nem önsanyargató módon, mert a magyar nemesség mindig vezető helyet foglalt el Közép-Európa feudális frivolitásában. Például a pazar Esterházyak egyike egy Tiziano-képpel bélelte ki a köpenyét, egy másika pedig francia felfedező útja után két év alatt egy magyar Versailles-t alakított ki egy mocsárból. A család egy harmadik tagja magyar nemzeti

viseletét több ezer dollárt érő gyémánttal, rubinttal, smaragddal díszítette. Egy további családtag pedig, VII. Edward király szórakoztatására, egy egész budapesti cigányzenekart vitt Európán át Angliába, különvonaton.

A magyar feudalizmus teljes ostobasága van kiállítva az Esztergomi Bazilika múzeumában. Egy terem, telezsúfolva egy 100 drágakővel díszített kehellyel, tucatnyi arany miseruhával, gyöngyökkel átszőtt kereszttekkel, sok-sok ametisztel, opállal, rubinttal, smaragddal és egyéb drágakövekkel díszített szentségtartóval. Minden ékszer a szegény Jézust dicsőíti, de minden ékszer a szegénység veritékének összegyűjtött cseppje. Ha a kommunisták újra hatalomra kerülnének, és szükségük lenne egy kitűnő propagandára, csak ki kell tenniük egy táblát erre a különleges teremre, ahol különlegesen mesés, de terméketlen vagyon van kiállítva. „Lám, ezért volt forradalom Magyarországon, 1919-ben.” A forradalom négy hónapig tartott, Kun Béla vezetésével, aki a Duna-parti Palota Hotelben székel. Ha további magyarázat egyáltalán szükséges, egy tábla mutatja, hogy 1936-ban Magyarország megművelhető területeinek egyharmada 980 személy kezében volt, míg 1 130 000 földműves teljesen nincstelen volt.

A múzeum jelképezi a nemzet erős vallásosságát. Itt van St. Bonifác mártír eredeti koponyája, és természetesen az Igazi Kereszt egy darabja, a középkor csalhatatlan aranytéglája. A középkori Európa minden csalója, aki talált egy használt fogpiszkálót, eladásra kínálta és állította, hogy ez az Igazi Kereszt része. A múzeum rendezője tiszteletteljesen állított ki egy fogantyúján Jézus fejével díszített kardot. A tulajdonos jól érezhette magát attól, hogy maga az Isten büntet, amikor a kovácsolt acél átvágta az ellenség nyakát.

Miután elhagytuk a kellemes oldalágat, a torkolatnál elterülő erdőt és a kimagasló Bazilikát, egy kis sziget mellett evezünk el. Itt megszűnt Csehszlovákia, ami néhány ember szeszélyéből a bal oldalunkon mindeddig kitartott.

Minden jót, Csehszlovákia, ahol az emberek nem azt mondják, hogy „Hogy tetszik neked a mi országunk?“, hanem hogy „Hogy tetszik a mi Köztársaságunk?“. Ahol a demokrácia jól működik, annak ellenére, hogy a német fasizmus, az osztrák katolikus fasizmus, a magyar, lengyel, román részleges diktatúra veszi körbe. Búcsúzunk a cseh paraszttól, aki tudja, hogy saját birtoka lesz a csatamező az utált náci és kommunista rendszer között. Búcsú Tőled Csehszlovákia, az Osztrák-Magyar Birodalomtól örökölt fejfájásoddal, a németek „Heil!” kiáltásaival, a morgoló magyarokkal, kiképzetlen szlovákokkal, a kommunista ruténekkal, nem beszélve a kemény nacionalista csehekről, akik abban bíznak, hogy Masaryk és Wilson lázalmát folyamatos, stabil állammá tudják alakítani.

Üdvözlünk Magyarországot, a Duna mindkét partján. Üdvözlét, magyar vámosok. Vajon mi jár az eszetekben?

XXI. FEJEZET

A MAGYAR NÉP

(...)

A pesti táborozók, akikkel véletlenül egy helyen sátoroztunk, legjobban a robbanékonyabb egyetemi dalokat kedvelték, pl. Ohio állam „Harcolj a csa-

DOKUMENTUM

patért” c. dalát, de követelték az „Indián szerelmi dal” ismétlését is. Azután, hogy egy egész, ágakkal megrakott tutajt engedtünk el a vízén, a sátrak elsötétedtek. Mindnyájan elkísértek a fogadóba, ahol olyan komolyan ráztunk kezét mindenkivel, mintha soha többé nem találkoznánk.

Pedig másnap reggel öt evezős csónak, valamint a Kacska, emberi karok által összefogva sodródott a hegyfoknál, és elhagyta azt a pontot, ahol tegnap megbarátkoztunk. Beszélgettünk és énekeltünk. „Budapest páratlan” – vélte az egyik patrióta. Amihez a másik hozzátette, hogy a Parlament szép, és hogy az épületét meg kell majd nézni.

– Igen – szólalt meg Bea, a faszizmus bizalmatlan és szkeptikusan kemény kutatója. – És most mire használják?

A kérdést nagyon nehéz volt megértenie az eltérő nyelvű társaságnak. Berci, az angolul beszélő áruházi eladó fönn is akadt rajta.

– A Parlament gyönyörű épület – mondta erre valaki.

– A belépődíjról beszélsz? Az 30 fillér. A legtermészetesebb, hogy oda mész – tették hozzá mások.

– Nagyon régi épület.

– A folyó partján áll. Mindenki számára szem előtt van.

Nem, mi nem így értettük.

– Mi történt az épületben?

– A múltban sok híres ülés volt ott – mondták megint, mások. – Az épület maga a történelem.

– De ma is használják? – kérdezte valaki.

– Igen, és ahogy mondják, sok látogató megy oda, és a belepő is nagyon olcsó.

Bea más úton próbálkozott.

– Van választás Magyarországon? Lehet-e választani a vezetőket, akik irányítják az országot? – kérdezte, hangsúlyosan.

– Választani? – ismételte meg a szót Pepi, aki az első tolmácsunk volt. – Nem ismerem a szót – tette hozzá iróniával. – Választás?

– Choisir! – fordította le azután franciára, ami felvilágosította a tömeget. – Igen, választunk, de érdekes módon. Azokat az embereket választjuk, akiket a diktátor Horthy kormányzó már kijelölt, és csendőrök biztosítják, hogy ne hibázzunk. A mi választásunk egy vicc, hiszen az országban diktatúra van.

Pepi mondatai nyomán heves vita tört ki, mert akik értettek franciául, lefordították a többi hajónak is. Vagy ötperces szócsatát vívtunk. Ugyanis csak Pepi gondolta úgy, hogy diktatúra van, és hogy a választás ellenőrzött. Berci, a hetyke legény egyértelműen a tábor baloldalához tartozott.

– Ezt jól meg kell érteni – mondta Berci, komolyan. – A nagy baj a háború utáni rossz egyezmény, Trianonban. Akkor kommunizmus volt a háború után, és az átlagemberek tömegei esztelen dolgokat követeltek. Horthy kormányzó szükségesnek tartotta a kemény uralkodását mindaddig, amíg nincs rend, és a király visszaérhet. De a Szövetségesek nem engedélyezték a király visszatérését, így a kormányzónak tovább kell uralkodnia.

– A magyarok szeretnék visszakapni a királyt?

– Igen, ez így van, de a Szövetségesek a királyunk visszatérését nem engedélyezik.

Nem is beszélve Horthy kormányzóról – gondolta a cinikus amerikai, aki emlékezett arra, hogy 1921-ben az admirális kétszer zavarta ki az országból Károly királyt, amikor a Habsburg megpróbálta a trónját visszaszerezni.

– Igen, ez az az egyezmény. Egy napon harcolni fogunk Csehszlovákiával emiatt.

– Akartok?

Az ötletet tömegesen elvetették.

– Ugyan! – mondja Pepi. – Fognak harcolni. Az lesz, amit a diktátor mond.

Körülnézett, hogy jön-e még ellenvélemény valahonnan.

A beszélgetés, amely például egy csoport érzékenyebb, nagyobb politikai érdeklődésű német sportolóval akár Pestig is eltartott volna, most hervadozott, és az igazi érdeklődés hiányában elhalt. A Magyar Pusztá gyermeke inkább énekelt és az egeket ostromolta a nevetésével, a szabadság utolsó napján.

Útunk kisebb vad hegyek között kanyargott, ahol csak az erre képes ember élhet meg, ha tud. Ezek nem Wachau szép dombocskái, vagy operett-díszletek a nemzeti ruházatot viselő kirándulóknak, akik jódliznak a völgyön át. Ez olyan kemény táj, amelynek nem része a látványosság, de szinte felszólítja az embert, hogy még a hegyoldalból is képes legyen valami életet elővarázsolni.

Barátaink még nálunk is lustábbak; az evező számukra csak arra jó, hogy rátámaszkodjanak, amíg hallgatják a csónakban lévő lemezjátszót. Két óra alatt csak négy mérföldet tettünk meg, így Budapest látszólag még egy napra volt. Amerikai lemezeket játszottak, a húszas évekből.

Alaposan meglepődtek, amikor kiderült, hogy volt ezek között olyan, amit mi nem ismertünk.

Észre sem vettük, hogy a folyó egyszer csak új irányba, délnek fordult. Ahhoz, hogy megint kelet felé forduljon, újabb 215 mérföldet kell megtennie. Amikor Amerikában tanulmányoztuk a térképet, romantikusan azt képzeljük, hogy tulajdonképpen majdnem észrevehetetlen a jobb kanyarról, hogy felső pillanat lesz.

Vácnál szomorú, szürke épületeket hagytunk el, a Magyar Sing Singet, majd megebédeltünk egy pavilonban, aminek Heteygi Pokol volt a neve. Bee meglátott egy vontató hajót, amelyen az utolsó uszályról egy sor evezős lógott le zsinórban. – Én is fel akarok kapaszkodni! – mondta nekik.

– Természetesen – így a lovagias magyarok.

Akárcsak azok a hajléktalanok, akik a tehervonatokra szoktak felugrani, bemértük a következő vontatóhajó gyorsaságát. A magyarok ellenségének a tulajdona, ami Pozsonyból indult el. Gödhöz közel, párhuzamosan az utolsó uszályval, elszánt lapátolások után megpróbáltunk néhány hosszú, mély, erőteljes húzással megkapaszkodni, de elvettük, legalább egy méterrel. Bízattak minket, de mi fáradtan feladtuk. Pár perc múlva egy motoros csónak ért hozzánk, és a kormányos felkínálta, hogy az uszályhoz vontat. Kapaszkodtunk az oldalába, de a felcsapódó víz miatt elengedtük, és visszacsúsztunk a folyó sodrásába. Beletörődünk, hogy a vontató a táborozókkal együtt, akik kellemeesen beszélgettek a cseh legénységgel, egy óra múlva köddé váltak a látóhatáron.

Vasárnap este volt, és a világ minden hajója Pest felé igyekezett. Az arisztokrácia gyors versenyhajói barázdát vágtak a víz felszínén, amikor elhúztak mellettünk. A Duna tele volt több száz evezős csónakkal, 8-asokkal, 4-esekkel, 2-esekkel és 1-esekkel, s a csónakokban a csak férfiakból álló, vagy kevert legénység férfiasan erőlködött az evezéssel, de volt, aki újságot

DOKUMENTUM

olvasva lustálkodott. A kajakok ritkák, mert a lassú vizű folyóra jobbak a nehéz és merev csónakok, amelyben felfelé erősen bele kell húzni, de amelyeket lefelé az áramlat visz.

Mivel közelebb értünk a folyó fővárosához, a víz szerelmeseinek forgalma egyre zsúfoltabbá vált, az örök úton. Egy repülőgépről úgy nézhettünk ki, mint legyek a futószalagon. És persze mindegyik légy van annyira beképzelt, hogy azt hiszi: ez az ő saját ritmusa, pedig csak a szalag viszi előre, őt is.

Pozsonyban négy csónakklub van, Budapesten viszont rengeteg. Ezek közül a térkép alapján a Gaupp Danubiát választottuk, pedig mindegyik szívesen fogadott volna egy amerikai csónakot. Egyszer majd át kell adni egy jól összeállított koszorút Gaupp úrnak, vagy a tulajdonosnak, mert nagyon sokat dolgozott azért, hogy Budapest legcsúnyább vízpartján köthesse ki csónakját. Erőfeszítését jobb ügyre használhatta volna. A komoly keresgélést szemmel láthatólag akkor hagyta abba, amikor, mint Diogenész, talált egy kis rusztikus, erdős völgyet, ahol a víz kellőképp olajfoltos az olajszállítótól, és a mindenhol ott lévő finomító tornyok bűzlő gáza a parton is érezhető. A Gaupp Danubia egy kétemeletes Noé Bárkája, amely gyengéden himbálózott a mocsos környezetben, de egy olyan város legszélén, amely egyébként a világ leglátványosabb folyópartjával bír.

XXII. FEJEZET

A DUNA KIRÁLYNŐJE, BUDAPEST

– Én még reménykedem, hogy szép, de fogadni mernék, hogy borzasztó – szólalt meg Bee.

– Micsoda?

– Hát Budapest. Azért kételkedem, mert minden utazó tele van a dicséretével. Emlékszel Heidelbergre, tavaly? A festői diákélet és a letűnt világ Heidelbergje legalább olyan régi stílusú, mint Bronx. Figyeld, mit ír Clara E. Laughlin, a Szóval mész? című könyve igazán különleges című fejezetében, A romantikus Magyarországon: „Azok közül, akik Pesten jártak, sohasem talákoztam olyannal, aki ne teljes lírai ellágyulással számolt volna be róla. Miért? Nem hiszem, hogy bármelyikünk pontosan meg tudná mondani. Hát nem furcsa? Nem tudod elmondani, miért annyira jó ezen a helyen lenni, de mindenkit, akit kedvelsz, ide küldenél, és magad is vágysz vissza.”

– Igen, igazán furcsa – adta meg magát szelíden Bee.

– Menjünk ki, és nézzük meg!

– Hmm. De itt olyan jó. Csak ülni a hotelszobában, nagy puha székben, jobb, mint a csónak elején. Hallgatni az amerikai jazz magyar változatát a lenti járdaszéli vendéglőből. És van három csengő, ami nincs a Kacsán, és amivel jelezhetjük, ha szeretnénk valamit. Maradjunk csak itt és tanulmányozzuk a London Times személyi hirdetéseit! Tessék, itt is van egy:

„Vasárnap éjszaka Budapesten: romantika, Duna-parti tömeg, zene, vidámság, ifjú szerelem, pompa, megvilágított középkori rejtélyek, s mindez a látványból elővarázsolva” – adtam elő én.

– Hát, milyen jó, kényelmes szék – erősített meg Bee, álmosan.

– Jó, akkor menjünk holnap. De én a több száz tennivalóm között elmenék például egy fürdőbe, mint afféle reumas. Van egy, a Dunán, a Pest és

Buda közötti Szent Margit-szigeten. Aztán van egy a Gellért szálló mellett, amit egy keresztény szentről neveztek el – ő volt az, szegény, akit régi, nagyon humoros pogányok szöges hordóban gurítottak le a hegyről a Dunába. Különben is, mi az, hogy fürdőzni? Én vidéki srác vagyok.

Másnap több száz más emberrel együtt ültünk a nagy medencében, ahol a meleg víz gyengéden öblögette a nyakunkat.

– Szóval fürdőzni azt jelenti, hogy együtt ülünk egy nagy közös kádban – mondtam. — Lám-lám, milyen gyorsan tanulok. Látod, csak most értettem meg a görögök kényelemben élő osztályát. Mindig azt hittem, hogy ez az ő világnézetük, nem a meleg víz.

– Ott van egy nő, aki ebédel a medencében. Még az is nehezebbre esik, hogy az állat és nagyon nehéz szendvicsét a víz felett tartsa.

– Sajnálom, hogy nem hoztam be a cigarettámat, mert a hátunk mögötti polcra tehetném, és pöfékelhetnék, mint mindenki más.

– Ha lenne nálunk cigaretta, a hamutartóhoz közelebb kellene menni, ami legalább három méter, és az nagy távolság. Mindenben van valami jó, tudod?

– Jó lenne, ha itt lenne a Kacska. Körbevezethetnél, és mindenkit meglátogathatnánk, aki nem alszik.

– Mindjárt megint megindítják a műhullámot kinn, a nagymedencében, ugyanúgy, mint már két másik alkalommal.

– Nagyon kellemes – duruzsoltuk, amikor már a másnap is minden zavaró körülmény nélkül hagyott el minket.

Budapest igazán világos. Testünk áztatása délután a fürdőkhöz, cigányzene hallgatása éjjel, és egész reggel alvás. Ezt a „kemény” életritmust folytattuk volna a végtelenségig, ha barátaink, miután átkutatták Pest szállodáit, meg nem találtak volna minket hétfőn este azzal, hogy még ők szégyellték magukat. Az ő csónakházukban vártak 3 és 7 között, de a nagy tömegben elkerültük egymást. Mária, Berci felesége vasárnap egész éjjel idegeskedett, hogy mi történt az amerikai barátokkal ebben a majdnem egymilliós nagyvárosban.

A szállodai szoba megtelt bocsánatkérésekkel, egészen addig, míg Berci, Mária és Dodi elő nem adták terveiket. De még előtte a meglepetés!

Bee még a folyón megcsodálta a nagy vizeskancsót, amit Dodi (Edvin ikertestvére) tartott a csónakjában. A trió elővarázsolta az ajándékot, amely a kancsó másolata Mohácsról. Csak egy aprócska, szerencsére. Az eredeti kancsó kiszorított volna minket a kajából, és a súlya miatt egyébként is elsüllyedne a csónak.

– Láttuk-e már Budapestet éjjel? Nem? Átmentünk-e már a hidakon? – kérdezték a vendégeink.

– Csak azon a hídon, amit Eiffel épített a Margit-szigethez – válaszoltuk.

– Sétáltunk-e már a Korzón? Láttuk-e már az Andrássy sugárút varázslatos üzleteit?

Nagyon csodálkoztak és örültek, hogy személyesen kísérhetnek minket.

– Igaz, ami igaz – mondta Berci, gyalogolva a Mussolini tér felé –, még nem láthattátok a várost, mert a Parlament épületével voltatok elfoglalva, amely annyira érdekelt titeket.

– Ez tényleg így volt – válaszoltam, és ahelyett, hogy felelevenítettem volna a sokak számára érthetetlen, demokratikus témát, azt mondtam, hogy „mert nagyon, nagyon régi és érdekes”.

DOKUMENTUM

A kísérők már előre eltervezték, hogy Berci majd az angolt gyakorolja velem gyaloglás közben, míg Dodi és Mária megmutatja az üzleteket Beenek. Mária úgy értette meg magát, szavak nélkül, mint egy farkát csóváló, boldog kiskutya, barátsággal és szeretettel. „Huuu” – mondta, az ablakra mutatva, ahol egy rábámuló kínai porcelán szobrocska állt. „Aha” – így, amikor Bee egyetértett, „Hmm” – amikor valami nem tetszett neki. A beszélgetés így a jégkorszakot idéző, primitív formában folyt, ahogy Budapest legszebb sugárútján sétáltak, ahol még a windsori herceg is vásárolt szép ajándékokat a szerelmének.

– Menjünk a földalattival – ez Dodi volt, aki megpróbált szerfölött könnyednek mutatkozni.

Szerették volna, ha otthon érezzük magunkat, és ez sikerült is, mert nem zsúfoltak be, mint a szardíniát, egy napba, és nem volt mögöttünk hajcsár, aki ránk erőltetett volna egy tempót, mondván, hogy „gyerünk, gyerünk, a vonatnak menni kell. Indulás!”

Idővel, mint minden sétáló, elérkeztünk az öreg folyóhoz, amely Buda hegyeit és Pest lapos területét választotta ketté. Buda hegyéről Attila éhesen tekinthetett Lombardia termékeny területe felé és Pest lapos síkjára. A Duna Királynője újra győzött és elbájolt egy másik, új hódolót.

A hajósok, nacionalizmusukat és szellemi felfogásukat figyelmen kívül hagyva, megadják magukat Budapestnek, ugyanúgy, ahogyan a magyar főváros is tisztelettel szereti a folyót. Budapest szeretettel fogadja szívébe a Dunát, egy sor magas védőgát között. Ez a város ritka, majdhogynem unikum. Tőle eltérően, Manhattanból például hiányzik a szeretet: a lakosság szennyvízlefolyónak használja a folyót, ahol a város elitje a koszos vízi úton vitorlázik és a Sutton Place drága lakóházainak ablakaiból bámulja, ahogyan a csodálatos szennyvíz elfolyik a tenger felé. A bécsi tisztelet is valójában inkább félelem, mert a Duna néha durva, így csak egy keskeny, szelíd ág folyik a városon belül. Valószínű, hogy a Kék Duna keringő szerzője, a bécsi Johann Strauss is olyan közlőről nézhetette a Dunát, mint egy New York-i ruhatisztító, aki a csódbemenése után a Swanee vagy a Wabash folyóról írt dalokat.

A korzó nagy szállodái áldásként hajolnak meg az ország fő ütőere előtt, amely nélkül Budapest gazdaságilag, kulturálisan és látványában is olyan lenne, mint Varsó vagy Bukarest. A kertvendéglőkben a cigányzenekarok a folyó felé fordulva énekelnek az ott étkező, gazdag külföldieknek, miközben az éttermen kívül Budapest őslakosai sétálnak vagy hallgatják a zenét, ingyen. A hidak látványos karcsúsággal ívelnek át a folyó felett, a kivilágított budai hegyekhez.

Hollywood akármelyik technikusa, vagy akármelyik színházi rendezője elmondhatja, hogy az igazságnak kevesebb az őszinte esélye Thomas Edison élete óta. Vannak csodálnivaló hazugságok, amelyeket a megvilágítás segít elő. Nem elég, hogy a föld alatt vagy késő éjszaka is olvashatják az emberek az írók és újságok torzításait; nem elég, hogy a halak, úszva a Broadway felett, hirdetik a Wrigley rágógumit; nem elég, hogy a rikító fények üzenik a tudatlanoknak, hogy a Listerin szájvíz vagy a Dale Carnegie-féle személyiségfejlesztési tanok segítenek növelni a népszerűséged, de az erős fények tündérországgá varázsolhatják a prózaiságot.

A budapesti folyóparton a fénysugár kiemeli és elszigeteli a pompázatot, és eltakarja a nem harmonizáló ellentétet. A budai Várhegyen a koronázó

templom tornya kimagaslik a patríciusok zöld házai és a darabos állami épületek közül. Alatta a Halászbástya tornyos fala krémszínű, faragott márvány, olyan, mint amit valószínűleg kismanók hoztak létre. Az elszíneződés és az évszakok kopása árnyékká válnak, és az erős fény épp annyira kegyes a falakhoz, mint a csökkentett fény egy koktélbárban az öregedő hölgyekhez. A hegytetőn, félig megvilágítva, a Habsburgok kastélya komornak tűnik, mert a kézművesek drámai hatásokra törekedtek, a királyságnak hódoló magyarok vágyait kifejezve. Mit nem tudna New York elérni – súgta a mi büszkeségünk –, ha kiiktatta volna a neonok és a Pepsodent fogkrémet hirdető lámpák zajos keverékét, és így már 50 mérföldről lehetne látni a Wall Street felhőkarcolóit, az Empire State Buildinget, a hidat, a városközpont felhőkarcolóit, a kórházakat és a templomokat!

Mi ötven átmentünk Budára, az angolok által épített Lánchídon, amelyet két oroszlán véd. Berci nagyon komolyan mesélte el, hogy a szobrász felajánlotta: öngyilkos lesz, ha az oroszlánok nem teljesen élethűek. A méltóságok és a művészek tökéletesnek nyilvánították, ám egy szegény cipész rámutatott, hogy az oroszlánoknak nincs nyelvük, így nem tökéletesek. Ezzel a szobrász halálát okozta, mert az, az ígéretéhez híven, levetette magát a hídról. Berci egész életén át mesélte ezt a történetet, de egyszer sem találta viccesnek.

Az a személyszállító hajó, amely tizenkét órával előbb hagyta el Bécset, és áthaladt a híd alatt, ugyanaz a turistahajó volt, ami a senkiföldjén az első szürke reggelen ment el mellettünk. A drótkötélpályás siklóval megspóroltuk a hegymászást. Az öreg városrész kihaltak tűnt, ellentétben az életteli Pesttel. Egy magányosan posztoló rendőr figyelt minket, ahogyan fecserészés közben átmentünk az üres téren, a volt Habsburg-, a mai Horthy-palota felé. A folyótól távoli, óriási fal üres, és nincs kivilágítva.

– Az admirálisunk csak kevés szobát használ – mondták a barátaink. – Ő nem biztatja az arisztokratákat.

Ennek az ellentmondásos monarchistának nem volt szüksége a nemesiségre, „pénztelen nemesi ranggal”, mégis, ha egy király újra felemelkedne a trónra (soha nem beszélnek Otto von Habsburgról, név szerint), akkor az admirális nyugalomba vonulna, ahogyan szeretne. Micsoda nagy nap lenne az, Pesten! Elképzeltük, hogy nem volna-e nagyobb nap az, amikor Mária otthagyná gyűlölt munkáját, és a nagyon szerény bevétele elég lenne ahhoz, hogy csak anya és háziasszony legyen.

Vannak olyanok Magyarországon, akiknek egyáltalán nincs mivel gazdálkodniuk. A szegénység, mint egy sovány ember, akinek még hálóingre sem futja, az illatos arisztokrácia megszokott hálótársa. Akkor tapasztaltuk ezt meg, amikor láttuk, hogy az éhező zenekar vezetője hogyan kapkodta a boraválókat, és hogy csaknem elfelejtette megköszönni az adományozóknak. Vagy amikor az utcai takarítónő hajnalban surrant ki, amikor elmentünk egy utcán alvó ember mellett, vagy amikor bepillantottunk az Alföld kis kunyhóiba. Megdöbbenett minket, hogy a lakosság belenyugvással fogadná el a királyságot.

Magyarországszerte, Pesttől Mohácsig, mindenki, akivel találkoztunk, elfogadta az erősen rétegződött társadalmat, mint ami természetes és kívánatos, a királlyal mindenki feje fölött. Még budapesti barátaink sem az osztályrendszert támadták, hanem inkább az elszegényedett arisztokratákat. A kisemberek hódolattal beszéltek az admirálisról, büszkén mutattak rá a birodalom elmúlt nagyszerűségét sugalló emlékművekre, és Trianont okolták

DOKUMENTUM

a szegénységükért. Úgy az arisztokrácia, mint az értelmiség belátta, hogy vissza kell fogni a mértéktelenséget. Néhány Habsburg rossz, de mások kitűnő uralkodók voltak – mondták –, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a rendszer egészséges. Ha talán Anglia mégis helyrehozná a Trianoni Egyezményt Magyarország számára...

Úgy tűnt nekünk, mintha magas helyeken Machiavelli eszközeit használnák, amelyek az elégedetlenséget, vagy az elégedetlenség valószínűségét „biztonságos” csatornába terelik be.

Magyarországi trükk arra tanítani a népet, hogy tiltakozzanak a zsidók, a kommunisták és Versailles ellen, így elfelejtik majd a korlátozó gazdasági rendszert és azt, hogy a nacionalizmus rosszindulatú, rákos betegség. Magyarországon, ha komolyan vennék, hogy lóverseny van, „Trianon” a győztes, mint az Ijesztő Farkas, versenyben a „Zsidók”-kal, és a „Keleti Fenyegetés”-sel, akik a második és a harmadik helyet foglalják el. „Trianon” nyert, mert a versenyt már előre meghatározták, de a tippadók szerint az „Arisztokrata Elv” és a „Földmonopólium” jobb helyre futott volna be, ha az uralkodó ezt a két lovat már az istállóban nem kábította volna el. Ezt a két nem nyertest feltűnően meg sem említették, sem a sajtóban, sem az állam jól kidolgozott propagandakiadványaiban.

Karonfogva mentünk a kihalt budai partról a tolongó emberekkel teli, új városrészebe, és áttestünk a búcsú ceremóniáján. Két estével később, amikor nem voltunk otthon, a négyek gyengéd figyelemmel hoztak egy kis szuvenir kést, és egy fényképet, amit Bandi készített.

– Elég a lustálkodásból! – mondtam keményen puritán lelkiismeretemnek, amikor felébredtem az előző éjszakai járkálás után. – Hagyd ki a fűrdőket és a cigányzenekarokat. Készítsd elő a jegyzetkönyvet. Kellene kicsit többet tudni Trianonról!

Nemzetközi Klubban és a Külügyminisztériumban a magyar barátságossággal találkoztam, és összeszedtem egy csomó, angol nyelvű propagandaanyagot.

A könyveket egy forgatható térkép fogta össze. Ha az egyik felé fordítottam, az 1000 éves Magyarország határait mutatta, a másik felén a háború által megcsonkított Magyarországot, és a részeket, amelyek átszálltak Csehszlovákiára, Ausztriára, Romániára és Jugoszláviára.

A kicsit fáradt és kicsit bizonytalan diplomata összefoglalta a nap beszélgetéseit: Történelmileg Magyarország Európa bástyafala a törökök és a Kelet ellen. A franciákkal mindig barátságban volt, de az utolsó világháború örültségei tönkretették ezt a jó egyetértést. Most van olyan, aki Németországgal szeretne barátkozni, a náci terjeszkedési ambíciója ellenére. Más a Kis Antant országaitól – Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia – vár területi engedményeket, s így megbékítve visszatérne a francia szférába. A külügy embere azt mondta, fáradtan: „A diplomácia, tudod, kereskedelem; kicsit neked, kicsit nekem.” Úgy gondolta, hogy van még lehetőség a békés megoldásra, mert a háború a kereskedelem szempontjából túl sokba kerülne, úgy Angliának, mint Franciaországnak, ha nem veszik figyelembe a magyar problémát. Itt azonban elnézést kért, és távozott, mert a miniszter várta.

Ha Csehszlovákia visszaad magyar területeket, lehet, hogy a magyarok nem gyakorolnak nyomást délről, így koncentrálni tud Németországra, ami nyugatról és északról fenyegeti. De a nemzetközi diplomáciában semmi nem biztos. Ez az a zsarolási játék, amelybe Amerika botlott bele, 1917-ben; ez az

a sikamlós zűrzavar, amelybe a beavatkozás partizánjai és a „világ vezető előjárói” újból belevinnének, ha nem vagyunk körültekintően óvatosak.

XXIII. FEJEZET

AZ ELHAGYATOTT HOTEL

A Gázművek kéményei alatt fekszik a zöld bárka, Gaupp Danubia, amely elringatja a Kacsát, a mélység bölcsőjében. Nyersen ébresztettük, és feltettük a nyílt folyamra az evezővel, Budapest hídjai alatt.

A Parlament épülete mellett haladtunk el – egy súlyos kupola, a tempomcsúcok dzsungelében. Bee szkepticizmusa félig bizonyult jogosnak, ahogyan elnéztük Budapestet. A magyaroké egy olyan parlament, amely ülészik, és ülésezett, hét évvel a Magra Charta utáni időszakról, folyamatosan. A nemzeti politikák irányítása mégis határozottan az arisztokratáknál marad, attól függetlenül, hogy a kormányzati forma egy „jóindulatú fél-parlament és mérsékelt demokratikus rezsim” – legalábbis így írja le a The Manchester Guardian kelet-európai tudósítója, Fodor; vagy egy leplezetlen személyes, miniszterelnöki diktatúra, mint például Gróf Bethlené, amely a nagybirtokosok nagyobb dicsőségéért működik. 1919, az első világháború utáni fehérterror óta a magyar arisztokraták egy ideig nem tartották szükségesnek a teljes totalitárius fasizmus alkalmazását. Amely etatista, diktatorikus, a különféle csoportok elnyomásán alapul és egyetlen pártban hisz. Emellett a kapitalizmusban, a hierarchiában, a militarizmusban, a nacionalizmusban, az imperializmusban, és bármilyen eszközben bízik, amely a vágyott eredményre vezet, és amely szemben áll az individuummal, a demokráciával, a parlamentarizmussal, a liberalizmussal, a progresszivitással, a kommunizmussal, a pacifizmussal, a nemzetköziséggel, a szakszervezetekkel, az emberi jogokkal, a kisebbségi jogokkal és a toleranciával. Mindazonáltal, Gömbös miniszterelnök újra fasiszta politikát vezetett be, mielőtt a zaklatott 1936-os esztendőben meghalt. Egy kevésbé elvakult és valamivel liberálisabb arisztokrata legyőzte őt. Tekintet nélkül a hatalmon lévő rezsim hangsúlyára, az állam címzetes feje, a lobbanékony Horthy admirális, aki a magyar Hindenburg, pótolja a királyság ragyogását.

Hogy elkerüljük a kikötői forgalmat, közel maradtunk a budai hegyekhez, és megpróbáltuk a Kacsát nyugodtan tartani a felkavart vízen. Így élvezni és értékelni tudtuk Európa legcsodásabb városának panorámáját – az egyik magaslat a házak szegélye, sötét és tömör; a Halászbástya krémszínű, de már nem olvad össze a Nap fényével; a koronázási templom a háztetők fölé magasodik, elektromos drótok és más, modern akadályok látszanak; a tömör királyi palota nehézkesen emelkedik az alacsony pesti oldal, a Parlament, a luxusszállodák és a kereskedelmi városrész alacsony folyószéle fölé. Négy híd alatt haladtunk el. A Lánchíd egynegyed mérföld hosszú; azután az Erzsébet híd jön, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó uralkodójának gyönyörű feleségéről neveztek el, majd a Ferenc József híd következik, ahol véget ér a turista Budapest és az ipari városrész kezdődik; és az új Horthy híd, ahol a munkások, eleven automaták, üdvözlő gesztussal lendítették felénk szerszámaikat, amíg alattuk, kissé bizonytalanul elsiklottunk.

DOKUMENTUM

Az órák azt mondták, hogy épp csak egy órába telt, míg áthajóztunk a Duna Királynőn.

Néha ide-oda tekeredtünk a hajóban, hogy lássuk, ahogyan a zord budai dombok egyre szelídebbé válnak, és hogy megfigyelhessük a „szalak” ragyogását, amelyeket „a hangtalan türelmes pók”, az ember felgombolyított és megszótt az elméjéből, és rávetette a földre a víz árján keresztül. Budafok után, a templomtornyok, lövegtornyok és mohamedán minaretek sziluettjével kifestett, esti magyar éggel szemben, a füves puszták síkja végtelenül terült szét, ami a Dunától, a fasizmus bölcsőjétől a kommunista Oroszország Ukrajnája felé vezetett minket.

Az égbolt misztikusan szürkévé vált és az éjszaka gyorsan beköszöntött. Ez volt az első éjszakánk Budapesten kívül. Túl gyorsan jöttünk, nem voltunk még készek rá. Az árnyékok egyre nőttek mögöttünk; az egyetlen fény jobbra tőlünk, egy parázs.

Már nem volt térképünk, mivel az egyhangú folyótérképek véget értek a hajósok Mekkájánál. Túl kevés ember utazott a magyar alföldön ahhoz, hogy a kiadóknak megérje egy külön térképet készíteni róla. Csak egy jórészt alkalmatlan német leírásunk volt, amely útmutatóul szolgált, kézírásos és másolt szöveg, s ez az alkalmi térkép azt mutatta, hogy Nagytétényben egy kocsmá, egy kerek vár, híres vörösbőr és jó ivóvíz található, valamint hogy ez négy mérföldre fekszik Budafok alatt, az 1631-es kilométernél. Vajon büszkélkedik a város egy itt nem említett fogadóval is? Megérintett minket a közlgő szürkéség. Nagytétény nem a folyóparton tűnt fel; árnyékban láttuk egy vagy két mérföldre, bent a szárazföldön. A kalauz önelégülten kikötőhelyet javasolt, és nem említett több várost, egymérföldes körzetben. Nem láttunk embereket, és tehetetlenül ámultunk, hogy vajon egy másik Lakatlan Szigetre tévedtünk-e, és a fák tetején lesz-e az éjszakai szunyókálásunk. Hat órákor kikötöttünk egy magas parton, és egy ott lakót faggattunk, mint egy szivar-boltot egy indián.

– Van itt egy vendégház? – kérdeztük kíváncsian.

– Biztosan – válaszolta méltósággal. – Kövessenek.

Belső hallelujázással követtem őt egy fogadóba, ahol a nemzet ifjúsága egy kőpadlóról kiabálta: „Ő egy latin, Manhattanból, aki későn érte el Magyarországot.” A tulajdonos jobban ismerte a saját forrásait, mint a vendég a saját likőrívási kapacitását. – Nincsenek hálószobák, ez csak egy kocsmá – mentegetőzött.

– Maradjanak mindenképp, és táncoljanak – hívogatott a barátságos ember, akivel a parton találkoztam. – Néhány órán belül elevezhetnek az egyik óriási, több száz szobás szállodába, ami csak itt van, a sarkon túl.

Máris rohantam vissza a csónakhoz. Az „um die Ecke” (a sarkon túl) kifejezés dunai megfelelője a spanyol „mañana”, azaz reggel. Minél délkeletre folyik a Duna, annál inkább úgy tűnik, hogy a sarok (kanyar) jön.

A kemencepiros Nap forgácsként csipett az ég mindenütt jelenlévő, unalmas acélján keresztül. A vadászat folytatódott a következő mérföldön keresztül is – halászok a hálójuk fölé hajoltak, javították azokat a parton, a homályban. Vendégház? Nincs, de nagyszerű szállodák vannak, lejjebb. Elhagytunk egy lehorgonyozott cseh bárkát. A kapitány és az első tiszt felséges méltósággal nézelődött, míg a matrózok izzadtak az indulási munkálataikkal. – Jak se más – szölt nekik Bee –, vannak szállodák itt lejjebb?

Mindkét hajós megrökönyödött a cseh szavak hallatán, a magyar föld szívében.

– Nincsenek. Mindet elhagyták. Ne menjenek tovább, ez a fehér épület az egyetlen hotel a környéken. Siessenek, vihar jön!

Vidám megjegyzés. Igyekezünk, és a fehér épületről kiderült, hogy egy étterem. – Egy óriási hotel van előttünk – mondták az étkezők. Az óriási, nagyszerű hotel, úgy tűnik, egy legenda a régióban. Nem álltunk meg, hogy ismét beszéljünk a folyami hajósokkal.

Most egy megszurkült Dunát láttunk, sötét partok között, kék-szürke mennyek alatt. A fűzfák kísértetiesen táncoltak az augusztusi őszi szélben, s ez hajtott minket folyásirányba. Fény és meleg keveredett a Nappal a horizont alatt. Még egy mér föld – valamilyen fény csillogott meghatározhatatlan távolságban a szárazföldön.

– Mindegy, hogy fogadnak-e vendégeket vagy sem, ez lesz a mi szállodánk ma este – határozta el Bee. – Nem mehetünk tovább. Siess vissza; nem szeretek egyedül lenni itt, ezektől a fűzfáktól kiráz a hideg.

Botorkáltam a fények felé egy kerékvágásos földúton, amíg Bee a partra húzta a hajót és kerekre tette, az elszállíthatóság érdekében. Egy magas betonfal futott mellettem a szárazföldön a folyótól, faragott kő disznók ültek a díszítő oszlopokon, a bejárat mindkét oldalán. A falakon belül egy fél tucat épület volt, homályosan duzzadva az éjszakában; a fény, amit a folyóról láttunk, az egyikből jött. Nyilvánvaló, hogy ez az épületegyüttes egyfajta önfenntartó kolónia, börtön vagy menhely, vagy valami hasonló. Nem volt valami ígéretes hajlék. Egy kenukirándulás jutott eszembe, 1932-ből, amikor egy barátommal partra sodródtunk Glen Cove-nál, ahol egy Long Island-i hangos ordítás ütött mellbe minket, válaszként a saját kiáltásainkra. Egy felfegyverzett őr torkából érkezett. J. P. Morgan birtokán landoltunk. Ezért aztán a csendes magyar vidéki tájban, kívül ezen az intézményen, nem kiáltottam.

A falakon kívül, közvetlenül az út másik oldalán, Nagytétény irányában egy háromemeletes sötét épület volt. Ez volt minden az éjszaka sötétjében; nem volt város.

Kopogtattam a sötét épület bejárati ajtaján. Senki sem válaszolt. Zörögtem ismét. Az ajtó a lökés hatására kinyílt, és én úgy éreztem magam, mint egy Poe-novella hőse. A bejárati folyosó előtt álltam és hallgatóztam. Nem volt semmi zaj. Átsétáltam egy óriási, kopár hallon, amelyet görög oszlopok díszítettek. Bizonytalan fény pislákkolt az oldalfali ablakban, ami a kanyargó Dunáról misztikusnak látszott, vagy negyed mér föld távolságból. A hallal szemben lévő egyik szobából hangok szálltak felém. Talán ott van egy medence, gondoltam, és nagyon óvatosan néhány métert osontam a hangok irányába.

Egy konyha – négy hatalmas tűzhely, egy petróleumlámpa homályában, egy fekete és egy barna kutya, amint keresztbe fekszenek a bejáratnál, egy kövér, idős hölgy és egy élő szemű fiatal lány.

– Bitte, is this a hotel? – tettem föl a kérdést.

Csendben mormogtak.

– Van egy szabad szobájuk?

A két nő egymásra nézett és mosolygott.

– Rengeteg – válaszolt végre az idősebb hölgy.

– Van hely a hajómnak is?

DOKUMENTUM

Ezt nem értették. Jelnyelvet használtam. Az Élő Szemű és a testes hölgy ezután gyorsan mondták magyarul: – Igen.

Az Élő Szemű még mindig mosolygott, ahogyan a lámpát levette az asztalról, és megvilágította az utamat egy teraszon keresztül, amely túl volt zsúfolva kopott székekkel és asztalokkal. A székek eredeti piros és zöld huzatán csíkos foltok maradtak. Egy csikorgó lépcsőn ereszkedtünk le, és óvatosan lementünk egy lejtőn, egy háromállásos garázsba, amely egy nagy szoba alatt volt. Kerék- vagy guminyom nem volt az emelkedőn; a lejtőt vágatlan fű és gyomok lepték el. Egy rántással kinyitottunk egy ajtót, majd szótlánul megadtam a jóváhagyásomat. Aztán siettem vissza Beehez. Egyszer visszánéztem a vállam fölött és észrevettem, hogy egy ablak a második emeleten, az elhagyott terasz fölött, be volt törve, egy hatalmas kővel.

– Találtam egy helyet – mondtam.

– Már éppen kellett találnod.

– És micsoda hely! Viseld a legszebb estélyidet ma este, mert ha ez a hely nem kísértetjárta kastély, akkor az egész szellemipar egy csalás. Fogadom, hogy a Romanovokat itt ölték meg, mindet, kivéve egy lányukat, a csinos kislányt. Hozd a telefont, értesíteni akarom a Times-t.

Bee átadta helyette a Kacsát, kerekeken.

– Néha én is így érzek, ha éhes és álmos vagyok. Lehet itt enni? Éhes vagyok és fádom.

– Várj, amíg eljutsz a házba. Ha most fázol is, várj, amíg megláthatod az Elhagyott Hotelt.

Két harminc wattos égő fénylett gyengén a sok csillár közül az egyikben, amikor megérkeztünk, szuszogva a csónak szállításától. Ahogyan megtudtuk ítélni a csillár stílusából, a hall dicsőséges napjai nem is lehettek olyan régen. A most üres fogasok ötvennél több kabátot tarthattak. Két asztalt és egynéhány roskatag széket toltak a konyhából a sivárságba. A fény egy olyan erkélyre pislákol, amelyről az emberek valaha végignézhették, ahogyan táncosok forognak, a csárdást járva. A sarokban, az egyetlen elsötétített ablak alatt, a magas mennyezetű hallban, alig észrevehetően állt egy poros, nagy zongora. Wienerschnitzelt ettünk, és a maradékokkal megetettük a gomb-szemű kiskutyát, amíg Bee kenyeret nem ajánlott neki. A kutya a kenyérről Beere nézett, majd undorodva a konyhába sétált, és soha többé nem jött vissza. A dinnye desszert után az Élő Szemű lámpással átvezetett minket a pazar hallon az előtérbe, ahol a kalapszobába vezető ajtó nyitva állt, és jól látható volt, hogy a recepció asztalán rengeteg por halmozódott fel. Ezután követtük őt egy fényűző tölgyfa lépcsőn. A kulcs a zárban volt. Kinyitotta az ajtót. Bent olyan szag terjengett, ami egy tiszteletre méltó dohos bőrönd belsejéből szokott áradni, amit egy évtizeddel a nagynéni földi ügyektől való visszavonulása után nyitottak ki. A szobánknak dupla ajtaja volt, egy belső és egy külső. Európa legpuhább ágycsészét találtuk ott, elektromosság volt (vilnykörtecsészével), folyó víz is, de nem voltak szőnyegek vagy függönyök, vagy ágycsészék, még a legegyszerűbb kézimunka terítő sem volt az öltöző asztalkán a finom szemcsés por alatt.

Egy szálloda, amely volt, de már nincs. Ágyba bújtunk, és azon gondolkodtunk, hogy mindez miért lehet. Miért van ez a mauzóleum két vendéggel?

– Lehet, hogy megölik a vendégeiket, és a hírek elterjedtek a környéken – gyanította Bee.

– Ez egy egész jó nevet adhatna a helynek: a Kékszakállú Fogadó.

Lehet, hogy az európaiak nem ismerik a hirdetést. Lehet, hogy a szűnyogok miatt van ez az egész. Lehet, hogy Trianon az oka mindennek, és lehet, hogy soha nem fogjuk megtudni, mert az Élő Szemű csak magyarul beszél, és a kövér idős hölgy egyáltalán nem közlékeny.

Egyszer ébredtünk fel az éjszaka során, valami miatt, ami úgy hallatszott, mintha suttogás volna.

– Kezdődik, Bill – riadt föl Bee.

Egy férfi odakint sziszegő hangon beszélt valakihez az Elhagyatott Hotelben. Vajon az Élő Szemű hercege volt? Egy motorbicikli lendült működésbe; elment a lány nélkül.

Egy táblán elhelyezett, légy piszkos írás a hallban – semmit sem magyarázott meg a következő reggelen, azon kívül, hogy a hotel 1927-ben nyílt meg. Egy abszolút jelentéktelen összeget fizettünk, magunkhoz vettük a Kacsát a tágas háromhelyes garázból, és visszagurítottuk a magas betonfal mellett. A kapuk nyitva álltak, a tisztviselők főkönyvek fölött dolgoztak az épület alacsonyabb szintjein.

– És, mi ez a hely? – kérdezte Bee az égieket. – Fiatalabbnak látszik, mint az Elhagyatott Hotel. Túl sok rejtély van ezen az úton.

A fák még mindig hajlongtak az enyhe szélben, de már részei voltak a zöld és vigyorgó világnak. Lesuhantunk a folyón, és azt kívántuk, hogy bárcsak lenne vitorlánk. Mélyen beszívtuk a tüdőnkbe a levegőt és énekelünk. A betonfal egy másik oldala nyomon követett minket a folyó mentén.

Hirtelen eltűnt a friss, tiszta levegő, és a fallal körülvett terület felől az északi szél odahozta remegő orrlyukainkhoz a lemészárolt sertések félreérthetetlen és ijesztő bűzét.

Miközben démoni sebességgel eleveztünk, és megpróbáltunk nem lélegezni, akkor értettük meg a megállóhelyünk titkát. A levágott sertések közelsége volt az, amely megadta az intézmény értelmezését – az Elhagyatott Hotel poros örömtelensége érthetővé vált.

A szénfekete, élő szemeknél többre van szükség ahhoz, hogy fennmaradjon egy luxusszálloda, amely épp szemközt épült egy vágóhíddal.

Fordította Hegyesi Andrea, Hegyesi Gábor, Kövér Ágnes, Reisinger Géza

NYILAS MIHÁLY – SZIKLAI ISTVÁN

A tisztos munka nyomában – foglalkoztatáspolitikai folyamatok és szociálpolitikai összefüggések

(Csoba Judit: *A tisztos munka – A teljes foglalkoztatás:
a 21. század esélye vagy utópiája?* L'Harmattan 2010, 271 o.)

A fejlett, modern társadalmak alapkövét jelentő munka világában nagyon jelentős változások zajlanak, problémák keletkeznek. A tartós munkanélküliség ezen társadalmak lényegét érinti. A jóléti állam számára a társadalom idősödése mellett az 1970-es évek közepe óta megfigyelhető foglalkoztatási problémák jelentik az egyik legnagyobb kihívást. A világ vezető szakértői állítják: a szociálpolitika válaszút előtt áll. A társadalomban ugyanis megváltoztak/változnak azok a szükségletek, elvárások, amelyekre a szociális területnek megoldást kell(ene) találnia (erről bővebben vö. Esping-Andersen, 2002). Ez a kihívás sok ponton hasonlít ahhoz a helyzethez, amellyel a 19. század végén, illetve a második világháború után szembesült a szociálpolitika. Ezekben a történelmi korszakokban (és szociálpolitika-történeti fordulópontokon) a kapitalizált, illetve kapitalizálódó társadalmak gazdasági fejlődése és a társadalmi feszültségek közötti problémák kezelésére létrejött a társadalombiztosítás, illetve kialakult a jóléti állam.

A munka szerepe az európai társadalmakban megkérdőjelezhetetlen. Nem egyszerűen pénzkereseti mód, az egyének önmagukról való gondoskodásának nélkülözhetetlen „kelléke”, hanem az önmeghatározás, a társas kapcsolatok, valamint a társadalmi integráció alapja. Mindezek miatt a munka hiánya a modern társadalmak társadalmi dezintegrációjához vezet(het). Azt, hogy a probléma nem új keletű, jól jelzi, hogy társadalomtudósok már több évtizede felfigyeltek ezen jelenségekre, összefüggésekre (lásd Ferge, 1990; Rifkin, 1995). A foglalkoztatás problémája nagyon összetett problémaköteget jelenít meg. A szociálpolitika jelenleg használt technikái, eszközei a régmúlta tekintenek vissza. Ezek kialakulásakor más, a jelenlegitől lényegesen eltérő, társadalmi-gazdasági körülmények voltak jellemezőek. Az elmúlt mintegy fél évszázadban (a családszerkezetben, a demográfiai helyzetben, a pénzügyi feltételekben) bekövetkezett változásokra a szociálpolitika kialakult, bevett eszközrendszere nem képes elég hatékony választ adni.

Csoba Judit könyve olyan vállalkozás, amely a munka, a foglalkoztatáspolitikai problémáiról, az azokra adott válaszokról ad gondos, precíz elemzést. Látélet, amely rendszerezetten, kiegyensúlyozottan, de határozott kritikai éllel mutat meg mindent, amit tudni érdemes. A könyv egyfajta összegzés is; híven adja vissza a szerző évtizedes elméleti és gyakorlati munkálkodásának eredményeit, egyetemi oktatói tapasztalatait. A

naprakész (nemzetközi és hazai) szakirodalmi elméleti alapok ismertetésén túl az aktív munkaerő-piaci eszközök gyakorlatát is vizsgálja, a maga lényegre törő megfogalmazásában. Nem elégszik meg pusztán a dolgok leírásával, együttgondolkodásra hív.

A könyv címe orientáló, alcíme pedig azt sugallja, hogy a teljes foglalkoztatás régi eszméjének újragondolása zajlik, amivel kapcsolatban maga a szerző is felteszi a kérdést: vajon kell-e, lehetséges-e ez egyáltalán? A jóléti állam szempontjából alapfeltételként szereplő teljes foglalkoztatás biztosítása lehetetlenség, vagy épp (az egyetlen) esély? E kérdés megválaszolása nagyon messzire vezet, jóllehet kulcsfontosságú problémáról van szó. Ugyanakkor a jóléti állam, a szociálpolitika szerepe szempontjából csak az egyik – kétségtelenül uralkodó – paradigmára utal. Más megközelítésmódok közel sem ennyire elterjedtek, a napi szakmapolitikai kereteket meghatározóak. Az ún. alapjövedelem, mint koncepció (lásd bővebben az *Esély* 2010. évi 5., tematikus számát) éppen egy ilyen új paradigmát jelenít meg.

Csoba Judit könyve a munka társadalmi összefüggéseit tárgyalja, elemezve annak funkcióit, bemutatva a teljes foglalkoztatás, a jóléti állam, illetve a „welfare – workfare” összefüggéseit. Alapvető problémaként kezeli a munka világából kiszorulóknak a kérdését. A bérmunka társadalmának 19. és 20. századi nagy menetelése és hanyatlása (vö. Castel, 1998) úrt hagy maga után, meghaladása – egyelőre – illúzióknak tűnik. A hanyatlás tünetei egyértelműek: munkanélküliség, szegénység, társadalmi kirekesztés. Az 1980-as évek óta zajló tartós, tömeges munkanélküliség új törésvonalat húzott meg a társadalmakban: a munka világán belül és kívül lévők csoportjai közé. E problémára lényegében két fő megoldás kínálkozik: (1.) a kívül rekedtek visszaintegrálása a munkapiacra; (2.) egy új paradigma kialakítása. Az előbbi eset a legszélesebb körben elterjedt, ám eredményei nagyon kétségesek. Részben azért, mert nincs mindenki számára munka, a teljes foglalkoztatás elérése több mint kérdéses (ennek okai közt minden bizonnyal megtaláljuk a globalizációt, továbbá a gazdaság csökkenő munkaerőigényét). Így viszont az a paradoxon áll elő, hogy olyan munkára épülő társadalom (bármilyen áron való) fenntartása a cél, amelyből „elfogy” a munka. A munka átalakul: a nagyipari technológia változása, a szolgáltató szektor térnyerése más típusú munkahelyeket igényel. Összességében a munka jelentősége csökken, a munka és élet(mód) egymáshoz való szoros viszonya lazul.

A második esetben egy merőben új megoldási-kezelési mód kialakításáról zajlik a vita. Amennyiben a munka nem képes többé betölteni társadalmi funkcióját, akkor a társadalmi tagságnak, a megélhetés forrásának, az identitás alapjának is el kell szakadnia a bérmunkától. Az új paradigma tehát jellemzően a jövedelem és a munka különválására épít. Az „alapjövedelem” koncepciója egy ilyen kezdeményezés. Ugyanakkor a társadalmak zöme ezt az új paradigmát (még) nem képes befogadni, a szociálpolitikai támogatások rendszerébe beépíteni.

A könyv az első megoldási módot tárgyalja részletesen. A munkára való ösztönzés vitáját dolgozza fel, egyaránt kitérve az elméletekre és gyakorlati példákra is. A tanulmánykötetben két fő vonulatot visz végig a szerző: a „munkatársadalom” válságát, valamint a foglalkoztatáspolitikát (teljes foglalkoztatás) sikerességének esélyeit. Mindezeket a különféle

RECENZIO

megoldási kísérletek, az általános illeszkedési trendek, továbbá Európa és Magyarország kontextusába illeszti a szerző.

A gyakorlat szintjén a könyv konkrét szak(ma)politikák egy-egy aspektusát veszi sorra. A szerző bátran mindent vitat. Nyíltan feszegeti a kérdést a munkanélküliség kapcsán: vajon valóban lustaságról van-e szó, vagy a munkalehetőség hiányáról? A képzettség és az oktatási rendszer kapcsolódásainak elemzése pedig rávilágít arra, hogy a munkaerő-piaci problémák, törésvonalak mögött milyen okok húzódnak meg.

Az oktatáspolitikai kritika után az aktív munkaerő-piaci programok kialakulásának, működésének, sikereinek és kudarcainak bemutatása következik. A szerző rendszerező képességének ékes bizonyítékaként adja közre az ezen programokat összegző, korszakoló táblázatát (134–135. o.). A magyarországi helyzet ismertetése során mindazok az empirikus tapasztalatok, sikerek és kudarckok visszaköszönek, amelyeket a szerző a hazai foglalkoztatáspolitikai szakértőjeként szerzett. Vizsgálatai során mindvégig az összeurópai gyakorlattal állítja párhuzamba a Magyarországon tapasztaltakat. A rá oly jellemző, sajátos szemléletmód tükröződik abban, ahogyan összegez: „.../A/ magyar foglalkoztatási rendszer fáziskésésben van. Az átalakuló valóságot, de a sikeres európai „welfare”-modelleket is legalább egy 10–15 éves lemaradással követi. Vagy az is lehet, hogy éppen ellenkezőleg: 10–15 évvel meghaladta a környezetét, s a többi ország előtt valósítja meg Európában az Egyesült Államokból induló neoliberais, angolszász kultúrára épülő „workfare”-modellt.” (231. o.) Mindazonáltal a szerző jobbító, tanító szándékát jelzi, hogy – mintegy pozitív kicsengésként – négy ország jó gyakorlatát mutatja be, leírva azok előrevívő megoldásait, esetleges negatívumait, korlátait.

A könyv egyes fejezetei önmagukban is megállnak a lábukon. A fejezeteken belül is logikus az építkezés: a probléma azonosítása után annak történeti vetülete, a probléma átalakulása, illetve a társadalmi-szakmapolitikai reakciók ismertetése következik. Ezután rendre a módosuló eszközrendszer elemző bemutatása, majd alternatív megoldásmódok felvétele következik. A fejezetek végén összegzés található.

A munkanélküliség elleni küzdelem, a tisztas munka biztosítása a szociálpolitika számára az elmúlt több mint négy évtized legnagyobb kihívásaként jelentkezett. Bizonyos, hogy a régi eszközök (bármennyire is erőltessék azokat) nem képesek hatékonyan kezelni ezt a – szociálpolitika évszázados múltja szempontjából új keletű – kihívást. Ugyanakkor a szociálpolitika hagyományos céljai egyáltalán nem kérdőjeleződnek meg, sőt: a foglalkoztatás növelése, a versenyképes gazdasághoz való hozzájárulás céljai ma is érvényesek – talán jobban, mint valaha...

A könyv e normatív szempont alapján ad hiteles tájékoztatást, mutat be sikeres gyakorlatokat. Világosan adja közre azt, hogy a régi célok érvényesek, az elérésükhöz azonban új megközelítésre, eszközökre van szükség. Ez utóbbi jelenti a legnagyobb feladatot. Csoba Judit könyve támpontként szolgál ehhez.

A kiadvány kiválóan használható a felsőoktatásban, kötelező olvasmány minden (leendő) szakembernek. Egyúttal ajánljuk a könyvet minden, a téma iránt érdeklődő laikusnak és gyakorló szakembernek is.

Irodalom

- Alapjövedelem – minimumjövedelem. *Esély* 2010/5. tematikus szám <http://www.esely.org/index.php?action=mutat&id=133>
- Robert Castel (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai – a bér munka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Gøsta Esping-Andersen, Duncan Gallie, Anton Hemerijck, and John Myles (2002): *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Ferge Zsuzsa (1990): *Variációk a társadalmi integráció témájára*, in *Esély* 1990/1. 3–17.
- Jeremy Rifkin (1995): *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. Putnam Publishing Groupe. *Post-Market Era*. Putnam Publishing Group

BÁNYAI EMŐKE

Elektromos könyvek a szociális munkáról

(Bányai Emőke szerk.: *A globalizáció kihívásai: új irányzatok a szociális munkában és a szociális munka szupervíziójában*; Katz Katalin: *Szociális munka és szupervízió: irányelvek, megközelítések, dilemmák*; Elisheva Sadan: *Közösségi tervezés és empowerment*; Vikki Reynolds: *Az igazságosság szolgálatában – a közösségi munka fenntarthatósága érdekében*)

A magyar nyelven rendelkezésre álló, szociális munka irodalom nagy része még az 1970–80-as években létrejött, általános szociális munka koncepciójából indul ki. Azóta a szociális munka helyzete, gondolkodás-módja gyökeresen átalakult, az új irányzatokról azonban néhány szöveggyűjteményt és az *Esély* folyóirat e témájú cikkeit kivéve alig olvasható valami magyarul. E hiányt részben pótlandó, a közeljövőben több elektronikus könyv jelenik meg, amely a szociális munka területén a fejlett országokban az utolsó harminc-egyven évben kialakult megközelítésekből mutat be néhányat.

A globalizáció kihívásai: új irányzatok a szociális munkában és a szociális munka szupervíziójában című szöveggyűjtemény első tanulmánya Lena Dominelli (2010) írása, amely magyarul *Globalizáció, jelenkori kihívások és a szociális munka gyakorlata* címmel olvasható. A szerző azt a folyamatot elemzi, amelynek során a globalizáció hatására a szociális problémák nemzetközivé válnak, a nemzetállam funkciói megváltoznak, és ennek nyomán átalakul a szociális munka szolgáltatási gyakorlata, jelentősen módosulnak munkafolyamatai. Mivel egyebek közt a szociális munka feladata a globalizáció által okozott károk enyhítése, Dominelli szerint nagyon fontos, hogy a szociális munkások átlássák praxisuk globális összefüggéseit.

Ez a kérdéskör szintén központi szerepet kap *Katherine van Wormer* (2005) tanulmányában, ő azonban néhány más jelenséget is tárgyal, írása *Fogalmak a szociális munka mai nyelvezetében: globalizáció, elnyomás, társadalmi kirekesztés, emberi jogok* címmel jelenik meg a kötetben. Van Wormer optimistább képet fest a globalizációnak a szakmára gyakorolt hatásairól; kiemeli azt a lehetőséget, hogy az információs technológia segítségével a világon bárhol megjelenő új trendek és innovációk korábban elképzelhetetlen sebességgel juthatnak el a Föld egymástól távoli részeire. *Silvia Fargion* (2007): *Élmélet és gyakorlat: Mit számítanak a szavak? Nyelv, tudás és szakmai közösség a szociális munkában* című tanulmánya azt vizsgálja, hogyan függ össze a fogalmak jelentése a környezettel, az adott szituáció-

ban résztvevők helyzetdefiníciójával, miként alakul a szereplők folyamatos egyezkedése nyomán. Fargion felhívja a figyelmet arra, hogy a kétféle nyelvi repertoár fedezhető fel a szociális munkások szóhasználatában: az egyik inkább hivatalos, elméleti meghatározásokhoz igazodik, a másik, a mindennapi gyakorlatban használt sokkal esetlegesebb. Fargion elsőrendű kérdése az, hogy mi az elméleti fogalmak szerepe abban, ahogy munkánk során jelentést adunk a körülöttünk lévő világnak. Állítása szerint a szakma gyakorlói és oktatói között élénk vetélkedés folyik a szakmai fogalmak definíciójának jogáért, mivel a terminológia meghatározása, illetve változtatása a realitás alakítását is jelenti.

Dr. Nick Gould (2000): *Kvalitatív kutatás és a leginkább használható ismeretanyag fejlődése a szociális munkában* című cikkében szintén központi szerepet kap a reflektivitás igénye. A kvalitatív kutatásokkal szemben alapvető követelménynek tartja, hogy azok elhelyezhetők, értelmezhetők legyenek a szerző életrajzában. Írásának központi kérdései, hogy a kvalitatív módszerek milyen hatással vannak a szociális munkára, hogyan tekintenek a gyakorlati szakemberek a kutatások eredményeire; illetve hogyan kapcsolódik a kvalitatív szociálismunka-kutatás a tágabb értelemben vett kvalitatív társadalomkutatás főbb trendjeihez. Célja olyan, gyakorlati tapasztalatokból és kutatási eredményekből származó javaslatok megfogalmazása, amelyek a legjobban alkalmazhatók a szakma mindennapi gyakorlatában. Michal Krumer-Nuvo (2008): *Hogyan lesz a zajból vélemény? A szegénységben élők tudásának felhasználása a szociális munkában* című írásában abból indul ki, hogy a politikusok és a kutatók is gyakran úgy tekintenek a szegénységben élőkre, mint akik nem rendelkeznek megfelelő képzettséggel, dühösek, összefüggéstelenül beszélnek, így mondanivalójuk leginkább zajnak tűnik. A szerző szerint a szociális szakmákban meg kell tanulnunk felhasználni a szegénységben élők tudását, amire erőforrásként lehet építeni a szegénység elleni küzdelem során. Krumer-Nevo három gyakorlati példa segítségével mutatja be ezt a folyamatot. Wei-he Guo és Ming-sum Tsui (2010): *A rezilienciától a rezisztenciáig. Az erősségeket középpontba állító szemlélet rekonstrukciója a szociális munka gyakorlatában* című tanulmányukban kiemelik azt az ellentmondást, hogy a szociális munka uralkodó modelljei a reziliencia-fejlesztő programok terminusaiban gondolkodnak, ugyanakkor nem foglalkoznak az ellenállással és a lázadással, a hátrányos helyzetű emberek számára szintén lényeges stratégiákkal. A tanulmány az erősségekre építő megközelítést alkalmazza, így az utóbbi a viselkedésmintákat is fontos megküzdési stratégiáknak tekinti, amelyekre a szociális munkásoknak kell megtanulniuk megfelelően reagálni. Háberman Zoltán (2011): *Antidiszkriminációs gyakorlat* címmel megjelenő írása a megkülönböztetés különféle dimenzióit tekinti át: a nemek, az etnicitás, az életkor, a fogyatékoság, a mentális betegségek, a tanulási nehézségek, valamint a heteroszexuálistól eltérő nemi identitás alapján történő diszkriminációt. Írásában bemutat néhány olyan munkamódot is, amelyet a szociális munka az elnyomó gyakorlattal szemben kialakított.

Katz Katalin (2010): *Szociális munka és szupervízió: irányelvek, megközelítések, dilemmák* című könyve azokon az előadásokon alapul, melyeket a szerző az ELTE TáTK-n a szociális munka szupervízorait képző, szakirányú

RECENZIO

továbbképzésben 2005 és 2009 között, valamint a szociális munkás mesterképzésben 2006-ban és 2010-ben tartott. A kötet *A szupervízió funkciói és irányzatai* című fejezettel kezdődik, amely elméleti megközelítésből és gyakorlati kontextusban is bemutatja a szociális munka szupervíziójának különféle modelljeit. Különös hangsúllyal tárgyalja a szupervízió integratív modelljét, amelyben a kontroll, a támogató és az oktató funkciókat ugyanaz a személy látja el, azonos folyamat keretében. A következő tanulmány, *A szociális munka kultúrái* című (korábban megjelent az Esély 2009/6. számában) írás kiindulópontja az az állítás, hogy a szociális munka legtöbbször a másságba szorult, vagy oda kényszerült embereknek nyújt szakmai segítséget, azoknak, akik ebből a helyzetből nem tudnak a saját erejükből kitörni. Kultúránként, korszakonként változik, hogy mit tekintünk másságnak, és hogy erre milyen válaszok születnek a társadalomban. A szociális munka a társadalmi változások folyamatában végzi feladatát, a gyengék, kiszolgáltatottak életminőségét próbálja javítani, különféle eszközökkel és megközelítésmódokkal. A szerző az eltérő szakmai kultúrákat mutatja be, amelyek a történelem egyes szakaszaiban, illetve a Föld különböző részein más és más formát öltenek. Az *Etika* című fejezet a szociális munkában leggyakrabban megjelenő etikai dilemmákat tárgyalja, rákérdez a legfontosabb személyes és szakmai értékekre, valamint összehasonlítja különböző országok szociális munkásainak etikai kódexét. A *Hatalom, vezetés és szupervízió* összefüggéseivel foglalkozik a szerző a következő fejezetben, a szupervízió hatalommal kapcsolatos aspektusait elemzi. Az autoritás mind szociális munkásként, mind szociális munka szupervízorként fontos összetevője a munkánkban, akkor is, ha ezzel nehéz szembenézni. Erővel, hatalommal jár, a döntés képességét és kényszerét is magában foglalja. Az autoritás korai, a szülő-gyerek kapcsolatban megtapasztalt paradigmákat idéz fel, és a hozzá való viszonyunkat messzemenően befolyásolják a történelmi tapasztalataink – a hatalommal való visszaélés sokféle története. Nem csoda, ha zavarban vagyunk az autoritással szemben, ennek tisztázása azonban kulcsfontosságú kérdés. A *Szupervízió és tereptanítás* című fejezet a tereptanár és a hallgató tanulási stílusának jó, vagy kevésbé szerencsés illeszkedési lehetőségeit elemzi; a tereptanítás szupervíziós aspektusát, a keretek jelentőségét, a tereptanítás tartalmát és struktúráját, valamint a terepgyakorlat során gyakran kialakuló játszmákat tárgyalja. A tereptanítás lényege a buberi értelemben vett dialogikus kapcsolat a hallgató és a tereptanár között. A fejezet a Jeruzsálemi Egyetem terepgyakorlatot értékelő szempontjainak bemutatásával zárul. *A más és a másik* című fejezet a másság egyéni és csoportos összetevőiről, a minden emberben megtalálható univerzális, kulturális és egyedi jellemzőkről szól. Részletesen tárgyalja a szerző a másság gyökereit: az osztályozást és a szimbólumképzést; elemzi kulturális feltevéseinket saját csoportunkkal és más csoportokkal kapcsolatosan, a látható másságot, és a láthatatlan másság mélyén lappangó titkot, a másság eltüntetésére irányuló erőfeszítések veszélyeit, és a mássággal kapcsolatos hatalmi viszonyokat. Az utolsó fejezet, az *Írók és olvasók a társadalomtudományokban: kutatás, interjú és terápia narratív megközelítésben* a posztmodern feltételek között kialakult narratív felfogást mutatja be. A narratív felfogás szerint mindenki a saját élete szakértője, mindenkinek van valamilyen elmélete a saját életéről.

Ebben a megközelítésben a szociális munkás a kliens élettörténetének olvasója, aki a megakadt, problémákkal teli élettörténet újraírását, jobb verziójának kialakítását támogatja a segítő folyamat során, olyan változatát, amelyik több lehetőséget megenged, inkább összhangban van a kliens életcéljaival. A szociális munkában néha csak narratív odafigyelésre van lehetőség, de ennek is szerepe lehet egy sikeresebb, alternatív élettörténet kialakításában.

Elisheva Sadan (2005): Közösségi tervezés és empowerment című könyve eredetileg 1997-ben jelent meg, héberül, papír-alapon. Kétszer adták ki újból, 1999-ben és 2002-ben, majd 2005-ben készült el az angol nyelvű elektronikus változat (a magyar fordítás ez utóbbi alapján készült). Az *empowerment* magyarra egy szóval rendkívül nehezen fordítható fogalma azt a folyamatot jelöli, „mely során a gyenge, kiszolgáltatott állapotból (*powerlessness*) eljut valaki odáig, hogy saját életéről, sorsáról és környezetéről rendelkezni tud”. A szerző szerint a folyamat célja a társadalmi körülmények módosítása, három szinten: „változást hozni egyrészt az egyes emberek érzelmei és képességei terén, másrészt annak a közösségnek az életében, amelyhez tartoznak; harmadrészt megváltoztatni azt a szakmai gyakorlatot, amit az adott helyzetben alkalmaznak”. A könyv széleskörűen áttekinti az *empowerment* három, egymásba fonódó aspektusát, az egyén személyes, belső átalakulását; a társadalmi változást előidéző közösségi *empowerment* folyamatát, és az *empowerment* szakmai gyakorlatát, amely a fenti, két folyamat kibontakozását ösztönző szervezeti és funkcionális változásokat tartalmazza. Az *empowerment* lényege Sadan szerint „a nehezen megoldható, súlyos társadalmi problémák körforgásának megszakítására irányuló törekvés”, amely „mindenekelőtt egy ideológia és világnézet”. Célja egy olyan kultúra kialakítása, amelyben értéknek számít, hogy befolyásoljuk azokat a változásokat, amelyek hatással vannak életünkre. A könyv első része az *empowerment* elméletét tárgyalja, a második rész egy olyan folyamatot követ és elemez, melyben különféle szakmák képviselői együtt dolgoztak a közösségi tervezésben és beavatkozásokban.

Vikki Reynolds (2010) Az igazságosság szolgálatában – a közösségi munka fenntarthatósága érdekében című doktori disszertációja nem jelent (még) meg nyomtatásban. A szerző olyan tanácsadóknak és közösségi szociális munkásoknak a szupervízora, akik szélsőséges kiszolgáltatottságban élő csoportokkal dolgoznak. Munkája keretét hat irányelv adja. Az *etika-központúság* lényege a semlegesség elutasítása, közös etikai meggyőződés kialakítása a csoportban az igazságosabb társadalmi viszonyok érdekében. A *szolidaritás vállalása* értelmében együtt, közösen dolgoznak az igazságosság érdekében. A *hatalom megnevezése* a hatalommal való visszaélésre hívja fel a figyelmet, és lehetőséget teremt az elhatárolódásra. Ez a gyakorlatban például azt jelenti, hogy tanúként állnak az elnyomás ellen küzdők mellé, vagy felhívják a figyelmet egyes csoportok kiváltságos helyzetére. A *közös fenntarthatóság* azon a felismerésen nyugszik, hogy ezt a munkát hosszabb távon csak együtt tudják elvégezni, a közös szociális felelősséget hangsúlyozva, anélkül, hogy az igazságtalan társadalmi működés terhét az egyes szociális munkások vállára tennék. A

RECENZIO

nyelv kritikus használata a nyelvben rejlő hatalom felismerésére reagál. A *biztonság megteremtése* lehetővé teszi, hogy a munkatársak egymás szövetségeseiként lépjenek fel, és folyamatosan együtt tudjanak működni. A könyv második része a fenti elveken alapuló, a szerző által kialakított ún. szolidaritás-csoportok gyakorlatát mutatja be. A könyv hiánypótló abban a tekintetben, hogy a marginalizált helyzetű társadalmi csoportokkal végzett közösségi munka és az aktivista mozgalmak napi gyakorlatába ad bepillantást.

A könyvek az ELTE Társadalomtudományi Karán, a TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR keretében jelennek meg elektronikus formában, és a www.tankonyvtar.hu címen olvashatók.

Irodalom

- Dominelli, Lena (2010): Globalization, contemporary challenges and social work practice. *International Social Work*, 53(5) 599–612. <http://isw.sagepub.com/content/53/5/599.full.pdf+html>
- Fargion, Silvia (2007): Theory and Practice: A Matter of Words. Language, Knowledge and Professional Community in Social Work. (Nyelv, tudás és szakmai közösség a szociális munkában). *Social Work and Society*, vol. 5, issue 1. <http://www.socwork.net/2007/1/articles/fargion>
- Gould, Nick (2000): Qualitative Research and the Development of Best Attainable Knowledge in *Social Work*. <http://www.scie.org.uk/publications/misc/tswr/seminar5/gould.asp>
- Guo, Wei-he & Tsui, Ming-sum (2010): From resilience to resistance: A reconstruction of the strengths perspective in social work practice. *International Social Work*, 53:233–245. <http://isw.sagepub.com/cgi/content/abstract/53/2/233?rss=1>
- Háberman Zoltán (2011): Antidiszkriminációs gyakorlat. Kézirat.
- Katz Katalin (2010) Social Work and Social Work Supervision: Guidelines, Dilemmas, Approaches. Manuscript
- Krumer-Nevo, Michal (2008): From noise to voice. How social work can benefit from the knowledge of people living in poverty? *International Social Work*, 51(4): 556–65, <http://isw.sagepub.com/content/51/4/556>
- Sadan, Elisheva (2004): *Empowerment and Community Practice* <http://www.mpow.org/>
- van Wormer, Katherine (2005): Concepts for Contemporary Social Work: Globalization, Oppression, Social Exclusion, Human Rights, Etc. *Social Work and Society*, vol. 3, issue 1. <http://socwork.net/vanWormer2005.pdf>

Abstracts

Tamás Verdes – Ágota Scharle – Balázs Váradi: Replacing institutions. Options for reforming welfare provisions for mentally disabled people in Hungary

The paper reviews the current system of provisions for mentally disabled or autistic people in Hungary, assesses its impact on social integration and human rights and outlines some recommendations for improving the system. The review covers employment subsidies, services to support community living, cash transfers, legal capacity, guardianship and housing. The reform of housing arrangements is given special attention. We describe the current practice of large institutions, review the arguments for deinstitutionalisation and map the financial and political factors that have hindered long overdue reforms in this area, despite the grave implications for human rights and the wellbeing of the inmates of such institutions in Hungary. We hope this review to provide a basis for discussions and consultations culminating in the formulation of a government reform strategy.

Veronika Andrászi-Tóth – Éva Bódy – Ágnes Csicsely – Imre Nyitrai: At the gate of the deinstitutionalisation. Pixels turn into a picture

The article describes the results of the Hungarian deinstitutionalisation process in the last decades, in context of the development of social system and service, also the changes of the professional and legal frames. It covers the connections of the infrastructural development and the accession of Hungary to the EU, and presents the history of the adoption of EU documents. In 1988 Hungary already declared by law its commitment for transformation of large residential institutions. However, after the legal regulation, it has been taken almost thirteen years for the paradigm shift in the governmental will and for the long-term strategy of the deinstitutionalisation of residential institutions for people with disabilities to be ready. The article demonstrates the changes of the content and quality of the social services for people with disabilities since the Social Act has been taken effect in the year 1993, and also shows the way leading to that the ethos of de-institutionalisation could exceed of theoretical framework and breaks out of the relatively closed word of academic and public discourse.

Katalin Tausz – Dávid Simon: A country torn into three parts

The article discusses the situation of the Hungarian population in Budapest, in the so called 33 most disadvantaged micro-regions (LHH), which should be helped by complex programmes and the rest of Hungary on the basis of two surveys at the end of 2010. The objective was to

demonstrate the differences among the three regions. The research proved that there are significant territorial social inequalities and the social and economical processes led to harsh disadvantages in some micro-regions. Not just the economic power is weak and the service provision is deficient in the LHH micro-regions but the inhabitants of these micro-regions fall into poverty the deepness of which can not be seen anywhere else in the country. Attitudes toward social benefits as well as the psychological climate of these regions were analysed.

Anna Kende – Anikó Illés: Disadvantaged children’s ideas of the present and the future. “Strong wall, fence, big dog, job at the police”

Our study aimed to discover disadvantaged children’s ideas of the present and the future, using children’s drawings and interviews within the framework of a university field research. Evidence of social mobility or the lack of it were explored, so basically our question was how the experience of marginalization is internalized. Children made three drawings following the original idea of the 1978 research by Zsuzsa Gerő et al. about their present and future homes, and the home of their dreams. Our results indicate that children do count on some level of upward mobility, however this is far from a considerable improvement, and the difference between today’s home and that of the future’s is hardly significant. Visual expression proved to be a functional tool for grasping children’s wishes and identity, therefore our study indirectly pointed to the potentials of visual education. We found controversies within parental interviews in their loyalty toward the school, the wish of a middle class lifestyle, and the experiences of violence and discrimination. Both the modest wishes and the wishful depiction of the present in the drawings, and the controversies within the interviews point out that the experiences of marginalisation can be expressed indirectly rather than in a straightforward way.

esély

2011/4

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Tamás Verdes – Ágota Scharle – Balázs Váradi:** Replacing institutions. Options for reforming welfare provisions for mentally disabled people in Hungary
- 35 **Veronika Andrászi-Tóth – Éva Bódy – Ágnes Csicsely – Imre Nyitrai:** At the gate of the deinstitutionalisation. Pixels turn into a picture

HUNGARIAN REALITY

- 58 **Katalin Tausz – Dávid Simon:** A country torn into three parts

POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION

- 72 **Anna Kende – Anikó Illés:** Disadvantaged children's ideas of the present and the future. "Strong wall, fence, big dog, job at the police"

DOCUMENT

- 93 **William Van Til:** The Danube Flows Through Fascism. Nine hundred miles in a fold-boat (extracts)

REVIEW

- 108 **Mihály Nyilas – István Sziklai:** In search of decent work – employment policy processes and social policy contexts
- 112 **Emőke Bányai:** Electronic books on social work
- 117 Abstracts